

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2014. CXVIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Petneházi Gábor</i> : Kovacsóczy Farkas feljegyzései (1563–1567) és a magyarországi kortörténetírás a 16. század derekán	307
<i>Szalisznyó Lilla</i> : Egressy Gábor színi tanodai tanársága és a magyar színészképzés hivatásosodása	325
<i>Széchenyi Ágnes</i> : Schöpflin Aladár pályakezdése	353

Műhely

<i>Papp Júlia</i> : Donne Vngare. A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz	385
<i>Vadai István</i> : Balassi Bálint elvegyült énekei	393
<i>Bátori Anna</i> : „Velőtlen zagyvalék” és „kritikátlan apológia” Wallaszky Pál válasza Rummy Károly György recenziójára	403

Szemle

Almási Gábor: A Secretissima instructio. A kora újkori paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében (<i>Petneházi Gábor</i>)	420
Szabó Ferenc S. J.: Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében (<i>Hargittay Emil</i>)	423
Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról (<i>Petrőczy Éva</i>)	427
Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823) (<i>Doncsecz Etelka</i>)	430
Rózsa, Maria: Wiener und Pester Blätters des Vormärz und ihre Rolle an der Kulturvermittlung (<i>Fried István</i>)	435
Vaderna Gábor: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében (<i>Szalisznyó Lilla</i>)	436
A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1996–2000 (<i>Buda Attila</i>)	443

PETNEHÁZI GÁBOR

Kovacsóczy Farkas feljegyzései (1563–1567) és a magyarországi kortörténetírás a 16. század derekán *

Kovacsóczy Farkas omniáriumát Varjas Béla 1970 táján fedezte fel Bécsben. A változatos tartalmú, latin nyelvű kéziratos jegyzetfüzet legterjedelmesebb egybefüggő részét a 62. és 97. lapok között található kortörténeti feljegyzések képezik.¹ Az 1563 és 1567 közötti eseményekről változó sűrűséggel, de 1564 után rendszerint a napot is megjelölő pontossággal készült bejegyzések kétségtelenül egy rendkívül gazdag, ám eddigi publikálatlanságukból fakadóan csak alig kihasznált forrását jelentik a korszak történetének; emellett ugyanakkor valószínűleg egy olyan, torzóban maradt, kisebb történeti munka előmunkálatainak is tekinthetők, amelynek középpontjában az 1566. évi, Sziget és Gyula bevételében kulmináló magyarországi török hadjárat állott volna.

Az alábbiakban a rendelkezésre álló információk alapján ezt a hipotézist járom körül, miközben a feljegyzések lehetséges keletkezési körülményeit igyekszem kibontani. Az események bemutatásának Kovacsóczynál fellelhető sajátosságait vázolva arra is kísérletet teszek, hogy körülrajzoljam a kézirat szűkebb és tágabb kontextusát, vagyis egyik oldalról azt a hazai (és kissé megkopott terminussal élve: humanista) történetírói hagyományt, amelynek a csúcspontján Forgách Ferenc saját korában kiadatlanul maradt *Commentariija*, illetve Gian Michele Bruto sajátos okokból sokáig szintén nem publikált, csonkán ránk maradt történeti műve állnak,² a másik oldalról pedig azt a nem-

* A tanulmány létrejöttét az MTA Posztdoktori Ösztöndíja tette lehetővé, valamint a MÖB Collegium Hungaricum Ösztöndíja segítette.

1 A bécsi ÖNB-ben található kézirat jelzete: Cod. SN 1912. Varjas Béla erről mikrofilm-másolatot készített: MTAK mikrofilmtár A 1984/IV. E mostani, valamint a feljegyzésekről készült megelőző tanulmányaim készítéséhez a Varjas Béla, ill. Pirnát Antal hagyatékában található gépelt átiratokat is módomban állt felhasználnom, amiért Balázs Mihálynak tartozom hálával. A kéziratról bővebben: VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, ItK, 74(1970), 129–151; UÓ, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 257–258; PETNEHÁZI Gábor, *Kovacsóczy Farkas kéziratos feljegyzései és a 16. századi Mátyás-hagyomány: Elveszett históriás énekeink nyomában*, ItK, 116(2012), 281–299. A feljegyzések szövegét lásd: UÓ, *Kovacsóczy Farkas kortörténeti feljegyzései (1563–1567)*, Lymbus, 2012–2013 (2014; a továbbiakban: KOVACSÓCZY, 2014), 57–95.

2 Ezúton köszönöm Ács Pálnak, hogy nagylelkűen a rendelkezésemre bocsátotta Pirnát Antal az MTA ITI Reneszánsz–Barokk Kutatócsoport 1978-as visegrádi konferenciáján elhangzott, inspiratív előadásának (*Az Ars Historica és Forgách Ferenc*) publikálatlan, gépelt átiratát. Forgách Ferenchez és művéhez lásd: *Ghimesi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572*, közli MAJER FIDÉL, bev. TOLDY FERENCZ, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptorum, XVI; a továbbiakban: MHH Forgách); magyarul, BORZÁK ISTVÁN fordításában: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt = Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR PÉTER, Bp., Szépirodalmi, 1977 (Magyar Remekírók), 567–1041; vö. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, *Ghimesi Forgách Ferenc*

zetközi kontextust, amelybe Kovacsóczy műve, elkészülte esetén, természetes módon illeszkedhetett volna.³

Kovacsóczy Farkas életrajzára itt részletesen nem térek ki;⁴ a kézirat ezzel kapcsolatosan eleve kevés konkrétummal szolgál, személyes jellegű bejegyzések ugyanis csak igen ritkán fordulnak elő benne, noha a láthatóan éveken át használt, a maga nemében egyedülálló jegyzetfüzet a későbbi erdélyi kancellár ifjú éveire vonatkozóan a legkorábbi és legauthenticusabb forrásunk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a kódex elején található asztrológiai jegyzetek még valamelyik erdélyi (feltehetően a kolozsvári), városi iskolában folytatott tanulmányai idején készülhettek,⁵ míg a Mátyás királyról lejegyzett történeti anekdoták a magyar királyi kancellária környezetéből származó kódexekkel rokonítják a kéziratot,⁶ illetve szintén erre a közege utalnak az 1567. évi országgyűléshez köthető, Kovacsóczy által lejegyzett alkalmi versek és invektívák.⁷ Ez

váradi püspök évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira, Bp., 1904; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s. a. r. RITOÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 222–249; András SZABÓ, *Zeitgeschichte und Öffentlichkeit im 16. Jahrhundert: Der Fall von Ferenc Forgách = Freiheitsstufen der Literaturverbreitung: Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*, hg. József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH, Wiesbaden, 1998 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 18), 37–48. Brutushoz: *Brutus János Mihály Magyar Históriaja 1490–1552*, I–III, közli TOLDY Ferenc, NAGY Iván, Pest, 1863–1867 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptorum, 12–14); magyarul egy rövid részlete jelent meg KULCSÁR Péter fordításában: *Humanista történetírók...*, i. m., 427–438; vö. Andrea VERESS, *Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d' Ungheria*, Archivio Veneto, Ser. 5, 6(1929), 148–178; Mario BATTISTINI, *Jean Michel Bruto, humaniste, historiographe, pédagogue au XVIe siècle*, De Gulden Passer, 32(1954), 29–156; Domenico CACCAMO, *Bruto, Gian Michele = Dizionario Biografico degli Italiani*, 14 (1972), online: [http://www.treccani.it/enciclopedia/gian-michele-bruto_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/gian-michele-bruto_(Dizionario-Biografico)/) (2014. 06.16); FRAKNÓI Vilmos, *Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója*, Száz, 21(1887), 792–797; PAPP Márta, *Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái*, Bp., 1940; BALÁZS Mihály, MONOK István, *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről) = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 249–263.

3 A korabeli Turcica-irodalom legteljesebb katalógusa és eszmetörténeti elemzése: Carl GÖLLNER, *Turcica*, I–II, *Die europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, III, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, București–Baden-Baden, 1961, 1968, 1978. Vö. még: HORVÁTH Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*, Bp., 1937; BENDA Kálmán, *A törökör német újságirodalma: A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*, Bp., Athenaeum, 1942; *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*, összeáll. HUBAY Ilona, Bp., OSZK, 1948; *Europa und die Türken in der Renaissance*, hg. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, Niemeyer, 2000.

4 Az életrajzhoz vö. SZÁDECZKY Lajos, *Kovacsóczy Farkas kancellár 1576–1594*, Bp., Franklin, 1891; PETNEHÁZI Gábor, *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán: Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott Dialógusa*, PhD-értékezés (kézirat), Szeged, 2013, 30–71; online: <http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=11086>.

5 Erről vö. még KOVACSÓCZY, 2014, 286–287.

6 Vö. JÁNOSI Mónika, *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*, MKsz, 94(1978), 225–254, itt: 235–251; KOVACSÓCZY, 2014, 286.

7 A Zacharia Delfino bíboros és Oláh Miklós esztergomi érsek ellen írt gúnyversekről, ill. a befejezetlen, Oláh elleni invektíváról vö. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A politikai szatíra Magyarországon a XVI. században*, ItK, 75(1971), 265–277; ALMÁSI Gábor, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Száz, 140(2006), 1405–1441, itt: 1412–1413, 1417–1420; Üő, *Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről: Szélsőséges nemzeti társadalmi előítéletek humanista körökben = Mindennapi választások: Tanulmányok*

egyáltalán nem meglepő annak fényében, hogy szerzőnk nagyjából az 1560-as évek elejétől-közepétől⁸ a történeti művéről elhíresült Forgách Ferenc, váradi püspök és magyar királyi alkancellár szolgálatában állt, akinek kíséretével együtt 1567 második felében Itáliába utazott,⁹ hogy ott az ő támogatásával kezdje el padovai egyetemi tanulmányait, amelyek megszakításokkal egészen 1575-ös doktori fokozatszerzéséig tartottak.¹⁰ Szintén az 1568-ban János Zsigmond oldalára pártoló Forgách révén került Kovacsóczy az 1571-ben erdélyi trónra lépő Báthory István szolgálatába; az ifjú humanista első nyomtatásban megjelent műve éppen egy Báthory-dicséret volt, aminek a megjelenését követően többé-kevésbé egyenesen ívelt karrierje az erdélyi adminisztráció csúcsáig.¹¹

A feljegyzések létrejötte és jellemzői

A Kovacsóczy omniáriumában található kortörténeti feljegyzések egyrészt a legautentikusabb, másrészt – ez az íráskép alapján is elég nagy biztonsággal állítható – az 1567-es országgyűléshez köthető bejegyzésekkel együtt időben is a legkésőbb keletkezett részét jelentik a kéziratnak. Valószínűsíthető az is, hogy bár 1563 és 1567 közötti eseményeket jegyzett fel bennük Kovacsóczy, ennél jóval rövidebb idő alatt keletkeztek. Erre három dolog utal: 1) napra pontos dátumok csak 1564-től kezdődően szerepelnek a kéziratban – 1563-ból csak az őszi országgyűlési események összefoglalását tartotta feljegyzésre érdemesnek a szerző, illetve ahol itt is napra megadja az időpontot (pl. Miksa koronázása esetében), téved;¹² 2) szemmel látható, hogy a fő hangsúly az 1566-os török hadjárat, az ezt kísérő események, valamint az előzmények bemutatásán van: a feljegyzések kétharmada (72r–92v) kizárólag az 1566. év történéseivel foglalkozik; 3) a személyes bejegyzések csak 1566-tól kezdődően szerepelnek – ebben az évben, augusztus 16-ai dátummal írja Kovacsóczy: „movimus cum episcopo Waradino eiusque equitatu

Péter Katalin 70. születésnapjára, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA TTI, 2007, 585–617, 586–589.

8 Egy Konstantinápoly elestétől a Kendy fivérek kivégzéséig tartó kronológiát (*Rerum memorabilium collectanea*) 1563-ban Bolondóc várában másol át füzetébe Kovacsóczy („transcripsit in Bolondocz”). Varjas Béla ennek alapján vetette fel a lehetőséget, hogy Kovacsóczy ekkor még a Bolondócot birtokló alsólendvai Bánffy István szolgálatában állhatott. Vö. KOVACSÓCZY, 2014, 62; VARJAS, *Kovacsóczy Farkas... i. m.*, 129–130.

9 A velencei Signoriához 1567 szeptemberében írt Forgách-beadványokat közli: S. OBERMAYER Erzsébet, *Ismeretlen Forgách Ferenc-dokumentumok a velencei levéltárban*, ItK, 79(1975), 681–685; vö. ALMÁSI, *i. m.*, 1422.

10 Doktori vizsgájának ránk maradt anyakönyvi bejegyzése: *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1566 ad annum 1600 (1566–1575)*, a cura di Martellozzo FORIN, Roma–Padova, Antenore, 2007, 665–666.

11 *De laudibus illustrissimi Stephani Batorei de Somlio creati Vaivodae Transsilvaniae Volfangi Kovacciocii Pannonii oratio*, Venetiis, 1571; RMK 611. A műből magyar nyelven csak részletek jelentek meg: *Erdély öröksége: Erdélyi emlékirók Erdélyről, II, Sárkányfogak: 1572–1602*, szerk. Cs. SZABÓ László, MAKKAI László, Bp., Akadémiai, 1993 (reprint), 1–17, ford. NOVÁK József.

12 ÖNB Cod. SN 1912, 62r; KOVACSÓCZY, 2014, 66.

in castra ad imperatorem”.¹³ Ez egyben a legkorábbi és legbiztosabb adatunk arról, hogy Forgách Ferenc kíséretében tartózkodott, annak ellenére, hogy ekkor néhány éve már az ő szolgálatában állt, mint azt fentebb is valószínűsítettük. Arról azonban, hogy ez a személyes sorsát egyébként nagyban befolyásoló változás mikor következett be az életében, nem értesülünk a feljegyzésekből, ami szintén arra utal, hogy azok tényleges célja csupán az 1566. évi történések, illetve ezek előzményeinek a megörökítése lehetett, körítve olyan, manapság talán a társasági rovatba sorolandó, ám teljes mértékben közérdekűnek tekinthető bejegyzésekkel, amelyek a mágnások privát életeseményeiről – leginkább házasságkötésekről és halálesetekről – adtak hírt. A feljegyzések keletkezésének idejét mindezek alapján tehát akár 1566–67-re is kitolhatjuk,¹⁴ ami nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy készítésük közben Kovacsóczy ne használhatta volna mások vagy saját korábbi jegyzeteit. Az is igaz ugyanakkor, hogy ha a kéziratában leírt események közül dokumentáltan csak az 1566. augusztus–októberi mosoni, majd győri táborozásban vett is részt személyesen, azokról meglehetősen naprakész és pontos információkkal rendelkezett, amelyeket viszont Forgách Ferenc környezetében tartózkodva, akár hallomásból, akár szemtanúként igen könnyen megszerezhetett.

A feljegyzések naplószerűek, a bejegyzések időrendben követik egymást, ám ebbe a naplószerű szerkezetbe Kovacsóczy hét részletesebb leírást, terjedelmes körmondatokban leírt epizódot illesztett be (ídesorolhatnánk még az 1563-as pozsonyi országgyűlés már említett rövid összefoglalását is, de az alábbiaknál ez jóval rövidebb és vázaltszerűbb):

1. 1565. februártól az év végéig: Lazarus Schwendi kassai főkapitány hadjárata a Felső-Tisza-vidéken az erdélyiek ellen;¹⁵
2. 1565. május–szeptember: Málta sikertelen török ostroma;¹⁶
3. 1566. június: tatárdúlás Alsó-Magyarországon;¹⁷
4. 1566. augusztus: Sziget ostroma; Zrínyi Miklós és a várvédők felmagasztalása;¹⁸
5. 1566. augusztus: Schwendi beveszi Pelsőcöt és Gombaszöget, ennek apropóján Bebek György, Mágóchi Gáspár és Sárközy Mihály két évvel korábbi török fogságba esésének története;¹⁹
6. 1566. szeptember 10.: Gyula bevétele, a kapitány, Kerecsényi László bűnei miatt megérdemelt büntetése;²⁰
7. 1566. szeptember 24–27.: a Győr alatt összegyűlt keresztény sereg kudarcba fulladt expedíciója a fehérvári szandzsákbég erőinek törbeccsalására.²¹

13 ÖNB Cod. SN 1912, 81r; KOVACSÓCZY, 2014, 80.

14 Saját korábbi, a feljegyzések szövegközlésének bevezetőjében írt véleményemet módosítom ezzel: *Uo.*, 59.

15 ÖNB Cod SN 1912, 68r–69r; KOVACSÓCZY, 2014, 70–71.

16 ÖNB Cod SN 1912, 70r; KOVACSÓCZY, 2014, 72–73.

17 ÖNB Cod SN 1912, 75v–77r; KOVACSÓCZY, 2014, 75–77.

18 ÖNB Cod SN 1912, 79r–80v; KOVACSÓCZY, 2014, 78–80.

19 ÖNB Cod SN 1912, 81v–83r; KOVACSÓCZY, 2014, 81–83.

20 ÖNB Cod SN 1912, 85r–86r; KOVACSÓCZY, 2014, 83–85.

21 ÖNB Cod SN 1912, 88r–89r; KOVACSÓCZY, 2014, 86–88.

A fentiek után nem meglepő, hogy ezek az epizódszerűen kidolgozott részek is vagy az 1566-os magyarországi hadieseményekkel foglalkoznak, vagy ezek előzményeivel (Schwendi hadjárata Alsó-Magyarországon, Málta ostroma). Amennyiben Kovacsóczy önálló fogalmazványainak tekintjük az epizódokat, akkor írói szárnypróbálgatásának első fennmaradt nyomait is jelentik számunkra, amelyeket különböző források alapján jegyezhetett le: hallomásból, saját élményei, mások jegyzetei, vagy egykorú, nyomtatásban megjelent, kortörténeti művek alapján. Ezekre a későbbiekben még visszatérünk.

Különösen érdekes a feljegyzések szemlélete. Jól kitapintható, hogy a szerző mennyire elítélte a Miksa vezetésével összegyűlt keresztény haderő tétlenségét,²² és ugyanilyen véleménnyel volt a Kassára bezárkózó Schwendiről, aki 1566 nyarán lényegében tétlenül asszisztált a tatárok felső-Tisza-vidéki pusztításához.²³ Némileg ellentmondó ugyanakkor a kép, amely János Zsigmond erdélyi fejedelemről, illetve az erdélyi politikáról tárul az olvasó elé. Kovacsóczy egyértelműen a fejedelmet nevezi meg felbujtóként és felelősként Szulejmán hadjáratában,²⁴ s jól látszik az is, hogy nincs túl kedvező véleménye az 1565 végén nem őszinte szándékkal, hanem pusztán az időnyerés kedvéért kezdeményezett erdélyi béketárgyalásokról, ahogyan a Bécsbe küldött erdélyi követről, későbbi fejedelméről és patrónusáról, Báthory Istvánról is kissé kétértelműen fogalmaz.²⁵ Néhány lappal később ugyanakkor már úgy ír János Zsigmondról, mint keresztény emberről, egész Magyarország jótevőjéről, akinek Gyula védői átadhatták volna várukat, és így megmenekülhettek volna az ostromtól.²⁶ Ez az ellentmondás fakadhat Kovacsóczy lehetséges forrásaiból – ebben az esetben tehát a kézirat egy alapvetően

22 1566 júniusában a császári hadikészületekről: „Verum haec et alia maiori animo parata quam gesta postea fuerunt”. 1566. aug. 29-én, a keresztény tábor költözéséről: „Iterum hinc quoque movimus et rursum unum milliare confecimus, ibique tentoria figimus, nec ultra hunc locum processum est, *quae res et turpis et ignominiosa Hercle fuit.*” ÖNB Cod. SN. 1912, 75r, 83v; Kovacsóczy, 2014, 76, 83.

23 „Sicque [sc. Tartari] omnem fere inferiorem Hungariam non modo non vidente haec omnia Schwendio, sed etiam fieri patiente, cum satis amplas validasque ad resistendum vires habere putarent, depraedaverunt et ferro atque incendio turpiter consumpserunt.” ÖNB Cod. SN. 1912, 77r; Kovacsóczy, 2014, 77.

24 „[...] iam frequens fama percrebuerat Thurcarum quoque imperatorem Swlymanum cum numeroso exercitu in Hungariam personaliter venire constituisse. Quod quidem factum est *praecipue ad persuasionem regis Joannis*, qui anno superiori ab imperatore eiusque adhaerentibus gravi injuria affectus, occasionem modumque, qua acceptam ulcisci injuriam posset quaerebat.” ÖNB Cod. SN. 1912, 72v; Kovacsóczy, 2014, 74.

25 „Stephanum Bathory pacis tractandae componendaeque gratia Viennam misit, interimque dum haec Viennae *callide* a legato principis tractantur, Schwendius circa Zathmarum muniendum occupatus omnem cogitationem belligerentem deposuerat. [...] Verum quo animo quaque intentione id fiebat, non multo post re ipsa comperit, nam de pace nihil actum est, et Bathoreum simulatae pacis nuncius compertus Viennae detentus est.” ÖNB Cod. SN. 1912, 68v–69r; Kovacsóczy, 2014, 70.

26 „Caeterum Joannes [...] ante obsidionem ipsam arcenses ipsos de tanto periculo exitioque quod eis ab hoste tenderetur, per legatos praemonuisset, simulatque ut arcem, quam viribus contra Turcam tutari non possent, ei dederent, neve tam nobilem egregiumque angulum Turcarum imperio adjici paterentur, diligenter atque amice cohortatus eos fuerat, nihil tamen nec precibus nec minis profecerat. Maluerunt enim homines ignavissimi perditissimique se arcemque ipsam cum summo totius Christianitatis detrimento suaque perpetua infamia in manus hostium proicere, *quam homini Christiano optimeque de toto regno merito possidendam relinquere.*” ÖNB Cod. SN. 1912, 77r; Kovacsóczy, 2014, 77–78.

kompatív jellegű, történeti munka első vázlatának tekinthető, amin ugyanakkor nem dolgozott olyan hosszú ideig, hogy az eltéréseket összefésülje –, ám az sem zárható ki, hogy magának a lejegyzőnek volt eleve ambivalens a véleménye János Zsigmondról.

Az ellentmondások dacára a szöveg fent részletezett külső jegyei arra utalnak, hogy a feljegyzések készítőjének szándéka egy olyan kisebb történeti munka megírása lehetett, amely összefoglalta volna az 1566. évi magyarországi hadieseményeket, s kitért volna azok közvetlen előzményeire is. Ha az epizódszerű összefoglalásokat újra számba vesszük, világosan kirajzolódik ez a tendencia: az erdélyiek területszerzése 1564-ben, majd erre válaszként a következő évben Lazarus Schwendi vezette sikeres offenzíva valóban közvetlen kiváltó okai voltak Szulejmán magyarországi hadjáratának, illetve el nem hanyagolható előzmény a törökök 1565-ben elszenvedett kudarcra Málta szigetén, amely eseménysor összefoglalását Kovacsóczy jó érzékkel illesztette volna be művébe. Az 1566-os eseményekből négy nagyobb epizód emelkedik ki, amelyeknek szerzőnk, mint láttuk, összefoglaló leírását adja. Időrendben: 1) az alsó-magyarországi tatárdúlás (május–július); 2) Sziget ostroma és bevétele (augusztus–szeptember); 3) Gyula ostroma és bevétele (július–szeptember); 4) a Miksa vezetése alatt összegyűlt keresztény haderő tétlenkedése (augusztus–október).

A feljegyzések szűkebb kontextusa, lehetséges kapcsolódásai

1566 a magyarországi kortörténeti irodalomban: bűnösök, hősök és áldozatok

1566 történéseit több egykorú magyarországi vagy a bécsi udvarhoz kötődő neolatin szerző is feldolgozta. Sziget elestéről a legkorábban megjelent és leghitelesebb összefoglalást a szemtanú Ferenac Črnko²⁷ horvát nyelvű elbeszélése alapján Samuel Budina írta;²⁸ Lazarus Schwendi hadjáratáról (benne Tokaj bevételével), valamint Gyula és Szi-

27 Črnko szövege egészen 1911-ig lappangott. Kiadásai: Ferenac ČRNKO, *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta = Opsada Sigeta I*, ed. Milan RATKOVIĆ, Zagreb, 1971 (Serija Reprint Izdanja Liber Croaticus), 1–27; Uő, *Povijest Segeta grada*, Zagreb, 1930. Vö. BAJZA József, *Zrínyi és Karnarutić*, ItK, 47(1937), 131–141.

28 *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quod a Solymano Turcarum Imperatore nuper captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa per M. Samuelem BUDINAM Labacensem, Viennae Austriae, ex officina Caspari Stainhofferi, 1568.* Hazai bilingvis kiadása: *Budina Sámuel Históriaja magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról*, ford. MOLNÁR Imre, Szigetvár, Szigetvár Várbaráti Kör, 1978; ugyanezt a magyar fordítást lásd még: *Zrínyi énekek és feljegyzések: Horvát, szerb, bosnyák és szlovák népi énekek*, szerk. FRANKOVICS György, Pécs, Frankovics és Társa, 2002. Budina műve a legnépszerűbb és legelterjedtebb munka volt Sziget bevételéről, német fordítása már 1568-ban napvilágot látott, olasz változata pedig 1569-ben, vö. GÖLLNER, *i. m.*, II, 183–188. Az Alfonso Ulloa által készített olasz fordításról: Chiara M. CARPENTIERI, *Su alcune edizioni a stampa di argomento ungherese conservate presso la Biblioteca Trivulziana a Milano*, Rivista di Studi Ungheresi, nuova serie 11(2012), 26–47, 34–39. A latin szöveg szerepel az 1587-ben megjelent *Zrínyi-albumban*, valamint Simon Schard és Jacques de Bongars gyűjteményében is: S. SCHARDIUS, *Historicum opus in quatuor tomos divisum [...]*, IV, *Rervm gestarum, quae incurrerunt in Maximiliani II. Caesaris imperium [...]* ab anno Domini M D LXV usque ad annum Domini M D LXXII, Basileae, Henricpetri, 1574; Jac. BONGARSIVS, *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici: Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus revocati*, apud heredes Andreae WECHELI, Francofurti, 1600. A *Zrínyi-albumhoz* vö. WACZULIK Margit, *Szigetvár*

get elestéről pedig Zsámboki János írt két rövid összefoglalót, amelyeket az 1568-as bázeli, illetve az 1581-es frankfurti Bonfini-kiadás függelékében publikált.²⁹ Zsámbokinak szerencsére ránk maradtak a Kovacsóczyéhoz hasonlóan napló jellegű, történeti feljegyzései is, amelyek a nyomtatásban megjelent művek előmunkálatainak tekinthetők.³⁰ Ezek két fontos ponton különböznek Kovacsóczyétól: sokkal inkább naplószerűek, dátummal ellátott, rövid bejegyzésekből állnak, s nincsenek bennük terjedelmes, félkészre dolgozott epizódok; ezen kívül Zsámboki több esetben feltünteti a forrásait, vagyis – egykorú eseményekről lévén szó – azokat a magas méltóságokat, akiktől az értesüléseit szerezte.³¹ Az eseményeket Kovacsóczy feljegyzéseihez hasonlóan átfogó, az előzményekre is kiterjedő, a nemzetközi viszonyokra is kitékintő leírást egyetlen magyar kortársnál találunk: Forgách Ferenc *Commentariij*ának XVI. könyvében.

Önként adódik, és nem is zárható ki teljességgel annak lehetősége, hogy Kovacsóczy valójában Forgách felkérésére készítette a jegyzeteit, alkalmasint akár abból a célból, hogy az ő korábbi feljegyzéseit összefésülje. Ebben az esetben nem eredeti munkáról, hanem Kovacsóczy titkári működésének produktumáról kellene beszélnünk (ez nem is lenne példa nélküli eset),³² a szöveg pedig ily módon afféle nyersanyagként szolgált volna a váradi püspök későbbi történeti művéhez. Ez utóbbi keletkezésének körülményei máig nem tisztázottak maradéktalanul: bizonyos, hogy a befejezetlenül maradt *Commentariin* Forgách egészen halála pillanatáig dolgozott, illetve feltehető, hogy már 1566 végétől elkezdett foglalkozni a munkával, nagyobb lendületet ugyanakkor inkább csak 1572-től vehetett: azután, hogy Báthory Istvántól erre felkérést kapott.³³ Ha így történt, akkor viszont munkája során nem csupán Bornemissza püspöknek,³⁴ hanem akár titkárának a feljegyzéseit is felhasználhatta, amelyek tehát – függetlenül

1566. évi ostroma az egykorú történetírásban = Szigetvári emlékkönyv (Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára), szerk. RÚZSÁS Lajos, Bp., Akadémiai, 1966, 287–307, itt: 289–291; SZABÓ András, *Bevezetés = De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, kiad. SZABÓ András, Bp., Akadémiai, 1987 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15), 22–23; Uő, *Das Zrínyi-Album (Wittenberg 1587) im Lichte der neueren Forschung = Militia et litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hg. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, Sándor BENE, Tübingen, Max Niemeyer, 2009, 151–159.

29 *Expugnatio arcis Tokay per Lazarum a Schwende; De Giuliae et Zigethi exitu 1566* = Antonii BONFINII *Rerum Ungaricarum Decades Quattuor cum dimidia*, His accessere Ioan. SAMBUCCI aliquot appendices et alia, Francofurti, apud Andream Wechelum, 1581, 812–814, 831–834. Az 1568-as kiadásban még csak a Tokaj bevételéről szóló história szerepel.

30 Kéziratban: ÖNB Cod. 9039; kiadta: Hans GERSTINGER, *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584)*, Wien, 1965.

31 „Ex Forgacho Episcopo”; „Ex Listhio audivi”. *Uo.*, 6–7; KOVACSÓCZY, 2014, 61.

32 Rimay János pl. 1591-ben Karol Žerotín naplóját állította össze. Vö. SZABÓ, *Bevezetés...*, i. m., 11.

33 A mű keletkezéséről máig a legalaposabb összefoglalás: BARTFAI SZABÓ László, *Ghimesi Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira*, Bp., 1904, 36–38. Vö. TOLDY Ferenc, *Bevezetés = Ghimesi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572*, közli MAJER FIDÉL, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, XVI; a továbbiakban: MHH FORGÁCH), XXXIV–XXXVIII; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s. a. r. RITÓÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 222–249, 225–226.

34 Bornemissza feljegyzéseit Forgách 1566. december 2-án kelt levelében kéri. Ebből a levélből értesülünk egy történeti munka megírására irányuló elhatározásáról is. MHH FORGÁCH, XXXV, ill. 548–549.

attól, hogy mennyiben másolta, kompilálta, illetve fogalmazta meg azokat önállóan Kovacsóczy – mintegy rész-vázlatként készülhetek ahhoz a műhöz, amit egyébként maga Forgách is afféle alapanyagának szánt Brutus jóval reprezentatívabb, az eseményeket Mátyás halálától kezdve feldolgozó (és újraértelmező) magyar történetéhez.³⁵

Brutus históriájának 1552 utáni része nem maradt ránk. Ám ha Kovacsóczy feljegyzéseit összevetjük Forgách művének vonatkozó részeivel, nehezen találunk olyan fogódzót, ami igazolná a fenti feltevésünket, vagyis hogy Kovacsóczy mintegy csak összefésülte volna patrónusa számára annak vagy másoknak az 1563–1566 közötti történekekről írt feljegyzéseit (a személyes bejegyzések megjelenése 1566 augusztusától eleve azt valószínűsíti, hogy ha mások jegyzeteiből dolgozott is Kovacsóczy, azt csak az ennél korábbi eseményeknél tehetné). Az események egyezése, sorrendje és nagyjából hasonló bemutatása nem perdöntő, hiszen a kérdéses időszakban Kovacsóczy többnyire patrónusa környezetében tartózkodhatott, ugyanazt láthatták tehát, és ugyanarról szerezhettek tudomást, illetve Forgáchnak még annyival bizalmasabb információk is a birtokába kerülhettek, amennyivel titkáránál magasabb méltóságot viselt. Kérdéses tehát, hogy szüksége lehetett-e egyáltalán beosztottja jegyzeteire. *Ad absurdum* még az is előfordulhat, hogy Kovacsóczy valamilyen Forgách-készítette feljegyzést a saját céljaira vett igénybe, azért, hogy azok alapján a saját megfogalmazásában foglalja össze a történeteket.

Stilusjegyek alapján ráadásul még kevésbé dönthető el a kérdés, hiszen mindkét mű (ha Kovacsóczy esetében beszélhetünk ilyenről) lényegében befejezetlen maradt. Forgách *Commentariija* is tele van nyelvi egyenetlenségekkel, hungarizmusokkal,³⁶ ugyanakkor ez fokozottan elmondható Kovacsóczy szövegéről, ami valóban inkább egy kezdő latinista első szárnypróbálgatásának tekinthető. Ez azonban nem zárja ki (amennyiben tényleg egy történeti mű megírására szánta el magát, és feljegyzései ezen szándék első produktumai), hogy ne lett volna önálló koncepciója a történetekről és a módokról, ahogyan azokat ábrázolni szeretné volna.

Koncepciójának körvonalazásához először a Forgáchtól való eltéréseket kell számba vennünk. Forgách mély pesszimizmusáról sokan írtak már, ahogyan arról is, hogy a kortárs magyar elitben a családtagjait és Thury Györgyöt kivéve talán senki nem volt, akiről (vagy valamelyik felmenőjéről) ne írt volna valami dehonesztálót. Különösen szembetűnő ez Zrínyi Miklós esetében, akinek hősie haláláról éppen csak megemlékezik, ám utána egy olyan nekrológot tart fölötte, amelyben minden rosszat, amit tud, elmond róla – nem meglepő, hogy Forgách Imre, amikor 1587-ben a Zrínyi-albumban megjelentette bátyja leírását Sziget ostromáról, a kritikus részt egyszerűen kihagyta, illetve az eredeti részlet terjedelmének több mint duplájára dagasztott *epitoméjához* olyan, a heroikumot nagyban fokozó részleteket adott hozzá, mint például Zrínyinek a kitörés előtt a katonáihoz intézett szózatát vagy a szigetvári „amazon”-ról szóló történetet.³⁷

35 BARTONIEK, i. m., 252–257.

36 BORZSÁK István, *Forgách Ferenc és Tacitus*, ItK, 81(1977), 51–60, 52–54.

37 *Zigethi Hungariae claustris praestantissimi vera descriptio et obsidionis epitome. Ex illustris Francisci*

Forgách történelemszemléletének központi eleme a sorsszerűség. A magyar királyság bukását egyértelműen az általános erkölcsi hanyatlás következményeként ábrázolja. Álláspontja szerint az egyszer elkövetett bűn előbb vagy utóbb biztosan elnyeri büntetését; az isteni bosszú (*divina ira, divina vindicta*)³⁸ beteljesülése időnként generációkon átnyúlik (mint például a Szapolyai-ház kihalása, ami a feltételezett, Báthoryakkal közösen elkövetett ösbűn, Mátyás király elveszejtése, illetve végrendeletének be nem tartása miatt következett be),³⁹ máskor azonban ennél jóval rövidebb időt igényel. Gyula és Sziget főkapitányai, Kerecsényi László és Zrínyi Miklós hatalmaskodó nagyurak, akik életükben kizárólag vagyonuk gyarapítására törekedtek, rendszerint törvénytelen eszközökkel: így bukásuk, erőszakos haláluk Forgách szerint törvényszerű, és szintén az isteni igazságszolgáltatás bizonyítéka. Ezzel az erkölcsi szigorral (amit saját tetteinek a leírásánál éppenséggel elmulasztott érvényesíteni)⁴⁰ művének lehetséges célközönségére igyekezett hatni; „titkos történetének”⁴¹ célja meglehetősen világos: „Gondoljanak tehát az élők az utódaikkal, és a halhatatlan isteneket félvén térjenek észhez; az utódok pedig őseik példájából tanuljanak, és legyen eszük.”⁴² A sorscsapások (ha már kortörténetének írásához ez a tragikus anyag adatott számára),⁴³ illetve a negatív erkölcsi példák részletes leírásával azok jövőbeli elkerülése felé igyekezik hatni.

Forgachii [...], sui temporis historiarum commentariis, bona fide de verbo ad verbum descripta, nunquam antehac visa et nunc primum in lucem emissa. SZABÓ András helyesen állapítja meg, hogy Forgách Imre dolgozhatta át bátyja elbeszélését, kijavítva ezzel Waczulik Margit feltevését, mely szerint mindkét változat szerzője Forgách Ferenc lett volna. Ugyanakkor (talán terjedelmi okokból) nem részletezi a két szöveg közti eltéréseket. *Bevezetés...*, i. m., 13–14, ill. WACZULIK, i. m., 294–297. A férje oldalán fegyveres harcot vállaló asszony története a szentimentalizmus és romantika korának drámairóit is megihlette, vö. Robert SEIDEL, *Siegreiche Verlierer und empfindsame Amazonen: Friedrich August Clemens Werthes Trauerspiel 'Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth' (1790) = Militia et litterae...*, i. m., 258–274; Roman LUCKSCHEITER, *Theodor Körners Zriny-Drama und die Faszination von Tod und Niederlage = Uo.*, 274–285; Kálmán KOVÁCS, *Theodor Körners Zriny: Die Wiedergeburt des Nikolaus Zrínyi um 1800 = Uo.*, 285–304. A Zrínyi-hagyomány összefoglalásáról és politikai célú felhasználásáról vö. Reinhard LAUER, *Siget: Heldenmythos zwischen Nationen = Erinnerungskultur in Südosteuropa*, hg. Reinhard LAUER, Berlin, De Gruyter, 2011, 189–216.

38 MHH FORGÁCH, 179–180; *Humanista történetírók...*, i. m., 729: „Ha pedig istentelen bűn azt hinni, hogy a földi dolgokat a véletlen és a szerencse irányítja, akkor az istenfélelem és az igazság biztonnal azt mondatja velünk, hogy az isteni felség, az isteni harag, isteni bosszú e szörnyű bűnök ellen gerjedezik.”

39 Vö. MHH FORGÁCH, VIII, 168–169; XIX, 424; XXI, 473; *Humanista történetírók...*, i. m., 719, 949–951, 993–994: „Bizony igaz a mondás, hogy a zsarnokok tragikusan végzik, mert mindazoknak az élete, akik bűnösek voltak Mátyás halálában, és akik az országot pártokra szaggatták, tüstént a király halálától fogva egyetlen, folytonos tragédia volt, annyira, hogy az isteni harag és az isteni bosszúállás az illetők egész nemzetségét, de még a nevét is elpusztította és kitörölte napjainkra.”

40 Vö. BOTÁR Imre, *Forgách Ferenc Emlékiratainak kritikája*, Száz, 67(1933), Pótfüzet, 529–545.

41 Az egyik (BÁRTFAI SZABÓ szerint) 16. századi kézirat (MTA Történelem, ívrét, 138) éppenséggel ezen a címen közli Forgách művét: *Anecdota Forgachiana, sive: Francisci Forgach Episcopi Varadiensis Historiae Arcanae Libri XXII memorabilia sui temporis in Europa, regnis Hungaria et Transylvania ab anno 1549 usque in annum 1572 gesta continentes. I. m.*, 26–28.

42 „Ergo vivi posteritati consulant suae, deosque immortales metuendo resipiscant: posterit vero majorum exemplo discant atque sapiant.” VIII. könyv = MHH FORGÁCH, 179–180. Magyarul BORZSÁK István fordításában: *Humanista történetírók...*, i. m., 729.

43 MHH FORGÁCH, 32; *Humanista történetírók...*, i. m., 596.

Nem tudni, hogy szánt volna-e bárkit is pozitív példaként; művének alapos felfejtésével (ahogyan egy modern kritikai kiadással is) egyelőre még adós a tudomány.

Kovacsóczy feljegyzései esetében más tendencia figyelhető meg, ami feltételezhetően a korabeli közvélekedéshez is közelebb állhatott, mint a Forgách által sugallt kép. Egyértelmű Zrínyi Miklós alakjának a heroizálása (szó sincs természetesen a Forgáchnál olvasható bűnlajstromról), ami külsejének a leírásában, illetve az emelkedett hangú nekrológban nyilvánul meg:

Maga a gróf ugyanezen végső küzdelemben, mivel nem csupán bátor hősnek és lelkesült vezérnek, de fáradhatatlan vitéznek és kemény harcosnak is bizonyult, és számos ellenséget ölt meg saját kezével, illetve nemcsak megjelenésével és szépségével – amivel messze megelőzte kora mágnásait –, de szokása szerint viselt hadi öltözetével is messze kitűnt a többiek között (nemességét és nagyságát ugyanis, amit életében a külsőségekben is mindig szeretett érvényesíteni, életének ebben a végső fordulásában is meg akarta mutatni); miután tehát még a leghitványabb barbár is könnyedén felismerhette, egy janicsár puskagolyójától találva elesett, a földön pedig az övéi és az ellenség összekeveredett hullái fölött az egyik barbár lefejezte. Így teljesítette ily emlékezetes módon nem csupán Miksa császárnak, egész nemzetének és hazájának tett esküjét e férfiú, de egyben bőszéges árat fizetett az összereszténységnek, amelynek méltóságáért, becsületéért és hitéért feláldozta magát, önmagának pedig örök időkig tartó dicsőséget szerzett.⁴⁴

Zrínyivel és Sziget ostromával szemben Kovacsóczy igen markáns ellenpéldaként dolgozta ki Gyula bevételét és benne Kerecsényi László esetét, aki – Forgách szemléletével egybehangzóan – korábbi hatalmaskodásai és rablásai miatt, az isteni bosszú méltó elszenvédőjeként jelenik meg, ráadásul egy olyan erkölcsi tanulság kíséretében, amely mindenképpen megéri, hogy szó szerint idézzük:

Mert mi váratlanabb történhetett volna vele? Néhány hónappal pusztulása előtt ülte lakodalmát egy szlavóniai nemes, bizonyos Tersáczy lányával, majd a menyegző után tüstént, fiatal feleségét hátrahagyva – meggyőződésem, hogy az istenek szándékából és akaratából – elszóllított, hogy megfizessen mindazon kegyetlenségért és istentelenségért, amelyek büntetésére már régen rászolgált. És jóllehet – mivel valami rosszat már előre megorron-

44 „Comes ipse in eadem hac postrema pugna, dum non solum fortissimi animosique ducis atque herois, sed etiam strenui militis acerrimique bellatoris officio fungeretur, multosque hostium sua manu interimeret, essetque non solum praesentia ipsa formaque, qua ille omnes aetatis suae barones facile superabat, sed etiam militari chlamyde, qua se ex more induerat (voluerat enim magnanimitatem illam suam magnificentiamque, quam vivus semper etiam externo gestu corporis prae se ferebat, in hac etiam extrema vitae suae fortuna ostendere) prae ceteros maxime conspicuus atque decorus, ita ut etiam vilissimo barbaro ignotus esse non posset, missili ex pixide a quodam janyczaro glandis ictu cecidit, et in terra super suorum hostiumque mixta cadavera a quodam barbaro capite privatus fuit. Ita ille vir egregius memorabiliter non solum fidem suam, qua se imperatori Maximiliano totique genti et patriae suae obstrinxerat, explevit, sed etiam universae Christianitati, pro cuius dignitate honoreque et fide se devoverat, cumulatissime satisfecit, maximamque sibi atque nulli aevo interituram gloriam peperit.” Kovacsóczy, 2014, 79–80.

tott – mindent megmozgatott és minden eszközt bevetett, hogy ne kelljen eltávoznia, a neki szánt halált és bűneinek már régen előkészített büntetését semmiképpen sem tudta elkerülni. Esete pedig amiatt is mind közül a leginkább figyelemre méltó és legemlékezetesebb volt, mert ugyanazon a helyen bűnhődött, ahol annyi és oly példátlan gaztettével az istenek haragját maga ellen kihívta: azért tudniillik, hogy egy halandó se legyen oly bárgyú vagy tompa elméjű, aki előtt e dolog ne legyen, ahogy mondják, a napnál világosabb; és tudja meg mindenki, hogy minél lassabban és későbbben, annál keményebben és könyörtelenebbül szokták az istenek megtorolni a bűnöket, és senki nem bízhatik sikereiben és jó sorában annyira, hogy ne kellene félnie az ellenkezőjétől, ami ennek rendszerint a nyomában jár. Ebben a közönséges és mindennapi életben is azok tudnak leginkább szerencséjük kovácsai és parancsolói lenni, akik a régi, jó- és balsorsukban egyaránt mértékletes férfiak példájára magukat és egész életüket a legteljesebb testi és lelki mértékletességgel igyekeznek elrendezni. Ezzel pedig elérik azt, hogy nem csupán életükben alakul valamennyi dolguk szinte egy és ugyanazon kedvező folyással, hanem holtként is tátongó űrt és el nem múló hírnevet hagynak maguk után az utókorra.⁴⁵

Forgách Ferenc Kerecsényi bukásának hirtelenségét, szemmel látható didaktikus éllel, hasonlóan hangsúlyozza ki, de ugyanezt teszi Zrínyi Miklós esetében is, akinek bűneit egy Kerecsényivel való, meglehetősen sommás összevetést követően tételesen felsorolja.⁴⁶ Mindenképpen összeköti tehát a feljegyzéseket és a *Commentariit* a Fortuna/Sors történelemformáló szerepére, illetve a bűn nyomában járó isteni bosszú erejére való kihelyezettségük. Fontos különbség ugyanakkor, hogy Kovacsóczy Zrínyi és Kerecsényi bukásából szögesen ellentétes erkölcsi példákat farag, s ebből arra következtethetünk, hogy feltételezett művének Forgáchétól eltérő morális mondanivalója lett volna.

45 „Quid enim illi hoc insperatus fuit? Paucis ante hanc pernitium mensibus novas nuptias cum filia comitis ex Slavonia Thersaczky vocati celebraverat, statimque factis nuptiis relicta nova nupta, deorum credo immortalium consilio voluntateque ad exolvendas pro ea impietate crudelitatemque, quas diu meruerat poenas pertractus est. Quamvis ne eundem illi eo esset, quod iam nescio quid mali mens ei praesagiebat, omnia antea pertentasset, omniaque ad eam rem remedia adhibuisset, sed tamen destinatum sibi mortem suppliciumque sceleri suo iam dudum praeparatum nequaquam effugere potuit. [85v] Et certe vel hac una re maxime omnium insignis memorabilisque huius casus fuit, quod eodem in loco, quo tantis se tamque atrocibus sceleribus obstringens deorum in se iram concitaverat, plexus punitusque fuerit, ut videlicet nemo mortalium tam obtuso hebeteque esset iudicio, cui ea res non luce ipsa (ut aiunt) meridiana clarior notiorque esse posset. Et ut omnes scirent, quanto lentius tardiusque, tanto etiam acrius asperiusque scelera ipsa puniri a diis solere, neminemque adeo rebus suis prosperisque successibus fidere oportere, ut non sint ei etiam aliquando adversae, quae illas saepius subsequi consueverunt pertimescendae. Nam eos potissimum nunc quoque in hac communi quotidianaque vita fortunae quemque suae imperitare artificemque esse videmus, qui ad normam antiquorum moderatissimorumque in utraque fortuna virorum, sese omnemque suam vitam summa animi corporisque moderatione instituere voluerunt. Qua re consecuti sunt, ut non vivi tantum quasi uno perpetuoque quodam tenore prosperos omnium rerum suarum cursus haberent, sed mortui etiam summum sui desiderium famamque de se immortalem posteris reliquerunt.” *Uo.*, 83–84.

46 MHH FORGÁCH, 327; *Humanista történetírók...*, i. m., 860–861. A sors és fortuna reneszánsz gondolkodásban betöltött szerepéről vö. Mario SANTORO, *Fortuna, ragione e prudenza nella civiltà letteraria del Cinquecento*, Napoli, Liguori, 1967. Forgách sorsfelfogásáról: BARTONIEK, i. m., 233–234.

Különösen hangsúlyosak e szempontból azok a sorok, amelyekben az erényről, mértékletességről és az ezek nyomában járó dicsőségről ír: ehhez hasonló közvetlen didaxist Forgáchnál nem találunk.

A következő fontos részlet, amelyben eltérést tapasztalunk a *Commentarii* és Kovacsóczy feljegyzései között, a tatárok által véghezvitt pusztítás és kegyetlenkedések bemutatása. Forgáchnál csak egy meglehetősen rövid összegzést találunk az eseményekről, már-már érzéketlen stílusban,⁴⁷ ezzel szemben Kovacsóczynál egy ezt terjedelmében is több mint kétszeresen meghaladó, rendkívül érzékletes, horrorisztikus részletekben is bővelkedő leírást olvashatunk:

Eközben pedig a tatárok vad és fékezhetetlen fajtája az egész vidéket tűzzel és vassal pusztította, és ellenállás nélkül egészen a főhadiszállásáig elmerészkedett [ti. Schwendinek], majd visszatért, amikor csak kedve tartotta, és kénye-kedve szerint bármit megtehetett; emberben és barmokban hatalmas zsákmányt tépett ki szinte a karjaiból és vitt el az orra elől büntetlenül, és nem volt olyan emberemlékezet őrizte vagy kigondolható gonoszság, kegyetlenség és barbárság (minthogy ezek magánál a vadságnál is vadabbak és a barbárságnál is barbárabbak), amit ne követtek volna el a szerencsétlen és nyomorult népen; hogy minél több felnőttest magukkal tudjanak vinni, a csecsemőket kitépték anyjuk öléből és legyilkolták, majd vadállat módjára felfalták őket: ez volt a legkedvesebb csemegéjük. Érett és éretlen leányokat, szégyenletes és kegyetlen módon egyformán megbecstelenítettek, de végül már sem életkorra, sem nemre nem voltak tekintettel. Az emberek kínzására és vallatására példátlan eszközöket használtak, égő fákllyákkal vagy izzó parázzsal égették testüket, sokak lábát átszúrták, tisztességes asszonyoknak vágták le a csecsbimbóját, és végül a kegyetlenség és brutalitás minden fajtáját szabadjára engedték áldozataik megkínzására.⁴⁸

A tatárokkal kapcsolatban Kovacsóczy hosszasan ír még harcmodorukról, viseletükről, fegyvereikről, felszerelésükről és lovaikról, összefoglalva mindazt, amit a történeti irodalom általában a nomádokról Hérodotosztól kezdve leírt. A népleírás és a kegyetlenségek ehhez hasonlóan közhelyes összefoglalása (lásd csecsemőévés) azt is

47 MHH FORGÁCH, 340–341; *Humanista történetírók...*, i. m., 875.

48 „Cum interim et Tartari ferissima immanissimaque gens per omnem illum oram ferro ignique omnia misceret et usque ad illius castra nullo resistente accederet, iterumque dum collibisset, recederet, atque ita pro libidini cuncta ageret, ingentemque hominum pecudum et reliquorum animantium praedam ex ipsis pene ulnis amplexibusque eius avulsam abstractamque secum impune abduceret, nec ullum tam foedum, immanum, barbarumque (ut qui ipsa immanitate immaniores, omnique barbarie barbariores essent) neque ab omni hominum memoria cogitationeque abstrusum facinus reperire potuit, quod non in miseram calamitosamque plebem ederent, quippe infantes ex matrum amplexu necatis ut plurimos ipsorum parentibus abripiebant, eosque ferarum bestiarumque in morem devorebant. Hicque erat eis cibus omnium delicatissimus. [76r] Virgines maturas iuxta atque immaturas summa cum impietate, foeditate constuprabant, postremo nec aetati, nec sexui parcebant. Utebantur etiam ad vexandos cruciandosque homines tormentis inauditis, nam et ardentibus foculis seu facibus corpora eorum adurebant, suras etiam multorum perforabant, matronarum autem honestissimarumque foeminarum mammillas abradebant, omnique demum foeditatis crudelitatisque genere ad torquendos mortales debacchabantur.” KOVACSÓCZY, 2014, 76–77.

valószínűsítheti, hogy Kovacsóczy jegyzeteinek forrását ebben az esetben nemcsak a szóbeszédben kereshetjük – az ország nyugati szélén tartózkodva nyilvánvalóan csak kevés és bizonytalan hír juthatott el hozzá a tatárdúlásról –, hanem az európai Turcica-irodalom valamelyik példányában is.

Ami a horrorisztikus részleteket illeti, ezek nevezetes és időben Kovacsóczy jegyzeteit még meg is előző, régi magyar irodalmi párhuzamát éppen annak a Szegedi Gergelynek az utolsó művében, a *Szánja az Úristen* kezdetű énekben találjuk, akinek Egerben, 1566 decemberében bekövetkezett haláláról szerzőnk itt tárgyalt feljegyzései alapján tud az irodalomtörténet.⁴⁹ Szegedi az éneket az akrosztichon alapján 1566 májusában fejezte be, közvetlenül az események hatása alatt;⁵⁰ leírása nem annyira közheyles, mint Kovacsóczyé, ellenben rendkívül személyes, már-már bensőséges.

Egy nagyon fontos ponton mindhárom szöveg, Forgáché, Kovacsóczyé és Szegedié is összekapcsolódik – ez az isteni igazságosságba vetett hitük –, de ugyanitt rajzolódnak ki markánsan az eltérések is. A *Szánja az Úristen* kétarcú alkotás: egyrészt részletesen leírja az egyszerű emberek, nők és különösen a gyermekek szenvedését és vértanúságát, másrészt e szíveket letaglózó borzalmak után arra is képes, hogy azokba gyógyító reményt csöpögtessen. Szegedi a himnikus hangvételű zárlatban Istenhez fordul, és az igazságba és tisztességbe vetett hittel nem kér vagy könyörög, hanem egyenesen követel:

Azért állj bosszút már nagy nyomorúságinkon,
A pogánok között hallatlan undokságon,
Ily nagy dihésséggel ne vegyen hatalmat az keresztény nemzeten.

Ne mondhassák nekünk: nincs istenünk, sem hitünk,
Ne mondják szemünkben: nem segít meg istenünk,
Mert tisztességednek nagy gyalázatjára fog esni az mi kárunk.

Az pogánok minket teérted kergetnek,
Az keresztyén hitért, szent igédért üldöznek.
Azért, igaz isten légy ótalmazója az te tisztességednek. [...]

Az mi fiainkat siralomval elhattuk,
Ezentől azokat nagy örömmel meglátjuk,
Mi ellenségünknek nagy veszedelmeket nagy örömmel beszélünk.

A szentek példáját életünkben kövessük,
Istennek ostorát tőlünk el ne taszítsuk,
Mert Isten országát háborúság nélkül semmiképpen nem nyerjük.⁵¹

49 Vö. VARJAS, *Kovacsóczy Farkas...*, i. m. (RPHA 1300, <http://rpha.elte.hu/rpha/id/1300>.)

50 VARJAS, *Kovacsóczy Farkas...*, i. m., 146–147. Vö. még Uő, *A magyar reneszánsz...*, i. m., 238–248.

51 A szöveget lásd: *Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), 733–740. Az idézett részletek: 737, 740.

Szegedi népe nem tehet az őt ért csapásról: áldozatként az a feladata, hogy szívét fel-emelje, illetve hű maradjon hitéhez és erkölcsiéhez, mert Isten előbb-utóbb lesújt majd a bűnösökre, akik ebben az esetben természetesen a „barbár” hódítók. Forgách koncepciójába nem fért volna bele az áldozatok leírása, a kegyetlenségek részletezése; az ő olvasatában Magyarország története lényegében Mátyás halála óta – a mágnások korruptségának és kapzsiságának köszönhetően – folyamatos és megállíthatatlannak tűnő hanyatlás.⁵² Krónikásként az ő feladata annyi csupán, hogy az okokat és a körülményeket feltárja, nem is annyira a kortársak, mint inkább az utókor okulására. E már-már ördögien sötét összképben az egyedüli vigaszt a bűnösökre váró isteni bosszúba vetett hite jelent, de ez sem párosul semmiféle bizodalommal a jövőt illetően: Magyarország az ő olvasatában nincs többé, és nem is lesz, amíg a romlott közállapotokban javulás nem következik be. Hogy ez a szemlélet egy tudatos koncepció része volt, arra az 1566-os események bemutatása is rávilágít. Forgách ugyanis a történetek kronológiáját (egyébként évkönyvszerű, annalista művében) több helyen megbontja: a Kovácsóczynál az 1565 derekán és végén bekövetkező baleseteket, illetve csodás eseményeket (szörnyszülöttek születése) egyértelmű negatív előjelként az 1566. év elejére teszi. Szintén ide sorolható az a kronológiai kiigazítása, hogy a tatárdulás eseményeit, jóllehet időben Sziget és Gyula ostroma előtt következtek be, ő ezek tárgyalása után helyezi, mintegy koronaként, ha lehetséges, a fokozhatatlan fokozásaként.

Kovacsóczy koncepciója ebből a szempontból Szegediéhez áll közelebb: a feljegyzések és az ének közös vonása a vigasztaló szándék, ami nem elsősorban az isteni igazságba vetett hitben nyilvánul meg – hiszen, mint láttuk, ebben a tekintetben inkább a Forgáchnál megjelenő, sorsszerűen lesújtó isteni bosszú teóriájához áll közelebb –, hanem Zrínyi hősiek áldozatának a bemutatásában. Ez egyrészt jól példázza a nemzet mártírja toposzának, illetve a Zrínyi-történet mártirologiai narratívájának kezdeti, az eseményekkel egykorú erősségét, másrészt utalhat egy olyan közönségigényre is, amelynek a félbemaradt történeti munka, elkészülte esetén, megfelelő lehetett volna. Forgách műve e közönségigénynek – hiába ábrázolta egyébként az eseményeket a magyarországi humanista történetírásban egyedülálló hitelességgel – nem felelt meg, aminek köszönhetően aztán két évszázadon keresztül, csupán mint afféle *historia arcana*, titkos történet, kizárólag a beavatott kevesek (történetírók és államférfiak) olvasmányaként szolgálhatott.⁵³

52 A *Commentarii* más helyein Forgách kifejezetten részvétellel ír a parasztság szenvedéseiről, vö. BARTONIEK, *i. m.*, 229.

53 A mű eszmetörténeti kontextusának körülrajzolása a hazai kutatásban eddig még nem történt meg, noha jól látszik rokoníthatósága a nyugat-európai tacitista, politikus történetírói irányzatokkal, amelyek – mint pl. a németalföldi rendi ellenállás esetében – valós, személyes kapcsolatot is jelentettek. Szisztematikus kutatás ezt a hazai politikatörténet szempontjából is igen fontos területet mindeztől nem tárta még fel, noha a szakirodalomban már jó ideje ismeretes, vö. Tibor WITTMANN, *Une chroniqueur hongrois contemporain de la révolution des Pays-Bas du XVIIe siècle*, *Revue du Nord*, 45(1963), 177–185; DROZDIK Margit, *Adalékok a XVI. századi németalföldi és a magyar humanizmus kapcsolatához*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis: Series Historica*, 1964, 161–173. A tacitizmusról összefoglalóan: Peter BURKE, *Tacitism, Skepticism and Reason of State = The Cambridge History of Political Thought 1450–*

Kérdés persze mindezek után, hogy amennyiben tényleg egy önálló történeti munka igényét feltételezzük Kovacsóczy jegyzetei mögött, akkor azt milyen közönségnek szánta volna, és miért nem készült el vele mégsem. A két kérdés természetesen összefügg. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy Forgách titkáraként egyszerűen nem maradt erre ideje: 1567 nyarán, patrónusa kíséretében még részt vehetett a pozsonyi országgyűlésen, majd ezt követően vele együtt távozhattott Itáliába, ahonnan viszont csak évek múltán térhetett haza.⁵⁴ Egy ennél árnyaltabb magyarázathoz először a nemzetközi kontextust érdemes körüljárnunk.

Az 1565–66-os török hadjáratok az európai közvéleményben igen nagy nyilvánosságot kaptak. Málta ostromáról csak 1565-ben – az események közben, illetve azokat követően – Carl Göllner *Turcicája* 48 különböző, nyomtatott híradásról tud, olasz, francia, német, flamand és cseh nyelveken.⁵⁵ A következő év magyarországi hadieseményeivel kapcsolatban ezzel szemben 1566-ból összesen 62 nyomtatványról tudunk, amiből jellemző módon 48 német nyelvű.⁵⁶ E nyomtatványok túlnyomó része alig néhány oldalas *Abschrift*, *Kurtzer außzug*, *Brief discours*, *Copie d'une lettre*, *Copia de una lettera*, *Newe Zeitung*, *Avviso*, *Zeitung* stb.; tehát az eseményekkel egy időben, többnyire személyes beszámolók vagy levelek alapján készült híradás, amelyeknek az elsődleges célja az információ-átadás. Sajátos az is, hogy az eseményekkel egyidejű, tudósító rölpap latin nyelven nem maradt fenn, talán nem is készült. Málta ostromának az első ránk maradt, latin nyelvű összefoglalása 1566-ból származik,⁵⁷ Sziget bevételéről pedig, ahogy azt már fentebb említettem, csak 1568-ban jelenik meg Budina *Historiája*. A kontraszt meglehetősen nagy: a máltai eseményekről 1566–67 folyamán négy különböző szerző publikált terjedelmesebb latin *historiát*, illetve kommentárt,⁵⁸ ezzel szemben a magyarországi hadjáratról Budina művéig az európai közvélemény csak Pierre Gentil, római francia követ *discoursjából*,⁵⁹ továbbra is különböző *avisókból*, *kurtzer berichte*kől, il-

1700, ed. J. H. BURNS, M. GOLDIE, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1991, 477–498; Ulrich MUHLACK, *Tacitism = Brill's New Pauly: Antiquity volumes*, ed. Hubert CANKI, Helmuth SCHNEIDER, Brill Online, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/tacitism-ct-e15303500> (2014.06.11).

54 Az első adat erre vonatkozóan 1573 novemberéből származik, amikor Kolozsváron találjuk. Ezután is visszatért azonban még Padovába. Vö. Andreas DUDITHIUS, *Epistulae II (1568–1573)*, ed. Lech SZCZUCKI, SZEPESSY Tibor, Bp., 1995, 566. Forgách távozásával kapcsolatban vö. ALMÁSI, *i. m.*, 1425–1431.

55 GÖLLNER, *Turcica*, II, 105–129.

56 *Uo.*, 136–170. Vö. *Magyar és magyar vonatkozású rölpapok...*, *i. m.*, 55–58.

57 Vincentii CASTELLANI Forosempronienis *De bello Melitensi Historia*, Pisauri, apud Hieronymum Concordiam, 1566. Vö. GÖLLNER, *Turcica*, II, 131.

58 Castellani fenti műve mellett még, megjelenési sorrendben: Natale CONTI, *Commentarii Hieronymi Comitis Alexandrini De acerrimo ac omnium difficillimo Turcarum bello in insulam Melitam gesto, anno MDLXV*, Venetiis, ex officina Jordani Ziletti, 1566; Caelii Secundi CURIONIS *De bello Melitensi historia nova: Item Ioannis Valettae Melitensium principis epistola summam eiusdem belli complexa*, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1567; Ioannis Antonii VIPERANI *De bello Melitensi historia*, Perusia, ex officina Andreae Brixiani, 1567. Vö. GÖLLNER, *Turcica*, II, 131, 173, 178.

59 Pierre GENTIL, *Deux veritables discours l'un contenant le fait entier de toute la guerre de Malte et l'autre*

letve Pietro Bizari olasz nyelven írt *Historiájából*⁶⁰ tájékozódhatott. Nem véletlen, hogy Budina művét a megjelenése után szinte azonnal lefordították németre,⁶¹ hiszen ha mennyiségben, mint azt láttuk, több nyomtatvány is jelent meg a magyarországi hadszíntér eseményeiről, mint Málta ostromáról, azok minősége és szavahihetősége ezeket még csak meg sem közelítette.

Mindezek alapján egyrészt tehát valószínűsíthető, hogy Kovacsóczy Málta ostromára vonatkozó, rövid összegzése (illetve a tatárokról szóló „etnográfiai” betét) valamelyik, vagy akár több, a témáról 1565–1567 táján, illetve korábban megjelent nyomtatvány alapján íródhatott.⁶² Másrészt jól látszik a hiátus és a feltételezhető nemzetközi érdeklődés, ami a magyarországi hadiesemények összegző bemutatásának tekintetében az európai könyvpiacokon fennállhatott. Harmadrészt a nyugati Turcica-irodalomból is ismerünk olyan műveket, amelyek 1565–66 török hadjáratait, nem magyar vagy közép-európai szemszögből ugyan, de egyetlen műben foglalták össze.⁶³ Vagyis: a nyugati Turcica-irodalom egyszerre jelenthetett mintát és életrehívó igényt a feljegyzések készítéséhez. Az is szembetűnő, hogy a néhány, Habsburg-udvarhoz köthető, 1566 eseményeiről tudósító, publikált, latin história nem ilyen összegző mű, hanem kizárólag Sziget és Gyula elestének, illetve Tokaj egy évvel korábbi bevételének a rövid összefoglalását adják, ráadásul igen későn jelennek meg, legalábbis a Málta ostromáról szóló történeti művekhez képest.

A magyar história iránti igény ugyanakkor, amint az közismert, nem csupán a kortörténet, hanem Mohács, vagy akár a Mátyás király halála utáni korszak történetére vonatkozóan, nagyon is élő volt a magyar humanista eliten belül is. Verancsics Antal ezirányú törekvésének⁶⁴ természetes folytatója éppen Forgách Ferenc volt, aki az 1568-as Bonfini-kiadáshoz kéziratot adott Zsámbokinak, lemásoltatta Tubero történeti művét,⁶⁵ valamint már az 1560-as évektől kezdve igyekezett felvenni a kapcso-

declairant au vray les choses exploitées tant en l'armée de l'Empereur, qu'en celle du Turc et Vayuode au pays de Hongrie et liex circunuoysins. Avel le pourtraict de la ville et forteresse de Sygetz, située audict pays de Hongrie et prinse d'icelle depuis peu de temps, par ledict Turq, A Paris, pour Jacques du Puys, 1567, 92 in 4°. GÖLLNER, Turcica, II, 175.

60 *Historia di Pietro BIZARI della guerra fatta in Ungheria dall'inuittissimo Imperatore de christiani contra quello de Turchi: con la narratione di tutte quelle cose che sono auenute in Europa dall'anno 1564 insino all'anno 1568*, In Lyone, appresso Guliel. Rovillio, 1568, 120 in 8°; GÖLLNER, *Turcica*, II, 183.

61 *Uo.*, II, 184.

62 Málta ostromához lényegében a számos *historia* bármelyike (népnyelven vagy latinul) szóba jöhet forrásként. A tatárokról korabeli leírást a fent már említett Celio Secondo Curione egy másik művében találtam: *Caelii Augustini CURIONIS Sarracenicæ Historiæ libri III, in quibus Sarracenorum, Turcarum, Aegypti Sultanorum, Mamalucorum, Assasinorum, Tartarorum, Sophianorumque, qui in Perside regnant, origines et incrementa septingentorumque annorum res ab illis gestæ brevissime explicantur*, Basileæ, per Ioannem Oporinum, 1567; vö. *De saracenis et Turcis chronicon Wolfgangi DRECHSLERI, item De origine et progressu et fine Machometi et quadruplici reprobatione prophetiæ eius Ioannis GALENSIS Angli liber*, Argentorati, 1550; GÖLLNER, *Turcica*, II, 172.

63 Lásd pl. Bizari fent említett *Historiáját*, ami 1568-ban és 1569-ben is megjelent Lyonban. *Uo.*, II, 183, 195.

64 Vö. BARTONIEK, *i. m.*, 35–44.

65 *Uo.*, 225; MHH FORGÁCH, XXXVI.

latot Brutusszal, hogy rávegye a hiányzó, magyar történeti szintézis megírására.⁶⁶ Forgáchot személyes mellőzöttsége, valamint Miksa 1566-ban megtapasztalt erélytelensége végül János Zsigmond oldalára állították,⁶⁷ a Brutus tollából az ő kezdeményezésére az 1580-as évekre megszülető új magyar történet pedig azért sem jelenhetett meg, mert megkérdőjelezte a Habsburgok magyarországi uralmának legitimitását, s ennek nemzetközi ódiúmat Báthory István végül nem vállalta fel.⁶⁸ Ha az 1566-os hadjáratok félkész (Kovacsóczy), illetve elkészült, részben meg is jelent, de cenzúrázott és kiegészített (Forgách) kortörténetére gondolunk, a hallgatás mögött hasonló okok sejlenek fel. Ahogyan Pirnát Antal, idézett előadásában kissé sarkosan fogalmazva mondta: „a XVI. században a Habsburg-uralom Magyarországon nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, de ezt tisztességesen megírni nem volt illendő. Végül is átsiklani ezen a tényen majd csak Istvánffy tud”, valamint: „Miksa az 1566-os év történetével Forgách elbeszélésének erkölcsi halottja”.⁶⁹ Egy kortörténeti mű, legyen az egy caesari értelemben vett *commentarius* vagy egy sallustiusi mintájú *historia*,⁷⁰ a keresztény haderő Miksa vezetése alatt vallott kudarcát (bármennyire vezérelték a legjobb szándékok egyébként a császárt)⁷¹ bajosan kerülhetne volna meg, a másik oldalról pedig – ezt annál is inkább fontos hangsúlyoznunk, mert a fentiekben éppen ebben a vonatkozásban fedezhettünk fel némi ambivalenciát Kovacsóczy jegyzeteiben – ugyanilyen kényes, de kikerülhetetlen téma volt a török hadjárat okainak boncolgatása, Erdély és a királyi Magyarország szembenállása, Lazarus Schwendi hadjáratának, illetve János Zsigmond szerepének kérdése. Forgách nyílt átállása előtt egy ilyen mű megjelentetése akár magától a váradi püspöktől, akár a környezetének valamelyik tagjától nem lett volna sem időszerű, sem ildomos, de ezt követően, tehát 1568 után, a bécsi és a gyulafehérvári udvar között újra meginduló tárgyalások idején hasonlóan apolitikus lépés lett volna.

66 Uo., LXXX; BARTONIEK, *i. m.*, 239.

67 Vö. ALMÁSI, *i. m.*

68 Ez PIRNÁT Antal véleménye (*i. m.*, 20). FRAKNÓI Vilmos a Brutus művéből 1585-ben készült próbanyomtatvány néhány lapjára rábukkant ugyan, de a Toldy-féle kiadástól való eltéréseket, ill. a nyomtatás megghiúsulását a szerző igényességével, „írói ambíciójával” magyarázta. Ezt a kérdést, tudomásom szerint, azóta sem tisztázta senki. *I. m.*, 797, ill. *Monumenta Poloniae Vaticana*, VI, *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars II a. 1583*, Kraków, 1938, 162; utóbbi idézi CACCAMO, *i. m.*

69 PIRNÁT, *i. m.*, 7, 21.

70 A korban formálódó ars historicának, magyarországi recepciójának, ill. a humanista történetírás modelljeinek és műfajainak kérdéskörét itt nem érintettem. Vö. Antal PIRNÁT, *Gattungen der humanistischen Geschichtsschreibung: Historia et Commentarii = Geschichtsbewußtsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*, hg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, Bp., Akadémiai, 1991; NAGY Levente, *História, emlékezet, önéletírás = A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 363–374; Sándor BENE, *The 'ars historica' Debate in Hungary and Transylvania = Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza emlékére*, szerk. HAUSNER Gábor, Bp., Argumentum, 2005, 75–90.

71 Az 1566-os császári hadvezetés részletes elemzése: Georg WAGNER, *Maximilien II, der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget = Szigetvár emlékkönyv (Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára)*, szerk. RÚZSÁS Lajos, Bp., 1966, 237–269.

Kovacsóczy kortörténeti maradványai mindezzel együtt jól jelzik azokat a tendenciákat és dilemmákat, amelyek a magyarországi kortörténetírást a 16. század derekán jellemezték, és még ilyen félkész voltukban is (Forgách *Commentariijával* együtt) összekötő kapcsot képeznek a korabeli, európai kortörténeti irodalom felé. E kapcsolat részletes feltárása és elemzése – véleményem szerint – a további kutatások előtt álló legégetőbb feladat.⁷²

72 Forgách főbb nyugat-európai kortörténeti forrásaival – elsősorban a tényanyagra koncentrálnálva – az eddigi irodalom is foglalkozott, kevésbé vagy egyáltalán nem tért ki ugyanakkor szemléletbeli vagy történetfilozófiai kérdésekre, s nem tárta fel kellőképpen Forgách személyes kapcsolatait, valamint 1567–1568-ban Itáliában folytatott tevékenységét sem. Vö. BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 84–102; BARTONIEK, *i. m.*, 236–237; ALMÁSI, *i. m.*

SZALISZNYÓ LILLA

Egressy Gábor színi tanodai tanársága és a magyar színészképzés hivatásosodása*

És itt meg kell jegyeznem, hogy a mi tanulmányai[n]kban, szoros rendet tartani csaknem lehetetlen. [...] De mind a mellett, hogy a mi szabályainknak sem kezdete, sem vége nincs: azért a tanulást valahol még is kezdenünk kell.¹

Molnár Gál Péter 2005 szeptemberében megjelent, *Adalékok a magyar színészoktatáshoz* című cikkének fűlszövege szerint az 1865-ben indult intézményes hazai színészképzéssel (a mai Színház- és Filmművészeti Egyetem jogelődjeinek történetével) foglalkozó írásoknak évtizedek óta nem sikerült új adatokat felmutatni. A lexikonok, a kézikönyvek, de még a *Magyar színháztörténet 1873–1920* című kötet vonatkozó fejezete² is Csillag Ilona *A százéves színésziskola története* című, 1964-es tanulmányában³ írtakat ismétli.⁴ Molnár Gál Péter igyekezett kimozdítani a kutatást a mozdulatlanságból, talált korábban figyelmen kívül hagyott forrásokat. Egy ismeretterjesztő jellegű írás erejéig arra is vállalkozott, hogy a már ismert adatok bemutatásába beleszöjje az újabbakat, arra azonban már nem, hogy a színésziskola történetének bármely csekély részletét új megvilágításba helyezze (ezen minden esetben a prózai színészképzést értem; a tanodán belül ezzel egyidejűleg indult operista képzéssel nem foglalkozom). Igaz, a cikkből egyértelműen kiderül, hogy ő nem az „új narratívákat” hiányolta, hanem egy szoros időrendet követő, a kezdetektől a jelenkorig ívelő, új forrásokat felvonultató, alapvetően intézménytörténeti jellegű tanulmányt. Talán egy olyan munkát, mint amilyen a cikke után nem sokkal Nánay

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1–11–1–2012–0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 EGRESSY Gábor, *A színészetről*, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet (a továbbiakban: OSZMI) 72.2, 26–27. (Az oldalszámok itt és a továbbiakban a lap jobb felső sarkában lévő, ceruzával írott számozásra utalnak.) Ezúton köszönöm Csiszár Mirellának, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.

2 FÜLÖP Csaba, *A színészképzés intézményei = Magyar színháztörténet 1873–1920*, szerk. GAJDÓ Tamás, Bp., Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001, 387–409.

3 CSILLAG Ilona, *A százéves színésziskola = A százéves színésziskola*, szerk. CSILLAG Ilona, Bp., Magvető, 1964, 15–57. Molnár Gál Péter hivatkozott cikkének felvezetésében tévesen 1984 szerepel e könyv megjelenési dátumaként.

4 M[OLNÁR] G[ÁL] P[ÉTER]. *Adalékok a magyar színészoktatáshoz*, SZÍNHÁZ.HU, 2005. szept. 15.; <http://szinhaz.hu/component/content/article/13-archivum/6028> (2013.12.13).

István tollából megjelent: *Tanodától – egyetemig: Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve*.⁵ Koltai Tamás e könyvről írott recenziójában a következőket jegyzi meg:

[...] a földolgozott anyag sokrétű, a források a lehető legjobbak, számos dokumentum először jelenik meg a szélesebb nyilvánosság előtt. [...] A tényleírást dokumentumok és visszaemlékezések kísérik – a legérdekesebbek a tananyagra és a tanmenetre vonatkozó tervezetek, illetve néhány tanár szubjektív pedagógiájának kolportálása [...] kiviláglik, kik voltak a legjelentősebb színházpedagógiai személyiségek [...]. Paulay Ede, Hevesi Sándor, Németh Antal, Nádasy Kálmán, Major Tamás.⁶

Mivel az Egressy Gábor-kéziratok ismerőjeként csak az intézmény 1865–1866-os éveire van rálátásom, tartózkodnék attól, hogy az állítás igazságértékét a könyv egészére vonatkozóan megállapítsam. A kezdeti időszak kapcsán viszont úgy látom, hogy a Színészeti Tanoda indulását tárgyaló szövegrész *nem* a lehető legjobb forrásokra támaszkodik. Tisztában vagyok azzal, hogy az iskola oktatáspolitikájának és képzési elveinek alakulás- és fejlődéstörténetét 1865 és 2001 között végigkövető szerzőnek az áttekintő jelleg miatt meg kellett békélnie bizonyos korlátokkal, válogatnia kellett a fennmaradt anyagok közül, éppen ezért nem azt állítom, hogy a felhasznált és idézett források másodrendűek vagy nem elég beszédesek. Általuk azonban mégsem lehet igazán megragadni az intézményes színészképzés kezdeteinek fontosságát, hangsúlytalanná válnak az első eredmények.

Először arról értesülünk, hogy a tanoda 1865-ös megnyitása előtt a színészek (ön)képzésének milyen formái voltak – a szépírók tollából született színikritikák, a rendezői feladatokat ellátó, pedagógiai vénával megáldott színjátszók és a külföldi színházlátogatások mi módon segítették a Pesti Magyar Színház 1837-es megnyitása után a prózai színészek játékának csiszolását. Majd következnek azok a különböző kútfők (Fáncsy Lajos, Egressy Gábor, Paulay Ede és Várad Antal), akik Nánay István szerint hasonlóan érveltek a színésziskola létrehozásának szükségessége mellett. Ezután egy pillanatra megszakad a történetmondás, s a következő olvasható: „a színház színvonaláról s közvetve az intézményes színészoktatásról folyó vita intenzitása és iránya az évtizedek alatt változott”.⁷ Ám a befogadó erre vonatkozóan nem talál értelmezést, s a továbbiakban már arról értesül, hogy az 1849-es szabadságharc bukását követő abszolutizmus nem kedvezett az ilyen jellegű törekvéseknek, s így egészen 1863-ig nem történt előrelépés az ügyben. Majd az egykorú sajtóközléseket, Paulay Ede *Visszapillantás a Színészeti Tanoda 10 évi működésére* (1874) és Várad Antal *Emlékeim* (1904) című munkáit idézve megismerjük a Színészeti Tanoda alapításának körülményeit, működési elveit, a felvételi követelményeket, részleteket a hallgatóktól

5 NÁNAV István, *Tanodától – egyetemig: Az intézményes magyar színház- és filmművészképzés száznegyven éve*, Bp., Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2005.

6 KOLTAI Tamás, *Látélet*, Színház, 39(2006)/3, 62.

7 NÁNAV, *i. m.*, 22.

elvárt házirendből, Egressy Gábor Szigligeti Edéhez intézett leveléből pedig tájékozódhatunk egy két hétre kiszabott tanmenetről.⁸ E témák többségéről elszórtan a magyar színháztörténeti szakirodalom korábbi darabjaiban is olvashatunk. Nánay István éppen azokról a jelenségekről, mozzanatokról ír érintőlegesen, amelyeket mások is figyelmen kívül hagytak. Az idevágó szövegrészekben szinte ugyanazokra a forrásokra helyezi a hangsúlyt, mint az elődök, s a nyomukban járva az intézményszervezés körülményeire, az alapelvekre összpontosít. Vagyis többnyire csak megerősíti az eddigi ismereteket, mintegy „frissíti”, újraszínezi az intézményes színészképzéssel foglalkozó tanulmányok vonatkozó részeit. Ahol pedig néhány találó, eddig kevésbé ismert vagy ismeretlen forrás értelmezésével elő lehetett volna hívni némi többlettudást, rá lehetett volna mutatni például arra, hogy a kezdeti időszakban, az első évben az oktatási rendszer kidolgozásakor milyen elveket tartottak szem előtt, ott túlzottan próbál érvényesülni az a könyv bevezetésében olvasható módszertani megfontolás, hogy „a dokumentumok többet mondanak, mint a magyarázatok, ezért ott, ahol az adatok és az események egymásmellettségéből és egymásra vonatkoztathatóságából önként adódnak a következtetések, gyakran éltem a jelenségek pusztá bemutatásával”.⁹

Különösen szembeötlő ez a gyakorlat az Egressy Gábortól származó források esetében. Egressy tanárságáról máig nem született önálló tanulmány – Rakodczay Pál 1911-ben megjelent *Egressy Gábor és kora* című kétkötetes monográfiáját is beleértve¹⁰ –, a témáról mindössze néhány soros vonatkozásokat találunk. Nánay István tehát annak ellenére, hogy még egy lábjegyzet erejéig sem tudja némi előismeret szerzésére ösztönözni az olvasót, magától értetődőként kezeli azt a Szigligeti Edéhez intézett Egressy-levellet, amely a tanításmódszertanába enged bepillantást. A befogadó magára marad az idézettel, nem talál hozzá kapcsolódó értelmezést, s a következő bekezdésben már arról értesül, hogy „Egressy Gábor tanári működése roppant rövid időre korlátozódott, ugyanis 1866. július 30-án [...] meghalt. Ám e szűkre szabott időben többek között olyan, színháztörténeti szempontból is jelentős esemény fűződik nevéhez, mint a *Csongor és Tünde* – a Nemzeti Színházét megelőző – 1866. március 21-én tartott bemutatója, amely akkor még csupán kuriózum maradt”.¹¹ Egressy kiszorul a tanoda tanáregyéniségeinek élvonalából, s Csillag Ilona nyomán Nánay is Paulay Edét tartja a színészképzés első kimagasló alakjának: az intézmény „működését – kezdetben titkárként, majd mint tanár, aligazgató, végül mint főigazgató – Paulay Ede, a Nemzeti Színház főrendezője, illetve igazgatója határozta meg. Az iskolai színésznevelés első harminc éve, a *tanoda alapításától* Paulay 1894-ben bekövetkezett haláláig, méltán nevezhető – és így is nevezi Csillag Ilona 1964-es monográfiájában – Paulay-korszaknak”.¹²

Elsőre úgy tűnik, Egressy azért lesz tapintatosan elhanyagolt szereplője a tanoda történetének, mert a bő egy év alatt nem tudott kiteljesedni tanári pályája. Ám ha akár Csillag Ilona, akár Nánay István írásában elolvassuk a rá vonatkozó megállapí-

8 Uo., 15–33.

9 Uo., 14.

10 RAKODCZAY Pál, *Egressy Gábor és kora*, Bp., Singer és Wolfner, 1911, II, 391–392.

11 NÁNAY, *i. m.*, 33.

12 Uo., 31. (Kiemelés tőlem: Sz. L.)

tásokat, akkor beláthatjuk, hogy érdemeivel mindketten tisztában voltak, s valójában a felszínes forráskutatás és a színésztől származó, nyomtatásban is elérhető források elnagyolt értelmezése hívta életre az előbbi látszatmagyarázatot. Csillag Ilona annak ellenére, hogy tudta, Egressyt régóta foglalkoztatta az elméleti színészképzés, s hogy a Nemzeti Színház intendánsa, Radnótfáy Sámuel 1864-ben rábólintott arra, hogy ő legyen a tanrend és az oktatás menetének kidolgozója, nem keresett további forrásokat, s mindössze ennyit ír:

A drámai gyakorlat első tanára nem is lehet más, mint maga Egressy Gábor, *A színészet könyve* (1866) című első magyar rendszeres színészetelméleti mű szerzője, kit az egész közvélemény a színészoktatás spiritusz rektorának tekint már elejétől fogva. Egressy régen készül erre az új szerepére: „...szükséges kérem Méltóságodat, hogy a tanítás módjára nézve nekem teljes szabadságot adni méltóztassék. Az én tanítási elvem és rendszerem az egyoldaluságnak kerülése. Én a gyakorlatba fogok olvasztani minden elméleti tudományt” – írja [Egressy] 1864. július 21-én Radnótfáy Sámuelnek [...].¹³

Nánay István figyelmen kívül hagyta ezt a jellemzést, s újra érvényesítette „a dokumentumok többet mondanak, mint a magyarázatok” elvét. A színész keze alól kikerülő, első magyar nyelvű színészeti könyvből hosszan idézve – anélkül, hogy a közismert forrásnak semmiképpen sem nevezhető tankönyvet bemutatta, értelmezte volna – a következő, későbbiekben még pontosításra szoruló megjegyzést tette: „Magyarországon Egressy fektette le a színészmesterség oktatásának módszertani alapjait, hiszen a tanodában először az ő összefoglaló munkája, a huszonöt éven át írt, továbbfejlesztett és végül 1866-ban kiadott *A színészet könyve* szerint folyt a tanítás.”¹⁴

Az intézményes színészoktatásról publikálók közül tudtommal senki sem járt utána annak, hogy vannak-e Egressy tanodai tanárságához kötődő kéziratok. Pedig ha a nevére vonatkozóan átnézzük az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet kézirati katalógusát, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának mutatóját, 1865-ből a legkülönfélébb témába vágó források állnak rendelkezésünkre: a színi tanodai előadásainak jegyzetei, az általa összeállított tanrendek, a Festetics Leónak írott levelei, Ballagi Károllyal való levélváltása, családi levelezésének egyes darabjai, valamint néhány színésznövendék hozzá írott levele. A későbbi időkből pedig segítségünkre lehet Egressy Ákos és Rakodczay Pál 1904 és 1913 közötti levélváltása. A színész nagyobbik fia az elsőik között szerzett oklevelet a Színészeti Tanodában; az apja életét és művészetét felelevenítő levelei múltjának ezt az időszakát is előhívják. E többfajta, egyidejű kéziratípus alapján rámutathatunk arra, hogy Egressy hogyan készült a tanárságra, és tanításmódszertana milyen elvekre épült. E források híján viszont korábban az se kapott hangsúlyt, hogy a tanoda megnyitásával létrejött a szí-

13 CSILLAG, *i. m.*, 24. Csillag Ilona modernizálta a levél szövegét, ezért a részletet úgy idézem, ahogy Egressy Gábor fiai 1867-ben közzétették. Vö. *Egressy Galambos Gábor emléke*, sajtó műveiből siremléke javára rendezték fiai, Pest, Emich Gusztáv, 1867, 423.

14 NÁRAY, *i. m.*, 37.

nésztanári pozíció. A Nemzeti Színház vezető színészei számára ez a megbízás a kezdetektől egy másik, önálló állást jelentett, külön szerződésben meghatározott fizetést kaptak, egyáltalán nem olyan „mellékfoglalkozásnak” számított, mint a rendezés (ez utóbbi esetben mindig csak a színészfizetést egészítették ki a rendezői feladatokért járó honoráriummal). Teljesen másfajta feladataik, kötelezettségeik voltak: a tanítás mellett nekik kellett gondoskodni a tananyagról, az oktatási segédanyagokról és a tankönyvekről. A magyar színészet szakmaiságának előremozdítása érdekében az 1840-es évek közepétől számos javaslattal előálló és az első magyar nyelvű színházi szaklap, a Magyar Színházi Lap szerkesztésével (1860) példát mutató Egressy Gábor olyan oktatási rendszert igyekezett kidolgozni és életbe léptetni, amely komoly elméleti és gyakorlati felkészültségről tanúskodik. Az oktatási segédanyag elkészítése jelzi, hogy nagyon tudatosan készült a tanításra, s erre esetében azért érdemes figyelni, mert ő mindig is olyasfajta színész volt, aki azt vallotta, hogy a tehetség önmagában nem mutatója a színészpálya szakmaiságának, a szakszerűsödéshez elméleti képzésre – a legjobb esetben intézményes keretek között – mindenképpen szükség van. Vagyis a tanodára egyértelműen úgy tekintett, mint ahol szakmai tudás, jártasság átadható és szereshető. Ezek a jelenségek afelé mutatnak, hogy az Egressy tanárságára vonatkozó, eddig olvasatlan békességben nyugvó kéziratok források nem pusztán adalékot szolgáltatnak a színészképzés kezdeti történetéhez, hanem azt új megvilágításba is helyezik: lehetővé teszik, hogy az intézményes színészképzést a színészet hivatásosodásának kontextusában is értelmezzük.

Az intézményes színészképzés szerepe a magyar színészet hivatásosodásában

A különböző értelmiségi pályák professzionalizációjával foglalkozó kutatások szerint egy szakma hivatásosodásának egyik feltétele az egyetemi szintű szakképzés. Az iskola megléte önmagában persze még kevés ahhoz, hogy azt mondhassuk, egy adott szakma jó úton halad a szakszerűsödés felé – a siker mértékének meghatározásához ismernünk kell a képzés hatékonyságát is: „mekkora az adott szak vonzereje, mekkora a lemorzsolódás a képzés alatt, majd annak befejezése után milyen minőségű munkát végez az onnan kikerülő személy, illetve hol és hogyan tud elhelyezkedni”.¹⁵ S ahogy T. Szabó Levente írja: nem elhanyagolható az sem, hogy „milyen státusa van a képzésnek, és milyen státusuk van az intézményekben tanító tanároknak”, s „milyen a képzés tartalma, szelektív-e vagy sem”.¹⁶

A magyar színháztörténeti szakirodalom még adós a 19. századi színészképzés hallgatói adatbázisának feldolgozásával, Paulay Ede révén viszont részeredmények rendelkezésünkre állnak ahhoz, hogy a feltett kérdések egy részére bizonyos időhatárokon

15 SIMON Katalin, *Mesterségből hivatás: Sebész-mesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig*, Korall, 11(2010)/42, 93.

16 T. SZABÓ Levente, *Milyen nyelven beszél az irodalom tudománya?: A tudományos professzionalizáció nyelvi ideálja és az irodalomtudomány nyelvének kimunkálása a XIX. század közepén*, Kisebbségkutatás, 13(2004)/2, 245.

belül valamennyire válaszolni tudjunk. Ám amíg nincs minden adat feldolgozva, főleges Paulay összesítésének visszamondása, célravezetőbb talán, ha a problematikával egyelőre elméleti síkon foglalkozunk. Paulay az 1865–1866-os tanévtől 1874-ig bezárólag összeírta azok nevét, akik bekerültek a prózai színész osztályba, s azokét, akik ki-járták a tanodát. Nyomon követte a végzett növendékek további sorsát is: tudjuk, hogy az általa vizsgált időszakban kik kerültek a Nemzeti Színházhoz, s kik lettek vidéki színészek.¹⁷ Nincsenek viszont adataink arról, hogy mekkora volt a szórás a felvételen, s egyesek miért hagyták félbe tanulmányaikat. Mivel nem százsámra felvett hallgatókról van szó, ez utóbbi szempontból félrevezető lehet, ha csupán az oklevelet nem szer-zettek számából igyekszünk következtetéseket levonni. Nem mindegy, hogy az iskola elhagyása saját döntés volt-e (nyilván ez a szak vonzerejét befolyásolja), vagy az alap-szabály azon pontja lépett-e életbe, amely kimondja, hogy a „felvétel nem végleges; 6–8 hét próba idő után a tehetségtelen, vagy hanyag növendék elbocsáttatik”.¹⁸ De tisztában kell lenni azzal is, hogy az oklevél megszerzéséhez eleinte nem kellett mindenkinek a hároméves képzésben részt vennie. Ez abból adódott, hogy gyakorló vidéki színészek és szakmai ismeretekkel még nem rendelkezők egyaránt jelentkeztek, jelentkezhetek a tanodába. 1865-ben három évfolyam indult: volt egy-, két- és hároméves képzés, s ar-ról, hogy ki melyik évfolyamba került, a szakmai előlete vagy annak hiánya alapján döntöttek. Ennek felfejtése leginkább azért lenne fontos, hogy láthassuk, az intézmény mennyire vonzotta a már vidéki társulatok tagjaként működő fiatalabb színészeket, színésznőket és a kezdőket. (Mivel Paulay tanévenként tüntette fel a felvett hallgatók nevét, egyes esetekben nem mondható meg, hogy ki hány év múltán kapott oklevelet.) Ahhoz tehát, hogy a szakosodás mértékét meghatározhassuk, e tényezők mindegyiké-vel számolnunk kell, éppen ezért elhamarkodottnak érzem T. Szabó Levente idézett ki-jelentését a szakosodás mértékéről, a képzés tartalmáról és szelektivitásáról: „például az irodalomtörténet oktatását tekintve a XIX. század folyamán az egyetemi előadások-ra a felvétel kevésbé szelektív, nyitottak, tehát mindenki által látogathatók, ellentétben például a színészképzéssel, ahol komoly szelekciós rendszer folyik, kevés hallgatóval zajlik a zárt oktatás már a Színészeti Tanoda indulásától kezdve”.¹⁹

Az irodalomtörténeti oktatás²⁰ és a színészképzés eltérő természetű volt. A Színé-szeti Tanodában nők és férfiak egyaránt tanultak, 1865-ben egyik héten a nőket, másik héten a férfiakat tanították (1866-ban aztán sikerült a Helytartótanáccsal elfogadtatni azt a módosítást, hogy ne nemek szerint folyjon az oktatás²¹); 1896-ig nem voltak a bölcsészkaron női hallgatók. Míg az irodalomtörténeti oktatás inkább elméleti jellegű volt, addig a színésznevelésben a gyakorlati órákra helyezték a hangsúlyt; a tanrend értelmezésekor majd látható lesz, hogy másod- és harmadévben az elméleti órák egyre

17 PAULAY Ede, *Visszapillantás a Színészeti Tanoda 10 évi működésére*, Bp., Athenaeum, 1874, 16–29.

18 *Uo.*, 11.

19 T. SZABÓ, *Milyen nyelven beszél...*, i. m., 245.

20 Erről lásd: T. SZABÓ Levente, *A magyartanárság „születése”: Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásosodása* = *Uő, A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 228–274.

21 PAULAY, *i. m.*, 31.

jobban háttérbe szorultak. Mivel a tanodában a nagyobb szabású vizsgaelőadásokon színdarabokat kellett bemutatni, szükség volt olyan gyakorlati órákra is, ahol a különböző évfolyamos hallgatók egyszerre voltak jelen. Vagyis a zártság a képzés természetéből fakadt (míg egy-egy színdarab olvasó- vagy jelmezes próbáján semmi keresnivalója nem volt olyanak, aki nem színésznövendék, addig egy irodalomtörténeti óra nyugodtan megtűrhette az irodalomra kevésbé fogékony hallgatókat is), s korántsem úgy tűnik, mintha a szakosodás mértékének mutatója lett volna, vagy legalábbis azt láttatná, hogy a tanoda a hivatásosodás szempontjából előnyösebb pozíciót szerzett magának, mint a pesti egyetemen folyó magyartanári képzés. Így talán egyelőre ne úgy igyekezzünk meghatározni a színészkola szerepét, hogy más művészi-értelmiségi pálya professzionalizációs folyamatával hasonlítjuk össze.

Ehhez persze hozzátartozik az is, hogy T. Szabó Leventével ellentétben a színészet hivatásosodására *nem* úgy tekintek, hogy az „az irodalmi rendszeren belül is eltérő professzionalizációs rátával rendelkező terület a XIX. században”.²² Az irodalom és a színház kölcsönösen hasznos együttélése az 1860-as évektől kezdve már nem ugyanazt jelentette, mint az 1830-as, 1840-es években. A 19. század közepén a két művészeti ághoz kapcsolódó szerepkörök kezdtek elkülönülni egymástól, a színészek számára egyre inkább az lett fontos, hogy a saját szakmájuk minden egyes területén ők legyenek a hangadók. Még ha el is kell ismernünk, hogy az amerikai szociológus, Harold L. Wilensky professzionalizációval kapcsolatos bevett kategóriái nem alkalmazhatók maradéktalanul a magyar színészet hivatásosodásának vizsgálatakor, a sikeres folyamathoz szükséges főbb lépések jól kitapinthatók: „egyeselek először elkezdik egyedüli foglalkozásként végezni az adott munkát, és elérik, hogy az őket érintő ügyekben csak szakmabeliek mondhassanak ítéletet felettük; azután a szaktudás megalapozói és a mozgalom első követői kialakítják a képzés és a szakma gyakorlásának sztenđerdejeit, és megszervezik az első szakképzést nyújtó iskolát”.²³ A magyar színészek az 1860-as évektől már nem osztoztak az irodalmi ügyekben érdekeltekkel a színházi szaklapok szerkesztésekor, a színészeti (tan)könyvek írásakor vagy a színészkola oktatási rendjének kialakításakor. Ez utóbbi akkor is igaz, ha figyelembe kell vennünk, hogy a Színészeti Tanodában az irodalomtörténeti jellegű órákat évekig a pesti egyetem bölcsészkarának tanára, Gyulai Pál tanította, s 1870-ig ő volt az intézmény aligazgatója is. Először tehát azt kell tisztázni, hogy az intézményes színészképzést sürgető és a tanoda alapszabályait kidolgozó szakmabeliek milyen szerepet szántak a színiiskolának, az első évben kiket vonzott az intézmény, milyen szakmai ismereteket kellett elsajátítani a színészi tapasztalattal már rendelkezőknek és a kezdőknek, s beszélhetünk-e a kezdetektől pozitív eredményekről.

22 T. SZABÓ, *Milyen nyelven beszél...*, i. m., 245.

23 Harold L. WILENSKY, *Minden szakma hivatás?*, ford. Szívós Erika, a fordításban km. HALMOS Károly, Korall, 11(2010)/42, 31.

Egressy Gábor az intézményes színészképzésben rejlő lehetőségekkel az 1843-as párizsi színházlátogató utazása után kezdett foglalkozni. 1845-ben egy hétrészes cikksorozatot jelentetett meg *A francia színészetéről* címmel. Ennek második darabjában felsorolja, hogy Európa mely országaiban van államilag működtetett színészköznevelő iskola, majd nagyleptékekben bemutatja a Párizsban működőt: „A francia államnak 60 év óta van már színészi és zene-iskolája (conservatorium). [...] csak az a kár, hogy a vizsgálatok és próbatételek nem elég nyilvánosan történnek. A napokban is volt próbatét, de csak akkor tudtuk meg, mikor már elmúlt. [...] Ezen iskola jeles származékai a többek között: Samson és Beauvalet, a nemzeti színház tagjai”.²⁴ (Ez az intézmény az 1784-ben alapított Conservatorium de Musique et de Déclamation volt; a színészképzéssel foglalkozó színpadi szavalás tanszéket 1786. január 18-án hozták létre. Négy osztályt indítottak, egyet a nők számára. Tizenkilenc és huszonkét éves kor közöttieket vettek fel; céljuk a párizsi nemzeti színház társulatának utánpótlása volt.²⁵) Ezután pedig nagyon röviden a párizsi magánkézben lévő színésznevelő intézetekről ír. Úgy tudja, hogy ezeket leginkább azért hozták létre, hogy a vidéki színjátszás számára biztosítsák az utánpótlást. Azt állítja, hogy a vidéki színigazgatók időnként Párizsba utaznak „színészvásárra”, de mielőtt bárkit szerződtenek, egy „zúgszínházbeli” (így nevezi a kisebb, nem állami színházakat) fellépés során megbizonyosodnak a képességeiről.²⁶ Noha Egressy ebben az írásában alapvetően tájékoztató szándékkal lép fel, azt mégis igyekszik érzékeltetni, hogy egy nemzetnek milyen színházi élettel kell rendelkeznie ahhoz, hogy egy színészköznevelő iskola alapításához eljuthasson. Éppen ezért amikor 1846-ban a *Színház és nemzet* című cikkében tervezetet készít egy esetleges hazai színészképzésről, a magyar színházi viszonyokra is rámutat.

Úgy nyilatkozik, hogy a magyar színészet szakmai és társadalmi elismertetéséhez három dolog szükséges: a színészek polgárosítása, színészképzés és a nyugdíjrendszer bevezetése. Ezek a kitételek ok-okozati viszonyban állnak egymással; a színészetet értelemszerűen csak akkor fogják törvényesen is értelmiségi foglalkozásnak, a társadalmi hierarchiába befogadható hivatásnak tekinteni (ezt érti polgárosításon), ha látják, hogy a színjátszók megfelelő szakmai tudással bírnak, s képesítésüket írásos dokumentummal tudják igazolni. Vagyis az első lépés, hogy állami támogatással létrehozzanak egy színészköznevelő iskolát. Az oklevél megszerzése után a kezdő színészeknek valamelyik állandó hazai színháznál kell elhelyezkedniük, s nyugdíj majd csak akkor illeti meg őket, ha addig, amíg „a haszonvetőség bizonyos fokán nyugdíj-képessé leend”, színészként dolgoznak. Ám ahogy hangsúlyozza: „nem középponti, hanem egyetemes hazai színészetéről van szó”²⁷ – vagyis a vidéki színészek sorsát éppúgy rendezni kell, mint a pestiekét. Egressy szerint a negyvenöt év alatti, már gyakorló vidéki színészek

24 EGRESSY Gábor, *A francia színészetéről* = Egressy Galambos Gábor emléke..., i. m., 89.

25 M. LASSABATHIE, *Histoire du Conservatoire impérial de musique et de déclamation suivie de documents recueillis et mis en ordre*, Paris, Michel Lévy Frères, 1860, 85, 448.

26 EGRESSY, *A francia...*, i. m., 69.

27 EGRESSY Gábor, *Színház és nemzet IV*, Pesti Hírlap, 1846. dec. 17., 397–398.

akkor lehetnek majd az állam által elismert színésztársadalom tagjai, ha a színészképezdében tanított tárgyakból egy ilyesfajta tervezet életbe léptetésétől számított négy év eltelte után Pesten egy szakmai bizottság előtt levezsgáznak. Rögtön hozzáteszi: a sikeres vizsga létfeltétele, hogy a vidéki színjátszás körülményeit mihamarabb rendezzék.²⁸ Mivel a vidéki színészet felzárkóztatására-továbbképzésére tett javaslatait egy korábbi tanulmányomban már részletesen tárgyaltam,²⁹ a továbbiakban csak a színészképezdére vonatkozó szövegrészekkel foglalkozom.

Egressy a színészképezdének kettős célt szán. Egyrészt arra hivatott, hogy a polgári jogokért cserébe az államnak „erkölcsi biztosítékot” adjon, másrészt színésznemzedékeket neveljen.³⁰ Ez utóbbi feladattal paradigmaváltást jelez: az 1830-as évek végi, 1840-es évek eleji színikritikákban és az egykorú színjátszással kapcsolatos írásokban a színésznevelés még a Pesti Magyar, később Nemzeti Színház színjátszóinak pallérozását jelentette, ebben az 1846-os cikkében viszont már a jövő színészeinek tanítását. Ám bármennyire is tisztában volt azzal, hogy a színészképzés intézményesülése mellett milyen feltételeknek kellene teljesülni ahhoz, hogy a szakmai előrelépés érzékelhető, látványos legyen, az iskola létrehozását illetően mégis úgy látta, hogy a siker érdekében külföldi mintakövetésre, sőt utazások révén személyes tapasztalatszerzésre is szükség lehet. Azt írja, hogy egy „országos színész-képezdéhez kimerítő tervet” kell készíttetni, tehát vagy jutalom ellenében írjanak ki pályázatot, vagy hozzanak létre egy szakértő bizottságot, amely „a feladat segédeszközeivel ellátandók, sőt ha szükséges, utaztatandók is”.³¹ Nagyon fontos, hogy a döntőbírák a tervezetek készítőinek szakmai hozzáértéséről megbizonyosodjanak, s „akadémiai” szigorral bírálják el a javaslatokat.³²

Ezzel egyidejűleg azt is sürgeti, hogy a Nemzeti Színház írjon ki pályázatot egy színészeti kézikönyvre, „mint a képző intézeti tanulmányok legfőbbikére”.³³ Egressy úgy vélte, hogy miután a magyar nyelv rendszerét kidolgozták (a Kisfaludy Társaság 1838-as és 1839-es, e tárgyban kiírt jutalomtételkor grammatikai munka még nem állt az esetleges pályázók rendelkezésére), nincs semmi akadálya egy színészeti tankönyv megírásának. Egyedül arra kell vigyázni, hogy a feladat nagyságához mértén adjanak jutalmat – szerinte a Kisfaludy Társaság pályázatainak sikertelenségéhez annak idején hozzájárult az is, hogy igen csekély tiszteletdíjat ajánlottak.³⁴

Noha Egressy több helyütt meglehetősen hézagosan fogalmaz – nem nevezi meg azokat, akik egy tervezet elbírálásában részt vehetnének, s arról sem szól, hogy kikből állítaná össze a szakértő bizottságot, vagy kik lehetnének a legalkalmasabb döntőbírák –, maga az a tény mégis elgondolkodtató, hogy egy színészképezdére vonatkozó

28 Uo., 398.

29 SZALISZNYÓ Lilla, *A jámbor pesti színész és a rest korhelyek: Egressy Gábor bosszankodásai és javaslatai a vidéki színjátszók pallérozására*, ItK, 117(2013), 530–559, itt: 551–558.

30 EGRESSY, *Színház és nemzet IV*, i. m., 398.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo.

átfogó javaslattal éppen ő, az ország egyik elismert színésze állt elő. Ez ugyanis azt sejteti, hogy a színésznevelésben már nem (a korábbi gyakorlatnak megfelelően) a színházhoz sok szálon kötődő, de alapjában véve az irodalmi ügyekben érdekelteknek szánna a főszerepeket, hanem a Nemzeti Színház vezető színészeinek. Igaz, itt még a Magyar Színházi Lap megjelenését beharangozó hirdetésével (1860)³⁵ ellentétben korántsem nyilatkozik olyan nyíltan arról, hogy a színészképzés kizárólag a színészek feladata. Azzal viszont, hogy úgy véli, egy iskoláról szóló tervezetet csak megfelelő szakmai hozzáértéssel (elméleti és gyakorlati színészi tapasztalattal) lehet elkészíteni, s az alapvetően irodalmi érdekeltségű Kisfaludy Társasággal szemben a Nemzeti Színház hatáskörébe tartozónak érzi egy színészeti tankönyv pályáztatását, már jelzi, hogy a színészet hivatásosodásának irányadói leginkább a szakmabeliek lehetnek. (Ha ezt nem így gondolná, akkor semmi akadálya nem lett volna annak, hogy újra a Kisfaludy Társaságot ösztönözze egy színészeti kézikönyvre kiírt pályázatra.)

A tervéből világosan látszik, hogy mely tényezőkről van jól átgondolt, biztos alapon nyugvó véleménye, s hol szorulna esetlegesen külföldi munkák vagy szakmai utak által segítségre. Először pontos pénzügyi számításokat adva tárgyalja, hogy mennyi anyagi forrásból lehetne létrehozni az intézményt, s a költségvetés elkészítésénél milyen kiadásokkal kell feltétlenül számolni. Úgy véli, nem szükséges rögtön állandó épületet biztosítani, kezdetben folyhatna az oktatás egy bérelt szálláson. Nagyon fontos viszont, hogy a tanárok kapjanak fizetést, s legyen elegendő pénz a kellékekre és egy házi színpad építésére.³⁶ Az iskolában ingyen folya az oktatás, s a jelentkezőknek az alábbi feltételeknek kellene megfelelniük:

- 1) Hogy a férfiak 16, a leányok 14 éven alul ne legyenek.
- 2) Hogy szabályos termettel és arcczal, tiszta hanggal és helyes kiejtéssel birjanak.
- 3) Hogy korukhoz képest iskolákat végzetek legyenek.
- 4) Hogy erkölcsi viseletök feddhetlen legyenek.³⁷

A hároméves képzés után a növendékekre még egy év gyakorlat várna, s akik ezután sikeres vizsgát tesznek, azokat „oklevél által a polgárosított színészeti kar tagjává ismertetik”.³⁸ Nagyon szűkszavúan nyilatkozik viszont az oktatás mikéntjéről. Semmilyen fogódzót nem ad arra nézve, hogy milyen tanrendet képzel el, milyen elvek szerint látná jónak az elméleti és a gyakorlati oktatást, s heti hány órában folya a képzés. Egyedül csak annyit rögzít, hogy a következő tárgyak tanítását tartja szükségesnek: nyelvtan, esztétika, lélektan, szónoklat, történelem, dramaturgiai ismeretek.³⁹ Vagyis még csak azzal volt pontosan tisztában, hogy mik legyenek „a színészettel közvetlen egybefüggő iskolai tanulmányok”, a szakmai tárgyakról még nem voltak biztos elképzelései.

35 A hirdetést lásd: Egressy Gáborra és családjára vonatkozó iratok, OSZK Kt., Analekta 1243, II, 68.

36 EGRESSY, *Színház és nemzet IV, i. m.*, 398.

37 *Uo.*

38 *Uo.*

39 *Uo.*

Egressy írásának megjelenése után a sajtó nem visszhangzott a színésziskolát sürgető javaslatoktól, így nem igazán lehet nyomon követni, hogy az 1860-as évek elejéig kik és mennyit foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Az viszont biztos, hogy Egressy 1856-ban *A színház hajdan és most* című írásában már nem látott esélyt arra, hogy rövid időn belül lenne lehetőség önálló intézmény formájában egy színésziskola működtetésére. Némi módosítással természetesen tíz évvel később is úgy gondolta, hogy „egy nemzeti színház életbiztosságának, függetlenségének, virágzásának négy feltétele van. Országos pénzalap, hazai szinköltészet, színész-képezde, nyugdíj”.⁴⁰ Azt írja, hogy az utóbbi két évben a Nemzeti Színháznak számos eredményt sikerült felmutatni: 1) nőtt a prózatagozatának száma, s a színészek játékanak minősége ellen már nemigen lehet kifogás; 2) az intézmény anyagi helyzete megnyugtató; 3) a magyar drámaköltészet egyre inkább fellendülőben van.⁴¹ Azt viszont nem részletezi, hogy ilyen békebeli állapotok közepette miért nincs remény egy iskola létrehozására, a színészképzéssel kapcsolatban csak egy átmeneti megoldást javasol: hozzanak létre „bármily csekélyszerű elemi képezdét”, s csatolják a Pestbudai Hangászegyleti Zenedéhez.⁴² Ezt a javaslatát nem fejti ki, gondolatmenetéből csak annyit lehet tudni, hogy a feladatot a Nemzeti Színház vezetésére bízná. Arról viszont semmit nem ír, hogy kiket jelölne ki oktatónak, vagy hogy milyen jellegű és hány éves képzésre gondol. Ennek ellenére nem kizárt, hogy gróf Karácsonyi Guidót 1858-ban Egressy javaslata is motiválta arra, hogy anyagi támogatásával segítse egy szavalati tanszék alapítását a Zenedében. Miután pályázat útján senki sem jelentkezett a tanszék vezetői posztjára, ideiglenesen a Zenede igazgatója, Mátray Gábor lett a „magyar szavalattanár”, aki *A rendszeres szavalattan alaprajza* címmel tankönyvet⁴³ is írt a hallgatók számára. A képzés az 1859–1860. tanévben indult, hároméves volt; a hallgatók vizsgáltak a szavalattan elméletéből, illetve költeményeket kellett szavalniuk kötetlen és kötött beszédben.⁴⁴ Mátray a szavalati tanszék céljait így foglalta össze a megnyitáskor, az 1860. január 9-én elmondott beszédében:

[...] a rendszeres szavalat tanulmányából remélhető a magyar ékes-szólás s magyar színművészet előremozdítására, de ama bokros eredmények miatt is, melyek a kedves hazai nyelv csinosbitása, megkedveltetése, főleg pedig terjesztése ügyében elmaradhatatlanul következni fognak. – S ha ezekkel egybefüggőleg még ama jótékony intézkedést is megalapítottnak tudjuk, miszerint a magyar ifúságnak kedvező alkalom adatik a szavalattan művészeti s tudományos rendszerét megismerhetni, mi által, kivált a színművészeti pályára magukat szentelni akarók, előleges útmutatást, ész-szerű műoktatást szerezhetnek, hogy azután biztosabban léphessenek azon ösvényre, melyet eddig-

40 EGRESSY Gábor, *A színház hajdan és most*, Kelet Népe, 1(1856), I/1–2, 88.

41 *Uo.*, 90.

42 *Uo.*, 89.

43 MÁTRAY Gábor, *A rendszeres szavalattan alaprajza*, Pest, Trattner-Károlyi, 1861.

44 A vizsgára kijelölt költeményeket lásd: *A' pestbudai hangászegyleti zenede növendékei nyilvános vizsgálatainak tárgyai*, Pest, Trattner-Károlyi, 1860, 11. *A pestbudai hangászegyesületi zenede növendékeinek érdemsorzata* című kiadványban minden tanévben megjelentették, hogy kik és milyen eredménnyel vizsgáltak a szavalati tanszéken.

elé csak a természeti műöszöntől kalauzoltatva, göröngyös kátyúkban tétovázva, igen hosszú gyakorlat s hánykódás után csak azon igen kevesen fedezhettek fel, kik szerencsések voltak kitűnő lángésszel megajándékozotva a természettől [...].⁴⁵

Az pontosan nem tisztázódik, hogy mihez kezdhetnek azok, akik megszerezték az oklevelet, csak annyi derül ki, hogy a szavalati osztály egyik céljának a színészpályára való felkészítést tartották. Az Egressyvel kapcsolatos forrásokban viszont nem találtam egyetlen olyan utalást sem arra, hogy a Színészeti Tanoda oktatási rendjének kidolgozásakor hagyatkoztak a Zenedében folyó szavalati képzésre, s annak sincs nyoma, hogy Mátray tankönyvét használhatónak vélték volna. Az elhatárolódást még meggyőzőbben mutatja az, hogy azok a tanodába 1865-ben felvett hallgatók, akik korábban a szavalati osztályokba is jártak,⁴⁶ de színészi tapasztalatuk nem volt, kezdőknek számítottak, nem kerültek be a másod- vagy harmadéves évfolyamba, az ott töltött tanulói időt nem számították be nekik, a szavalás cím alatt futó kurzusokat teljesíteniük kellett.

Noha Egressy 1846-os *Színház és nemzet* című írásának egykorú recepcióját nemigen lehet visszanyomozni, későbbi adatok vannak arról, hogy a színházi élet érintettjei (vidéki színészek, színigazgatók, mecénások) nyomon követték a sajtóban megjelent elképzeléseit. Amikor 1860-ban a Nemzeti Színház hatáskörén belül egy szavalati iskolát akartak létrehozni, az intézmény intendánsa, Ráday Gedeon Egressyt kérte fel tanárnak. A színész azt válaszolta, hogy „nem épen nagy kedvvel” csak akkor vállalja a felkérést, ha az alábbiakban tizenkét pontba szedett kéréseit a színházvezetés teljesíti:

1. Legalább egy hónapi szabadság adatnék részemre a végett, hogy Párisba, s onnan Milanoba utazhassam, az azon városokban létező conservatoriumok, illetőleg drámai iskolák megtekintése, és tanrendszereik tanulmányozása végett.
2. E czélból útlevél lenne számomra kieszközlendő, s útiköltségül száz arany kézbesítendő; továbbá ajánló levél a magyar kormánytól a francia belügyminiszterhez.
3. Visszaérkezésem után egy hét mulva a szavalati oskolát multhatatlanul megnyitnám.
4. Hetenkint 5–6 tanórát adnék, tetszésem szerinti beosztással.
5. Egy óra tandija: az első évben egy arany, a másodikban egy és fél, a harmadikban kettő.
6. A tandij félhavonként utólagosan lenne fizetendő.
7. A növendékek száma, a párisi rendszer nyomán, és arány szerint lenne meghatározandó.

45 MÁTRAY GÁBOR, *Két beszéde a szavalat-tanszak ügyében (Különnyomat az említett zenede 1860-ki évkönyvéből)*, Pest, Trattner-Károlyi, 1861, 3.

46 A tanodába 1865-ben felvett hallgatók közül Vahot Mária, Hubenay Ida és Tóth József egy évig, Gózon Ida három évig volt a zenede szavalati tanszékének hallgatója. Vö. *A' pestbudai hangászegyesületi zenede növendékei nyilvános vizsgálatainak tárgyai*, Pest, Trattner-Károlyi, 1860, 11; *A' pestbudai hangászegyesületi zenede növendékeinek érdemsorzata*, Pest, Trattner-Károlyi, 1861, 26; *A' pestbudai hangászegyesületi zenede növendékeinek érdemsorzata*, Pest, Trattner-Károlyi, 1862, 25; *A' pestbudai hangászegyesületi zenede növendékeinek érdemsorzata*, Pest, Trattner-Károlyi, 1863, 24.

8. A növendékek fölvetelére, valamint mellőzésére nézve, az én indokolt véleményem lenne tekintetbe veendő.
9. A vizsgálatétel bizonyos határidőhöz kötve nem lenne, azonban az első vizsgálatnak másfél év alatt meg kellene történnie: a többi vizsgálatok pedig 8–10 hónap múlva következének.
10. A tanfolyam három évre terjedne; azonban a növendékek a nemzeti szinten már két év múlva alkalmazhatók lennének képességeik és előhaladásuk szerint.
11. A drámai vagy szavalati iskola a Nemzeti színház minden kellékeit használhatná.
12. A növendékek képzéséhez szükséges eszközökről és módokról az igazgatóság gondoskodnék, az én előterjesztéseim nyomán.⁴⁷

A szavalati iskolát nem hozták létre, s mivel Ráday válaszát nem ismerjük, nem tudom, hogy a terv meghíúsulásában Egressy feltételei mekkora szerepet játszottak. De ebben a kontextusban sokkal fontosabb annak körüljárása, hogy mennyire kötődik ez a program a színész múltbeli és jövőbeli elképzeléseihez. E levélrészlet szerint Egressy tizenöt évvel az 1846-os *Színház és nemzet* című cikke után is úgy gondolta, hogy Magyarországon nincs olyan szakmabeli ember, aki külföldi minták tanulmányozása nélkül kellő ismerettel rendelkezne ahhoz, hogy egy színésziskola tanrendjét összeállítsa. (Innen nézve szinte biztos, hogy 1846-ban emiatt tárgyalta az oktatás mikéntjét rendkívül szüksézávan.) Pedig ő maga ekkorra már az önképzés minden elérhető formájának birtokában volt. Az 1840-es évek elejétől publikált színészetelméleti írásokat, saját költségén elutazott Bécsbe (1837, 1838) és Párizsba (1843), hogy az Európa-szerte ismert színészek játékát tanulmányozza, s bécsi útjától kezdve igyekezett nyomon követni az egykorú német nyelvű dramaturgiai és színészetelméleti irodalmat.⁴⁸ Vagyis 1860-ra a szakmai körökben már biztosan köztudott volt róla, hogy gyakorlati és elméleti felkészültsége megkérdőjelezhetetlen; eleve úgy tűnik, hogy másik színész neve fel sem merült e tanári állás kapcsán. Az, hogy Egressy annyira ragaszkodott egy külföldi tanulmányúthoz, nyilván nem kishitűség volt részéről, hanem sokkal inkább annak a jele, hogy az első perctől kezdve úgy vélte: az intézményes színészképzés képes lesz a szakszerűsödés útjára terelni a színészetet, s ezt az oktatási rend kialakításakor a színésztanároknak feltétlenül szem előtt kell tartani. (Azt vallotta, hogy a Nemzeti Színház berkein belüli fejlődés mintakövetésre sarkallja a vidéki színjátszást.) Az idegen nyelvű színészeti könyvek alapján az 1860-as évek elejére már tisztában lehetett vele, hogy a cél érdekében hozzátétőlegesen milyen szakmai tárgyak oktatására lenne szükség, de valószínűleg arra nézve nem talált fogódzót, hogy ezeket milyen évi bontásban kellene tanítani, s a tanrendben milyen arányban kellene megosztani az elméleti és a gyakorlati órák számát. Hogy a nagy múltú színházkultúrával bíró városok színésziskoláinak felkeresését valóban komolyan gondolta, s hogy az elképzelése tényleg a szakmai elhivatottságából, a színészet jövőjéért aggódó és fáradozó színésznénájából

47 Egressy Gábor Méltóságos Gróf Ráday Gedeon Urnak az országos nemzeti Színház intendánsának (Pest, 1861. márc. 26.) = *A Nemzeti Színház levelesládájából*, közli REXA Dezső, ItK, 42(1932), 193.

48 [EGRESSY Gábor], *Levéltöredék vége*, Honművész, 5(1837)/50 (jún. 22.), 397–398.

eredt, azt leginkább az bizonyítja, hogy 1861-ben nagyobbik fiát önköltségen Párizsba küldte. Egressy Ákos így emlékszik erre:

A mult század hatvanas éveinek elején, atyám, a magyar színészeti iskola létrehozásán buzgálkodott. Az osztrák hadseregből, hol mint besorozott 1848–1849-diki honvéd, a 9-dik huszárezredben, már mint főhadnagy szolgáltam, e rangom odahagyásával, hazajönnöm késztetett. Mint volt-színészt, ki már 1853-ban, mint a Nemzeti Színház szerződött tagja, apró szerepekben tuestem a szinpadí kísérleteken, tapasztalás céljából, külföldre küldött: német,- francia- olasz országba. – Utiköltségül, gyors elhatározással, néhány vidéki vendégszereplése egész jövedelmét átadta nekem. – A külföldi nagyobb színházak látogatása mellett lelkemre kötötte, hogy azon színészeti iskoláinak berendezéséről is szerezzek tapasztalatokat s ezekről számoljak be neki. Ez utamban: német-francia országon keresztül, Turinba jutottam, mely azidőben tömve volt hövérü magyar menekültekkel [...].⁴⁹

A történetnek nyoma van Egressy Ákos 1861 márciusában apjához írott levelében is – ebből tudjuk, hogy a feladatot nem sikerült végrehajtani: „Párizsban sokat jártam a színészi oskola után, – végre meg is találtam, hanem bebocsáttatást ismerős nélkül nem nyerhettem; – megígérte azonban egy vásárhelyi nevü orvos-tudor, hogy keresni fog valakit ismerősei közt, – a ki által magát majd bevezetheti, s engem részletesen tudósítand, – mint én aztán azonnal édes apámat is értesíteni fogom.”⁵⁰ (Egressy Ákos 1909-ben Rakodczay Pálnak írott levelében már másként emlékezett erre a mozzanatra, sikeresnek nevezte a párizsi utazását: „Párisban látogattam a színházakat s innen küldtem Atyámnak tervezeteket a francia színésziskola felől”.⁵¹) Az itáliai ismeretgyűjtésről még ennél is kevesebb információt találunk. Egressy Ákos nem sokkal a megérkezése után a következőket írta apjának: „mihelyt a milánói Conservatorium megnyílik, – azonnal fogom Árpádot értesíteni”.⁵² Az OSZK Kézirattárának Levelestárába került családi levelezésben nem maradt fenn olyan levél, amelyet Egressy Ákos az öccséhez írt, de az 1863 októberéig apjának küldött leveleiből úgy tűnik, hogy sokkal inkább az itáliai magyar légiónagyveivel volt elfoglalva, mint a színházi tapasztalatszerzéssel.

Egressy szakmai érdemeinek elismerését kell látnunk azokban a Radnótfáy Sámuelnek írott leveleiben, amelyekben a színésziskola kapcsán a ráháruló feladatokról esik szó. 1864-ben már biztos volt egy intézményes keretek között működő iskola közeli megnyitása; 1863 májusában Ferenc József az intézmény felállítását sürgető hattagú választmányt (Eötvös József, Károly Lajos, Karácsonyi Guidó, Radnótfáy Sámuel, Révay Simon, Vezerle János) biztosította anyagi támogatásáról.⁵³ Főigazgatónak Festetics Leót,

49 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (Budapest, 1909. ápr. 15.), RAKODCZAY Pál *leveles ládája: Színészet*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1484, I.

50 Egressy Ákos Egressy Gábornak (Turin, 1861. márc. 29.), OSZK Kt., Levelestár.

51 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (Budapest, 1909. júl. 15.), RAKODCZAY Pál *leveles ládája: Színészet*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1484, I.

52 Egressy Ákos Egressy Gábornak (Turin, 1861. márc. 29.), OSZK Kt., Levelestár.

53 NÁNAY, *i. m.*, 9; FÜLÖP, *i. m.*, 387.

aligazgatónak Gyulai Pált nevezték ki, a tanoda megszervezése és az alapszabály kidolgozása az ő feladatuk volt.⁵⁴ Noha Egressy nevét az alapelvek lefektetésekor nem szokták említeni, a Radnótfáynak írott leveleiből, a hallgatóknak szánt házirendből, valamint az 1846-os cikkében tárgyaltak és az alapszabály egyes pontjainak összevetéséből egyértelműen kiderül, hogy a munkában neki is főszerepe volt. 1863. december 24-én a következőket írta Radnótfáy Sámuelnek: „Ismételve kérem, hogy a Színházi oskolának általam készített alaprajzát szíveskedjék nekem visszaküldeni.”⁵⁵ Vagyis úgy tűnik, amint megszületett a határozat arról, hogy uralkodói támogatással lehetőség van egy színészképezde felállítására, Egressy tervezetet nyújtott be a felelős választmányhoz. Ezek után minden bizonnyal a szakmai tekintélye jogosította fel arra, hogy Radnótfáytól szabadkezet kérjen a tanítási elvek kidolgozásában.⁵⁶ (Ezt a levélrészletet a bevezetésben, Csillag Ilona tanulmánya kapcsán idéztem.)

A tanítás 1865. január 2-án kezdődött az Újvilág utcában egy háromszobás bérelt lakásban. Az alapszabály kimondja, hogy a tanoda a Nemzeti Színház „kiegészítő részét” képezi, az igazgatók mellett a színház vezetősége is beleszólhat a működésébe. Feladata, hogy a Nemzeti Színház számára „mind a drámai, mind az operai szakban úgy elméletileg, mint gyakorlatilag színészeket és színésznőket” képezzen.⁵⁷ A növendékekre vonatkozó házirend összeállítója Egressy Gábor volt. Igaz, a háromoldalas, Herz János nyomdájában készült közleményen nincs rajta a szerző neve, az OSZK Kézirattárában lévő Egressy-kéziratok között viszont fennmaradt egy olyan példány, amelyre a színész saját kezűleg feljegyezte, hogy „Irta: Egressy Gábor”.⁵⁸ A házirendből tudjuk, hogy a tanév január 2-ától december végéig tartott,⁵⁹ a szünidő június 15-étől július végéig volt; vasárnapokon, ünnepnapokon és a Nemzeti Színház normanapjain nem tanítottak. A rendszabályzat harmadik pontjából kiderül, hogy a bérleményben építettek egy házi színpadot, Egressy ugyanis kikötötte, hogy a tanár jóváhagyása nélkül nem szabad a tanoda színpadára lépni.⁶⁰ (Egressy Ákos egyik visszaemlékező leveléből szintén tudható, hogy volt házi színpad.⁶¹) A képzést három évben határozták meg, s az első években ingyenesen folyt az oktatás. A tehetséges másod- és harmadéves férfi növendékek évi kétszáz forint ösztöndíjat kaptak. A prózai színész szakon tanított Gyulai Pál, Egressy Gábor és Szigeti József.⁶² Fizetése egészen biztos, hogy mindnyájuknak volt, a

54 Uo.

55 Egressy Gábor Radnótfáy Sámuelnek (Pest, 1863. dec. 24.), OSZK Kt., Levelestár.

56 Egressy Gábor Radnótfáy Sámuelnek (Pest, 1864. júl. 21.) = *Egressy Galambos Gábor emléke...*, i. m., 423.

57 PAULAY, i. m., 8–9.

58 [EGRESSY Gábor], *A színészeti tanoda rendszabályai (A növendékek számára)*, 1865, Egressy Gáborra és családjára vonatkozó emlékek, OSZK Kt., Analekta 1243, II, 39. Nánay István Paulay Ede visszaemlékezése alapján idéz ebből a szövegből, s mivel Paulay nem szól arról, hogy ki volt a házirend összeállítója, Egressy szerzőségére eddig nem derült fény.

59 Végül a tanévet 1866 márciusáig meghosszabbították, mivel a színészek szerződtésének napja minden évben április elsejére esett. Vö. PAULAY, i. m., 31.

60 [EGRESSY], *A színészeti tanoda rendszabályai...*, i. m.

61 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (Budapest, 1908. jún. 26.), RAKODCZAY Pál *leveles ládája: Színészet*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1484, I.

62 Szigeti József tanárságáról visszaemlékezések alapján röviden írt: NAGY Adrienne, *Szigeti József, a*

színésztanárok keresetének összegét illetően viszont van némi pontatlanság a szakirodalomban. T. Szabó Levente az 1860-as évekre vonatkoztatva azt írja, hogy a tanodai képzés igencsak nagy státuszát leginkább az mutatja, hogy a tanárokat az V. fizetési osztályba sorolták.⁶³ Bár a megállapításához nem csatol jegyzetet, nem derül ki, honnan származik ez az adat, mégis úgy tételezem, hogy a következő jövedelmekre gondol: a főigazgató kétezer, az aligazgató és az elméleti tanár ezerötszáz, a drámai tanár ezer forintot keresett. Ezeket a számokat Nánay István állítólag az iskola értesítőiből veszi, de mivel nem jelöli meg, hogy melyik évbéli kiadványokra gondol, s a felsorolást akkor közli, amikor a tanoda első öt évét tárgyalja, azt sejteti, hogy 1865 és 1870 között ez a bérrendszer volt érvényben.⁶⁴ Ráday Gedeon 1866. szeptember 22-én Tóth Józsefnek írott leveléből viszont a következőt lehet tudni: mivel Egressy halálával megüresedett egy színészeti tanári állás, a bizottmány Tóth Józsefet nevezte ki a helyére évi ötszáz forintos fizetéssel.⁶⁵ Vagyis a színésztanári állásban lévők 1865–1866-ban aligha kaptak többet ötszáz forintnál. Paulay Ede visszaemlékezése szerint az előbb felsorolt fizetésekről csak 1869 novemberében határoztak.⁶⁶

A tanodával kapcsolatban eddig ismertetett tényezők már sejtethetik, hogy Egressy *Színház és nemzet* című cikkét (ennek módosított és kiegészített változatát nyújthatta be tervezetként 1863-ban) mintegy útmutatóként használták a Színészeti Tanoda működési elveinek kidolgozásakor, de ha nem lenne elég meggyőző, hogy valószínűleg az ő javaslatait tartották szem előtt akkor, amikor úgy döntöttek, hogy az oktatás egyelőre egy bérelt helyiségben folyjon, hogy építeni kell egy házi színpadot, hogy a képzés ne legyen költségtérítéses, hogy a tanárok kapjanak fizetést, akkor a növendékekre és az oktatásra vonatkozó feltételek bizonyára eloszlatják majd a kételyeket. Az alapszabály szerint a jelentkezőkkel szemben az alábbi elvárásaik voltak:

- a) Nőnél legalább 15, férfínál legalább 18 éves életkor.
- b) Szinpadi jó alak.
- c) Csengő, hibátlan, tiszta szókiejtés a drámai [...] szakhoz.
- d) Jó magaviselet és erkölcsi bizonyítvány.
- e) Annyi iskolai készülségről való bizonyítvány, mennyit 16–18 éves korban mindenkivel méltán megvárhatni.
- f) Szülői vagy gyámnoki beleegyezés.⁶⁷

Ha ezt a részletet összehasonlítjuk az Egressy 1846-os írásából korábban idézett passzussal, akkor azt látjuk, hogy az elvárt életkor kivételével és egy kissé szabatosabb megfogalmazásban ugyanazokat az elveket sorolták fel, mint amelyeket a színész húsz évvel azelőtt. De ugyanezt tapasztalhatjuk akkor is, amikor a tanoda tanórái-

színész, Színháztudományi Szemle, 1985, 51–54.

63 T. SZABÓ, *Milyen nyelven beszél...*, i. m., 245.

64 NÁNAV, i. m., 35.

65 Ráday Gedeon Tóth Józsefnek (Pest, 1866. szept. 22.), OSZK Kt., Levelestár.

66 PAULAY, i. m., 33.

67 Uo., 11.

ról tájékozódunk. Emlékeztetőként: Egressy azt írta, hogy „a színészettel közvetlen egybefüggő iskolai tanulmányok” a következők: „nyelvtan, aethetica, lélektan, szónoklat, történet, dramaturgiai ismeretek”.⁶⁸ Az 1865-ben a sajtóban is közzétett hivatalos tanrend szerint a prózai színész szak első osztályában tanítottak többek között magyar nyelvet, esztétikát, lélektant; a második osztályban „a magyar történelemből a különböző korszakok jellemzése s a jelesebb magyar színműveknek alapul szolgáló történelmi események magyarázatát”; a harmadik osztályban „a világtörténelemből a főbb korszakok jellemzése, s a legkitűnőbb színműveknek alapul szolgáló történelmi események magyarázatát”.⁶⁹ Az ilyen szintű egyezések nem lehetnek véletlenek, s még ha nem is zárhatjuk ki, hogy az idő előrehaladtával a többi érdekelt számára is egyre nyilvánvalóbbá válhatott, hogy milyen tényezőket kell figyelembe venni egy színészképző intézmény létrehozásakor, Egressy elsődleges szerepét akkor sem lehet vitatni.

A prózai színész osztály első hallgatói

1865-ben huszonnégy hallgatót vettek fel, tizenhat nőt és nyolc férfit.⁷⁰ Mivel a Színház- és Filmművészeti Egyetem hallgatói adatbázisa alapján 1866-tól napjainkig végigkövethető a végzetek névsora, tudjuk, hogy végül tizenöten szereztek oklevelet.⁷¹ 1866-ban Dráguss Károly, Egressy Ákos és Egressy Árpád végzett; 1867-ben Gózon Ida és Megyeri Emília; 1868-ban Adamovits Matild, Batta Jozéfa, Bogdanovics Krisztina (Beksics Gusztávné), Dulka Sarolta, Eichner Anna (Szakáll Antalné), Hubenay Ida, Jeney Kornélia, Tolnai Mária, Udvarhelyi Lajos és Vahot Mária. Az oklevelet nem szerző kilenc hallgató (Budai Júlia, Metszősi Paulina, Mojsisovics Lajos, Muzits Eliza, Tamáspolszky Gyula, Tóth Jenő, Tóth József, Tóth Karolina, Vas Amália) közül Budai Júliáról, Tóth Jenőről, Tóth Józsefről és Vas Amáliáról tudható, hogy miért nem járták ki a tanodát. Budai Júlia 1865-ben,⁷² Vas Amália pedig 1866-ban meghalt.⁷³ Tóth József 1866. március 27-én bejelentette Egressynek, hogy „nem is szándékozom színész lenni és hogy már tetteleg más pályára is (nevelői vagy ügyvédi) léptem [...]”.⁷⁴ Egressy Gábor Festetics Leóhoz írott levele szerint Tóth Jenő pedig egyszer rendetlen viselkedésével megzavart egy tanórát, majd 1865 júniusában összetűzésbe került Egressy Árpáddal a tanodában. Kihágás miatt a tanári kar vizsgálatot rendelt el ellene, s bár ennek kime-

68 EGRESSY, *Színház és nemzet IV, i. m.*, 398.

69 Koszorú, 3(1865)/2 (jan. 8.), 44–45.

70 A hallgatók számát illetően azt a kéziratot tartom mérvadónak, amely az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetben *A Drámai szakmára választott növendékek névsora* címmel fennmaradt. Vö. OSZMI, 56. 2511. Ugyanezt a névsort közli: *Zenészeti Lapok*, 5(1865)/15 (jan. 12.), 117. Mivel Paulay Ede tanéves bontásban adja közre a hallgatók listáját, nála az 1865/1866. tanévnél huszonnyolc név szerepel. Vö. PAULAY, *i. m.*, 16.

71 [Http://www.filmacademy.hu/hu/hallgatok-hok/hallgatoi-adatbazis](http://www.filmacademy.hu/hu/hallgatok-hok/hallgatoi-adatbazis) (2013.10.25).

72 Jeney Kornélia Egressy Gábornak (Pest, 1865. aug. 6.), OSZK Kt., Levelestár.

73 PAULAY, *i. m.*, 30.

74 Ifj. Tóth József Egressy Gábornak (Pest, 1866. márc. 27.), OSZK Kt., Levelestár.

netelét nem ismerjük, a házirend szabálysértésre vonatkozó pontja („Ki [...] a leczkéken illetlenül viseli magát, beszélgetés vagy zaj által zavarja társai figyelmét, a tanárok [...] iránt tiszteletlenséget vagy engedetlenséget tanusít, a körülmények szerint büntetettik, sőt, ha a kihágás nagyobb, a tanodából tüstént kitiltatik”⁷⁵) alapján sejthető, hogy őt a rossz magaviselete miatt eltanácsolták.⁷⁶ A szigorú házirend betartásával (a tanóráról csak orvosi igazolás ellenében lehet hiányozni, a foglalkozásokról nem szabad késni, óráról órára fel kell készülni) egyébként többen is hadilábon álltak. Amikor Egressy 1865 augusztusában, a második félév kezdetekor Gräfenbergben volt, Ákos fia a következőkről értesítette:

Az iskola megnyílt. Az első nap, – Gyulai óráján, – rajtunk kívül más tanuló nem volt jelen. A második leczkén, tegnap, már megjelentek Drágus, Udvarhelyi és Tamáspolszky; de a többiek még a mai órán sem voltak jelen Szigligetinél még csak egy leczkén volt; a gróf ur maga vezette őt a tanodába, s mint ideiglenes tanítót [Egressyt helyettesítette] mutatta be. E leczkén Othellót olvastuk fel, miközben Szigligeti rövid megjegyzéseket tett, a darab meséjére, s a szerepek jellemzésére vonatkozólag; holnapra hagyta föl a darabról bővebben írunk, vagy beszélünk. A nők, – mint sejtem, – eléggé készültek, mind a szerepekre, mind a költeményekre, – kevésbbé a férfiak, legkevesebbé pedig Udvarhelyi és Tamáspolszky.⁷⁷

Noha a hallgatók előéletének (társadalmi hovatartozás, iskolai végzettség stb.) felderítése nem ennek a tanulmánynak a tárgya, annyit a tanrend miatt mégis érdemes tisztázni, hogy milyen szempontokat vehettek figyelembe akkor, amikor az egyes évfolyamokba besorolták őket. Erről ugyanis a tanoda alapszabályait módosító kiegészítésben röviden csak ennyit írnak: „A 2-ik és 3-ik osztályba, a színészetnél már működött, vagy más tanintézetekben képzett egyének választottak”.⁷⁸ Ennek felfejtése leginkább azon érintettek esetében lehetséges – még ha csak egy lexikonbeli szócikk áll is rendelkezésünkre –, akik évekig színészként, színésznőként dolgoztak, s nevüket a színháztörténet valamilyen módon megőrizte. A legtöbbet az egyéves képzésben résztvevőkről tudjuk.

Dráguss Károly huszonhat évesen lett a tanoda hallgatója, de már 1859-től vidéki színészként, színigazgatóként működött. Az Egressy Gáborhoz írott levelei szerint 1862-ben Esztergomban, majd Szombathelyen, 1863-ban Nyitrán volt a társulatával, s amennyire a pesti vezető színészt vidéki vendégszereplésekre hívó leveleinek hinni lehet, igyekezett színvonalas együtteseket fenntartani. Nem pusztán ismerte Egressy vidéki fellépésekre vitt repertoárját, de legtöbbször azok szerepkönyvével is rendelkezett.⁷⁹ (Ez a vidéki színigazgatók között ritkaságszámba ment, különösen Egressy

75 [EGRESSY], *A színészeti tanoda rendszabályai...*, i. m.

76 Erről: Egressy Gábor Festetics Leónak (Pest, 1865. jún. 18.), OSZMI 53. 6231.

77 Egressy Ákos Egressy Gábornak (Pest, 1865. aug. 3.), OSZK Kt., Levelestár.

78 PAULAY, i. m., 30.

79 Vonatkozó levelek: Dráguss Károly Egressy Gábornak (Esztergom, 1862. ápr. 10.; Szombathely, 1862. júl. 30.; aug. 5.; aug. 19.; Nyitra, 1863. máj. 30.; jún. 4.), OSZK Kt., Levelestár.

kedvelt Shakespeare-drámái esetében.) Úgy tűnik, őt a szakmai fejlődés motiválta a tanodába jelentkezéskor; az oklevél megszerzése után Kolozsvárra szerződött.⁸⁰

Egressy Gábor két fia esetében nem lehet ilyen egyértelmű választ adni. Az apa által a család semmirekellőjeként emlegetett Árpád tizenéves korától kicsapongó volt, különféle munkái voltak, mire színész lett; Ákos pedig a szabadságharcban való részvétele miatt tizenhét évesen elkerült otthonról, kényszersorozással Itáliába küldték, csak 1860-ban tért haza. Miskolcon mindketten elvégezték az alsóbb gimnáziumi osztályokat, 1848-ban Ákos honvéd lett, Árpád a szegedi katonai iskolába járt, de mivel a szemét egy iskolatársa szuronyvívás közben megsebezte, „tétlenül kellett vesztegelnie az egész szabadságharc ideje alatt”.⁸¹ 1851-ben Szőnyi Pál magán nevelőintézetében tanult. Később dolgozott gyakornokként az óbudai hajógyárban, Guth Vince asztalos mellett inasként, végül 1861-ben vándorszínésznek állt.⁸² Jobb társulatoknál működött (Szuper Károly, Philippovits István), majd a Nemzeti Színházhoz került segédszínésznek. A tanoda indulásakor huszonkilenc éves volt, bátyja pedig harminchárom.

Számukra láthatólag két szempontból is jó lehetőséget biztosított a tanoda megnyitása. Egyfelől felsőbb gimnáziumi tanulmányok híján nem járhattak volna egyetemre, nem valószínű, hogy el tudtak volna helyezkedni más, tisztos megélhetést biztosító értelmiségi pályán. Másfelől mivel apjuk színészi dolgaiban állandóan segíteniük kellett, s volt színészi tapasztalatuk, megismerték a szakmában rejlő lehetőségeket (Egressy Ákos 1838-ban gyerekszínészként fellépett a Pesti Magyar Színházban,⁸³ majd amikor 1853-ban egy évi szabadságra hazatérhetett Itáliából, ismét a Nemzeti Színház szerződött kisebb szerelmes szerepekre⁸⁴), de ami ennél is fontosabb: az évek alatt olyan szakmai tudás birtokosává váltak, hogy a tanoda rugalmasnak mondható képzési rendszerében gyorsan szerezhettek államilag elismert felsőfokú végzettséget. (Természetesen pályaválasztásukban az a szellemi környezet sem lehetett mellékes, amelyben felnőttek: apjuk mellett minden közeli rokonuk művész volt.) Sőt esetükben az is vonzó lehetett, hogy a szorgalmas másod- és harmadéves férfi növendékek évi kétszáz forintos ösztöndíjat kaptak,⁸⁵ s végzés után három évig színészként alkalmazták őket a Nemzeti Színháznál (az ösztöndíj miatt ez kötelező volt). Kezdő fizetésük nyolcszáz forint volt, s ezt évente kétszáz forinttal emelték.⁸⁶ (Egressy Gábor vezető színészként 1863-ban már évi 2515 pengőforintot keresett.) Azt persze nem állítom, hogy amennyiben a középfokú tanulmányaik másként alakulnak, nem választják ezt a pályát, de ezt azért nehéz határozottan állítani, mert akárhányszor csak színészeti dolgokban részt kellett venniük, az apai kényszer, ráhatás mindig jelen volt. Egressy Ákos visszaemlékezése szerint öccsét apja szabályosan kényszerítette a színészi pályára: „Öcsémet, Árpádot,

80 PAULAY, *i. m.*, 28.

81 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (1909. jan. 24.), RAKODCZAY Pál *leveles ládája: Színészet*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1484, I.

82 *Uo.*

83 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (Budapest, 1909. júl. 15.), *Uo.*

84 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (Budapest, 1911. jan. 24.), *Uo.*

85 Egressy Gábor Ballagi Károlynak (Pest, 1865. aug. 25.), OSZMI 53. 3743.

86 PAULAY, *i. m.*, 14.

egész erejével protegálta, úgyszólván: üstökénél fogva, húzta be a Nemzeti Színházhoz, a biztos existenciára; mert tudta, hogy magától sohasem fog odakerülni, – más pálya pedig nincs számára...”⁸⁷ Árpád 1869-ben bekövetkezett haláláig a Nemzeti Színháznál játszott, Ákos viszont összetűzésbe került a színház vezetésével, az előírások ellenére nem maradt három évig a társulatnál, vidékre szerződött.⁸⁸

A kétéves képzésben részt vevő Megyeri Emília és Gózon Ida neve ugyan nem szerepel a színházművészeti lexikonokban, de szórt adat van arról, hogy Megyeri Emília 1862-ben Szabó József és Philippovits István társulatában játszott.⁸⁹ Gózon Ida pedig valószínűleg annak a színészcsaládnak volt a tagja, amelyből a vidéki színészként ismert Gózon Antal és Imre származott. Ő a tanoda elvégzése után vidéki társulathoz szerződött, s bár arról egyelőre nem tudok, hogy 1865 előtt színpadra lépett-e, ezt mindössze abból lehet feltételezni, hogy máskülönben nemigen került volna a színpadi gyakorlattal rendelkező Megyeri Emíliával egy évfolyamba.

Az 1868-ban végzett hallgatók közül Adamovits Matildról, Eichner Annáról, Bogdanovics Krisztináról,⁹⁰ Dulka Saroltáról, Hubenay Idáról és Udvarhelyi Lajosról tudjuk, hogy színészi pályára léptek, s mielőtt beiratkoztak a tanodába, nem volt színészi tapasztalatuk. Eichner Anna 1867 decemberében mutatkozott be a nagyközönség előtt a budai Népszínházban, Rákosi Jenő *V. László király* című drámájában. A tanoda elvégzése után Aradra szerződött.⁹¹ Bogdanovics Krisztina a színészi oklevél megszerzése után, 1868-ban a Nemzeti Színház társulatának tagja lett.⁹² Első fellépése ugyanabban az évben volt Roderich Benedix *Gyöngéd rokonok* (ford. Radnótfáy Sámuel) című vígjátékában. Amikor 1873-ban férjhez ment Beksics Gusztávhoz, felhagyott a színészetrel, s a továbbiakban színműírással foglalkozott.⁹³ Dulka Sarolta 1868-ban szintén a Nemzeti Színház színésznője lett.⁹⁴ Hubenay Ida vidékre került, Udvarhelyi Lajos korai haláláig (Paulay adatai szerint valamikor 1868 és 1874 között halt meg) a Nemzeti Színház színésze volt. A többi, hároméves képzésben részt vevő nevét nem őrzik a színház-történeti lexikonok (ha később nevet változtattak volna, vagy az asszonynevük szerint találjuk meg a róluk szóló szócikket, az általunk ismert név akkor is szerepelne az

87 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (Budapest, 1907. dec. 22.), RAKODCZAY Pál *leveles ládája: Színészet*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1484, I.

88 Az 1867 és 1877 közötti vidéki fellépéseiről lásd az édesanyjának, Szentpétery Zsuzsannának írott leveleit. OSZK Kt., Levelestár. (A levelek az Egressy Ákos Egressy Gábornéhoz című palliumban találhatóak.)

89 REIZNER János, *Szeged története*, III, Szeged, Szeged Szab. Kir. Város Közönsége, 1900, 388.

90 Paulay összesítésében Bogdanovics Krisztina neve nem szerepel azok között, akik vidéki társulathoz szerződtek a tanoda elvégzése után. Vö. PAULAY, *i. m.*, 28.

91 *Magyar színművészeti lexikon*, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, I, Bp., Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929, 164–165.

92 Bogdanovics Krisztina a Nemzeti Színház nyári szüneteiben vidéki vendégszerepléseket vállalt, Egressy Ákos Szilágysomlyón fellépett vele 1871-ben. Egressy Ákos Szentpétery Zsuzsannának (Nagyvárad, 1871. szept. 12.), OSZK Kt., Levelestár. (A levél az Egressy Ákos Egressy Gábornéhoz című palliumban található.)

93 *Magyar színművészeti...*, *i. m.*, 155.

94 *Uo.*, 380.

ábécé-sorrendben). Paulay összesítése szerint a tanoda elvégzése után nem szerződött el színésznőnek Batta Józefa, Jeney Kornélia, Tolnai Mária és Vahot Mária.⁹⁵

Összességében tehát úgy tűnik, egy év elvégzésével azok kaphattak oklevelet, akiknek többéves színészi tapasztalatuk volt, s már gyakorló színészként működtek. Két-éves képzésre az járhatott, aki színházi környezetből érkezett, s játszott már színpadon, a hároméves képzés pedig azokra vonatkozott, akiknek nem volt semmiféle szakmai előismerete, s akik kezdőként jelentkeztek a tanodába.

Egressy Gábor leült a tanári asztalhoz

A sajtóban közzétett tanrend szerint Egressy minden héten heti négy órában a következő tárgyakat tanította: az első osztályban a kiejtés szabályozását, felolvasást, beszéd- és hanggyakorlatokat, szavalatot, arc- és tagjáték elemeit, „melyekhez az első félévben műpróza és költemények használatnak, később szerepek”; a második évfolyamosoknak Szigeti Józseffel megosztva a színművészet elméletét és gyakorlatát; a harmadikosoknak pedig a betanult színművek színpadi eljátszását, valamint jelmeztant és egyéni álcát.⁹⁶ Hogy mindezt a gyakorlatban hogy valósította meg, azt a tanodai előadásjegyzetei, az 1865. február 20. és március 25. közötti, valamint az augusztus első két hetére érvényes, általa összeállított tanrendek⁹⁷ alapján lehet valamennyire rekonstruálni. Mivel az órarendek az első évnek csak egy nagyon rövid időszakába engednek bepillantást, s vázaltszerűen, többnyire címszavakban tartalmazzák az Egressy által tartott foglalkozások anyagát, mindössze arra van lehetőség, hogy a tanoda mindennapi életének egy kis szeletét bemutassam. (E forrásokban arról alig van adat, hogy a többi tanár óráján mi történt.) Az első időszakban hétfőtől szombatig volt tanítás, az augusztusban kezdődő második félévben már csak egy héten háromszor. Az első másfél évben a hallgatóknak nem volt tankönyvük; Nánay István tévesen állítja, hogy a tanodában először az Egressy által írt *A színészet könyvéből* tanítottak. Ez a tankönyv 1864 és 1866 között íródott, csak Egressy halála után jelent meg, a sajtó alá rendezési munkálatokat már Egressy Ákos fejezte be.⁹⁸ A színész kéziratban lévő előadásjegyzeteiből oktatott, s a hallgatók valószínűleg szóbeli előadása közben egyénileg rögzítették a hallottakat. Az Egressy-jegyzetek az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetben három

95 Vahot Máriáról annyit lehet tudni, hogy apja, Vahot Imre kapcsolati hálóját kihasználva 1877-ben vállalkozást akart indítani Pesten. Vö. DEMMEL József, *Az irodalom (szociális) hálója: Közelítések Vahot Imréhez*, *Sic Itur ad Astra*, 59(2009), 264.

96 Koszorú, 3(1865)/2 (jan. 8.), 44–45; Zenészet Lapok, 5(1865)/15 (jan. 12.), 117; http://www.fidelio.hu/zeneszetilapok/view.asp?p=l_1864_0117.jpg (2012.12.13).

97 Az 1865. febr. 20. és márc. 25. közötti tanrend az Egressy Gábor *A színészetéről* című kötetes kézirat utolsó, számozatlan oldalán található. OSZMI 72.2; az 1865. augusztusit pedig lásd: SOMLÓ Sándor, *A magyar színészkutatás múltjából*, Budapesti Szemle, 1915, 305.

98 SZALISZNYÓ Lilla, „Nem volna jó a Kisfaludy-Társaság kérdésére felelnünk?": *A Shakespeare-t játszó és tanító Egressy Gábor = Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 115–116.

különböző kézirati tételt képeznek. Két kötetes kézirat van: az első kötet vignettáján *A színészetről* cím szerepel, a második cím nélküli (erre a továbbiakban az OSZMI katalógusában szereplő cím szerint [*Egressy Gábor szinitanodai előadásai*] hivatkozom), a harmadik kézirattípust pedig különálló lapok alkotják, ezt *Egressy Gábor szinitanodai előadása retorikából* címmel iktatták.⁹⁹ Az előadásjegyzetek és *A színészet könyve* között természetesen vannak tematikai átfedések, de a kötetes kéziratokban szereplő szöveg nem a tankönyv kijegyzetelt változata.

Noha a különböző évfolyamos nők és férfiak hétről hétre általában ugyanazokból a színdarabokból készültek, a tanítás rendjét nem úgy kell elképzelnünk, hogy Egressy egyik héten a nőknek, másik héten a férfiaknak adta le ugyanazt a tananyagot. Eleve a nemek évfolyamos eloszlásában volt némi féloldalasság: egyéves képzésre csak férfi növendékek jártak. Mivel azokról a diákokról, akik nem járták ki a tanodát, nem lehet tudni, hogy melyik évfolyamba kerültek a beiratkozáskor, esetenként nemigen lehet eligazodni azon, hogy bizonyos foglalkozásokon a tananyag természete vagy az alacsony létszám miatt vonták-e össze az azonos nemű osztályokat. Az Egressy által összeállított tanrendekből úgy tűnik, amikor nem tüntette fel, hogy a kijelölt foglalkozás melyik osztályos hallgatókra vonatkozik, akkor azok nemek szerinti bontásban össznépi órák voltak.

Hároméves képzésben nők és férfiak egyaránt tanultak. Volt olyan hét, hogy a nőknek könyv nélkül kellett tudni Vörösmarty Mihály *A szent ember* és Arany János *Ágnes asszony* című művét, volt olyan, amikor memoriternek egyszerre feladta Vörösmartytól a *Hubenaynét*, a *Madárhangokat*, a *Csongor és Tündéből* az Éj monológját, valamint Victor Hugo Szász Károly fordításában megjelent *Madárfészek a templomban* című versét.

99 Mivel Egressy jobb keze 1864-ben egy szélütés következtében hónapokra lebénult, az előadásjegyzetek fiai kézírásában maradtak fenn. Hogy az összeállításuk pontosan hogyan történt, azt a kéziratok alapján nem lehet visszanyomozni, de valószínűsíthető, hogy eleinte Egressy korábban készült jegyzeteit másolták le, később pedig diktálás útján írták a fejezeteket. A fejezetek többsége azokkal az Egressy-tanulmányokkal mutat rokonságot, amelyeket Egressy Ákos 1889-ben *A színészet iskolája* címmel sajtó alá rendezett – e cikkek egy része 1860-ban az Egressy által szerkesztett Magyar Színházi Lapban már megjelent. Bár utólagos javítások és idegen kéz nyomai mindkét kéziratot korpuszban felfedezhetők, a kötetek összességében jól olvashatók. Egressy utólagosan korrektúrázta a szövegeket (többnyire húzott belőlük), a ceruzás (grafit és piros) áthúzások tőle származnak. A fekete kartonborítású, 25×20 cm-es első kötet belső címlapján a következő olvasható: *A színészet könyvéből 1865. Tanulmány a M. színészeti tanodában*. A cím félrevezető, nem az 1866-ban megjelent *A színészet könyve* párdarabjáról vagy egyik kéziratos változatáról van szó. E kötet 220 lap, de csak a 175.-ig van számozva, s látszik, hogy néhány lapot kivágtak belőle. Tartalmi felépítése a következő: 1–175: *Általános rész* (a tanoda elméleti óráihoz kapcsolódó tananyag); 177–180: cím nélküli egység, értekezés az akcentusról, a mondatrészek szerepéről és a mondattípusokról; 181–182: versek: Petőfi Sándor: *Barátimhoz; Fűtty*; Szász Károly: *Hogy hordja a szél a havat!*; 183–207: *Széptani jegyzetek*; 208–215: *Költészetten Gyulai*; 216–218: versek: Petőfi Sándor: *Ambrus gazda; Ebéd után; Kedves vendégek; A tintásüveg; Vízet iszom*; 220: *Tanrend*. A második, szintén fekete kartonborítású, 28,7×23 cm-es, cím nélküli kötetnek rendhagyó szövegelrendezése van: szöveg a napló mindkét felében kezdődik, egyik oldalon a színészetelméleti leckék folytatását találjuk, a másikon pedig dramaturgiai jegyzeteket. A kétoldalú szövegvezetés nem egyidejűleg indult, s bár azt nem lehet megmondani, hogy melyik szövegegység keletkezett korábban, abból, hogy a színészetelméleti leckék után angol nyelvtanulásra utaló jegyzetek születtek, úgy tűnik, a helykihasználás vezetett a szokatlan szövegelrendezéshez.

S ezeken a heteken olvasópróbájuk is volt: 1865 februárjában és márciusában Vörösmarty *Árpád ébredése*, Shakespeare *Szentivánéji álom* és Jean-François Alfred Bayard *A felolvasónő* (ford. Feleki Miklós) című darabjai voltak soron. Az elsőéves férfi növendékeknek ugyanebben az időben egy hét alatt Kölcsey valamelyik szónoklatát kellett óráról órára könyv nélkül felmondani. S náluk még az előbb említett színdarabokon túl Shakespeare *Hamletje* is a tananyagban volt. 1865 augusztusában már minden évfolyam Vörösmarty *Csongor és Tündéjéből* és Shakespeare *Othellójából* készült az olvasópróbákra, szavalati órája akkor éppen csak a női hallgatóknak volt: az elsősök a *Szózatot*, a másodikosok Gyulai Páltól *Az álmodó leány* című költeményt szavalták könyv nélkül. A szavalati tananyag az egykorú vagy közel egykorú legnevesebb magyar írók műveiből állt össze. (Gyulai Pál hasonlóan az egykorú irodalomtörténeti tanulmányokat és értekezéseket tartotta mérvadónak az oktatásban. Tanított például Arany János *Széptani jegyzeteiből*,¹⁰⁰ s nyilván saját tanulmányára¹⁰¹ hagyatkozott 1865. március 4-én, amikor a „Bánk bán ismertetése, történelmileg” című órát tartotta.¹⁰²) Az olvasópróbákra kitűzött drámák pedig az *Árpád ébredése* és a *Csongor és Tünde* kivételével leginkább Egressy repertoárjának darabjai voltak. A tanrendek töredékessége miatt azt nem lehet nyomon követni, hogy az egyes darabokat mennyi ideig tanulták, annyi viszont látszik, hogy egy tanév alatt körülbelül nyolc–tíz dráma került sorra. Az 1866. március 21-i vizsgaelőadásra úgy készültek, hogy bemutatják Vörösmartytól a *Csongor és Tündét* és az *Árpád ébredését*, valamint részleteket adnak elő a *Hamletből*. (Egy vihar félbeszakította a vizsgaelőadást, s csak a *Csongor és Tündét* tudták előadni.¹⁰³)

Az elméleti képzést illetően kevésbé lehet ilyen pontos képet adni, a fennmaradt tanrendek ugyanis mindig csak azt jelzik, hogy mikor volt elméleti óra, az aktuális tananyagot Egressy nem tüntette fel. Azt szintén nem lehet nyomon követni, hogy milyen ütemben haladtak az elmélettel, az olyan elszórt bejegyzések, hogy „eddig mondtam”, „eddig”, „Hétfőtől Hétfőig” nem segítenek. Mivel a sajtóban megjelent tanrend alapján az nyilvánvaló, hogy az elméleti és a gyakorlati órákat összehangolták, aligha lehet kétséges, hogy az első évfolyamosok 1865-ben a szavalást gyakorló órákkal egyidejűleg a hangképzésre, a helyes szövegtagolásra és a hangsúlyozásra vonatkozó leckéket hallgatták.¹⁰⁴

A másodikosoknak a tanrend szerint három különböző órájuk volt: kétféle elméleti óra és az olvasópróbák. Az elméleti órák egy részén az olvasópróbára tűzött darabok dramaturgiáját beszéltek át (a mű meséje, alapeszméje, a főhős jelleme), a másik részén pedig valószínűleg az előadásjegyzeteknek azokat a fejezeteit hallgatták, amelyeket Egressy *Természeti és erkölcsi állapotok, mint a jellem határozói* cím alá besorolt. Ide tartozik a *Nemzetiség, Életkor, Véralkat* című lecke, valamint a különféle tudatállapotokat (álom, sejtelen, vízió, örület, halál) és érzelmeket (vágy és utálat, önszeretet és

100 Egressy Ákos Egressy Gábornak (Pest, 1865. aug. 3.), OSZK Kt., Levelestár.

101 GYULAI PÁL, *Katona József és „Bánk bán”-ja*, Budapesti Szemle, 1860, 11. kötet, XXXV–XXXVI. füzet, 72–168.

102 A tanrendet lásd: EGRESSY GÁBOR, *A színészetről*, OSZMI 72.2.

103 Fővárosi Lapok, 1866/66 (márc. 22.).

104 EGRESSY GÁBOR, *A színészetről*, OSZMI 72.2, 31–175.

öngyűlölet, részvét, káröröm és irigység, tisztelet, megvetés, képmutatás, affektálás és érzélgés, szerelem, gyűlölet, harag) tárgyaló passzusok.¹⁰⁵

Legkönnyebben talán a harmadik évfolyamos hallgatók tananyaga rekonstruálható. Nekik kétféle feladatuk volt: tanulják meg az elméletet, illetve olvassák, memorizálják a próbára tűzött színdarabokat. Esetükben elméleti óra gyanánt a színpadi gyakorlatokkal összefüggő fejezetek jöhetnek szóba: *Művészi személyiség, testidomítás; Az állás, ülés, járás, kelés bók és színpadi illem; A képalakítás (plasztika); A mozgás szabályai; A beszéd és mozgás egysége; A mozgás kelleme; A mozgás nemessége; A jellem felfogása.*¹⁰⁶ De míg az olvasópróbákon az alsóbb osztályos férfi növendékek is részt vettek, addig jelmezes próbája csak a harmadikosoknak volt.

Egressy vidéki vendégszerepléseinek tapasztalata alapján tudta, hogy a vándortársulatoknál a fellépések gyakorisága miatt jobb esetben csak arra van idő, hogy a színész a szöveget memorizálja. Azok tehát, akik ilyen közegből érkeznek a tanodába, legfeljebb elméletileg tudják, hogy hogyan történik egy darab szakszerű színre alkalmazása, gyakorlati tapasztalatuk aligha van benne. Ott nincs lehetőség olvasópróbára és jelmezes próbára, a szegényes jelmeztárak miatt a jelmezek értelemképző szerepéről pedig valószínűleg szó se esik. Időhiány miatt vidéken nem kerül sor a drámák közös értelmezésére és dramaturgiai szerkezetének átbeszélésére. Mint Egressy Árpád apjához írott 1861-es leveléből kiderül, a rendezőnek kinevezett színészek nem adnak a szerepértelmezésre vonatkozó utasításokat, s egy-egy karakter megformálása esetleges.¹⁰⁷ Vagyis a színészi tapasztalattal rendelkező, többnyire vidéki társulatoktól érkező harmadéves növendékekkel egy év alatt azt kellett megértetni, hogy az előadásra való felkészülésnek két fázisa van: az olvasópróbák (felfogásbeli dolgok megbeszélése) és a színpadi próbák (kivitelezés). Az olvasópróbákat egy olyan szakmabelinek kell levezé nyelnie – nyilván a később önálló szakmává vált rendezőről, dramaturgról van szó –, aki jó előre áttanulmányozza az egész darabot, majd elmondja a nézeteit: „mit tart annak részleteiről műépítkezés tekintetében? mennyiben erősek vagy gyengék annak egyes alakjai? És eként jelölné ki azon helyeket, hol kell, az ő felfogása szerint a költőt a színésznek kisegítenie; a jellemet kiegeszítnie, s magasabb színvonalra emelnie. A maga szempontjából kijelölné a műnek egyes szépségeit, benső vonatkozásait, s rejtettebb sajátságait”.¹⁰⁸ Az olvasópróbákat a színpadi próbák követik, Egressy ezt úgy magyarázza, hogy „[i]tt megy át a valóságba, a mi eddig csupán a képzeletben és gondolatban létezett”.¹⁰⁹ A színre alkalmazás kapcsán először definiálja, hogy a jelmeznek milyen funkciói vannak a színpadon. Árulkodnia kell a nemzetiségről, a lakhelyről, az életkorról, az erkölcsi sajátságokról és a társadalmi helyzetről. Nem mindegy, hogy milyen a jelmez anyaga, szabása, ezek ugyanis hozzájárulnak ahhoz, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozókat meg lehessen különböztetni egymástól. Felhívja

105 [Egressy Gábor színtanodai előadásai], OSZMI 54.823.1, 66–106. (A megadott oldalszámok itt és a továbbiakban a lap tetején középen lévő, idegen kézzel, piros tintával írt számokra utalnak.)

106 *Uo.*, 38–65, 107.

107 Egressy Árpád Egressy Gábornak (Arad, 1861. jún. 29.), OSZK Kt., Levelestár.

108 EGRESSY Gábor, *A színészet könyve*, Pest, Emich Gusztáv, 1866, 201–202.

109 *Uo.*, 202.

a hallgatók figyelmét arra is, hogy a színpadon minden egyes kelléknek szerepe van. A művész felel az öltözetéért, az ő feladata, hogy „rajta minden apróság jellemző legyen, az egyéniség benső világát mutassa, s az alak egészének kifejezésében közrehaszon”.¹¹⁰ Persze mindeközben Egressynek arra is figyelni kellett, hogy hatástalanítsa azt a rossz, leginkább vidéki színészekre jellemző beidegződést, hogy a színész feladata mindössze annyi, hogy nagyon rövid időn belül bemagolja a szerepét. Amikor Egressy 1865 augusztusában Gräfenbergben volt gyógykezelésen, akkor a családtagoktól kapott levelek alapján nyomon követte, hogy fiai tanulással töltik-e a tanodai szünetét. Felelése, Szentpétery Zsuzsanna egyik leveléből kiderül, hogy Ákos arra intette testvérét, hogy a nagyobb volumenű szerepek tanulásakor édesapjuk módszertanát-gyakorlatát kövesse: „Árpád [...] mindég itt hon ül olvas [...] Othellót tanulja és tanulmányozza mire ákos a napokba mondá neki hogy te nem lehet azt egyszerre tudni mert hát apám meddig tanulmányozta és még is mindég tanul mert is hiszem ő is úgy fog tenni és tesz is.”¹¹¹ Árpád három évet töltött vidéki társulatoknál, s láthatóan hozzászólt ahhoz, hogy amint megkapta a szöveget, nekiül, és megtanulja.

Egressy arra minden esetben nagyon ügyelt, hogy a hallgatók a tanultak alapján „önmagukat adják” egy-egy szerep előadásakor, s ne forduljon elő az, hogy az ő játékát utánozzák. Amikor 1865 augusztusában fürdőkúráján volt, Szigligeti Ede helyettesítette a tanodában. Egressy részletesen tájékoztatta Szigligetit a tanári teendőkről, megírta neki az oktatás menetét és a tananyagot, s felhívta a figyelmét arra, hogy a tanárnak mi a feladata azután, hogy belépett a tanterembe: „Bemégysz a balkézfelőli ajtón s leülsz a tanári asztalhoz”.¹¹² Vagyis azt akarta ezzel sugallni Szigligetinek, hogy ne álljon fel a színpadra, és ne kezdje el mutogatni, hogy mit hogyan kell csinálni. S hogy ez valójában a tanításmódszertanának része volt, azt Egressy Ákos visszaemlékező levele is megerősíti:

Atyám, ha tanított, nem „csinált elő” semmit a tanítványainak. Ő, székében ülve, tanított; nem állt fel, nem komédiázott, – nem külsőségeket mutogatott, hanem elveket csepegtetett a fogékony lelkekbe. – Ülve mondta el tanítványainak, hogy a színpadon hogy álljon, hogy mozogjon, hogy járjon-keljen, hogy gesztikuláljon, – hogy a tanított szerepet mily kedély- vagy lelki-állapot jellemzi, – hogy a mondatban mely szót, vagy szótagot illeti a főhang (accentus), milyen a vigjátéki – s milyen a drámai szerep beszéd-tempója. Irtotta a hamis pathoszt! – Például hozom fel, hogy én, az iskola vizsgálójára, Hamletet tanultam be, felszólítás nélkül, magamtól; atyám nem instruált; mindössze egy pár általános elvet jegyzett meg a szerep felfogására nézve. Ennyi volt az egész.¹¹³

110 *Uo.*, 190.

111 Szentpétery Zsuzsanna Egressy Gábornak (Pest, 1865. júl. 31.), OSZK Kt., Levelestár.

112 SOMLÓ, *i. m.*, 305.

113 Egressy Ákos Rakodczay Pálnak (Budapest, 1908. jún. 26.), RAKODCZAY Pál *leveles ládája: Színészeti*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1484, I.

A magyar színháztörténeti szakirodalomban a Színészeti Tanoda első éveiről a következő értékelések olvashatók: „az intézményes színészképzés botladozva tette meg első lépéseit. Első évtizedeit sokszor a tanácstalanság, a bizonytalanság jellemezte [...]”;¹¹⁴ „A színitanoda meg is nyílt [...]. Uj korszakot azonban ez nem jelent színészetünkben. [...] Hanem akkor a tudat, hogy E. ott van, páratlan lelkesedést keltett, ami azóta sem ismétlődött meg. Nemcsak hogy a mester fiai, még Ákos is, a főhadnagy, a 33 éves férfi felvétették magukat a III. osztályba [...]. Rendes tanulónak állott be Dráguss Károly, akkor már 36 [sic!] éves férfi és a vidéken neves tragikus is, azon reményben, hogy így a NSz.-ba könnyebben bejuthat.”¹¹⁵ Vagyis egy olyan, gyakorló színészek által benépesített intézményt kellene elképzelnünk, ahol a képzési elvek kidolgozásában komoly dilemmák voltak, s ahová a hallgatók mindössze Egressy Gábor szakmai tekintélye miatt jelentkeztek. Az Egressy tanárságával kapcsolatos források értelmezése azonban nem pusztán arra volt elegendő, hogy enyhítsünk az ítélezők szigorán, hanem arra is, hogy felszínre hozzuk az érdemeket, az eredményeket, s az eddigiektől eltérő megvilágításba helyezzük a Színészeti Tanoda 1865–1866-os tanévét. A színészet hivatásosodásának kontextusában új értelmet nyer Egressy Gábor népszerűségének és a gyakorló színészek tanodai felvételének kérdése. Ha visszatérünk ahhoz a feltételrendszerhez, amely által egy szakképző intézmény szerepét a szakma professzionalizációjának folyamatában meg lehet határozni, akkor azt mondhatjuk, hogy Egressy Gábor szakmai súlya nemcsak a prózai színész szak vonzerejét adhatta, hanem valószínűleg képes volt formálni az intézményes színészképzéssel kapcsolatos állásfoglalásokat is, hozzájárult a színésziskola társadalmi elismertetéséhez.

A tanoda vezetése nyilvánvalóan tisztában volt ennek az ütőkártyának a jelentőségével, s nem kizárt, hogy valamelyest ez ösztönözte őket arra, hogy a különféle sajtóorgánumokban közlést tegyék a tanrendet és a tanári kar nevét. Akik egy kicsit is úgy gondolták, hogy a színészet tanítható, s nem pusztán ráérzés és tehetség kérdése, azok számára a sajtóközlemények révén már az első perctől kezdve meggyőző lehetett, hogy a tanodában olyanoktól lehet szakmai tudást szerezni, akik több évtizede a pályán vannak. A Koszoróban megjelent nyilatkozat arról biztosította olvasóit, hogy „[a] színészeti tanoda eléri célját, ha a növendék fejlődésének jó irányt ad, ha tájékozta művészete fenségével és nehézségeivel, s általában tehetségének önerején való fejlődését könnyíteni vagy hathatósan előmozdítani törekszik”.¹¹⁶ Ahogy az Egressy által kialakított tanrendből és előadásainak jegyzeteiből kiderült, ő éppen ezeket az elveket igyekezett szem előtt tartani akkor, amikor a különféle évfolyamok számára kijelölte a tananyagot. A harmadik osztályosokkal az olvasó- és jelmezes próbák által azt akarta megértetni, hogy a színésznek nem pusztán az a feladata, hogy becsületesen megtanulja a szerepeket, hanem nagyon fontos az is, hogy tisztában legyen a darab

114 FÜLÖP, *i. m.*, 387.

115 RAKODCZAY, *i. m.*, 391.

116 Koszorú, 3(1865)/2 (jan. 8.), 46.

dramaturgiájával, végiggondolja a ráosztott karakter megformálásának lehetőségeit, s feladatát ne vélje elvégzettnek a fellépés után, újra és újra gyakorolja, formálja a már egyszer megtanult szerepet. A kezdőket és a némi színészi tapasztalattal rendelkezőket pedig úgy igyekezett a szakmai hozzáértés útjára terelni, hogy lépésről lépésre haladva minden elméleti óra után gyakorlati képzést tartott. A tanrend szerint sietségnak semmi nyoma nem volt, az első osztályosok például az össznépi előadásokon még csak némaszerepeket kaptak.

Noha a Rakodczay Pál által hangoztatott belterjesség a hallgatói névsor alapján hamis vádnak tekinthető, mégis érdemes tisztázni, hogy a vidéki színészek hogyan lehettek a tanoda hallgatói és milyen hozadéka volt számukra a képzésnek. Az alapszabály szerint rendelkezniük kellett bizonyos szintű iskolai végzettséggel, valamint a városi előjárók által kiállított erkölcsi bizonyítvánnyal. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy csak olyan vidéki színjátszó tudott beiratkozni az intézménybe, aki az esetleges ösztöndíjon túl más anyagi jellegű támogatásra is számíthatott, hiszen a rendszeres oktatás megkövetelte a pesti lakás fenntartását. S a tanórákon való kötelező jelenlét és a rendszeres készülés, az újabb és újabb versek, drámák memorizálása, nemigen tette lehetővé azt, hogy állást vállaljanak. Azt persze nem állítom, hogy a személyes ismeretségek egy kicsit sem számítottak a jelentkezésnél, de amikor Ballagi Károly 1865-ben arról érdeklődött Egressytől, hogy ifjú rokonának, a nyolcosztályos gimnáziumot végzett, szép külsővel, ép orgánummal és vidéki színpadi gyakorlattal rendelkező Eöry Gusztávnak lenne-e esélye bejutni a tanodába, akkor a színésztől a következő választ kapta:

A ki a színészi tanodába fel akar vettetni: annak gróf Festetics Leonál kell magát bemutatnia személyesen; mert láttatlanul nem vehetnek fel senkit. Fölvétele a tanároktól függ, a kik előtt valamit el kell szavalnia. A segély, mire a legjobb esetben számíthat: 200 forint egész évre. De ez sem bizonyos, mert csak négy ily alapítvány van a II és III osztálybeli férfiak számára összesen, s csak a legjobbak kapják. Az első évesek nem kapnak semmit. [...] Egyébiránt az említett körülmények korlátai között ha tehetek valamit az ifju emberért: szívesen teszem.¹¹⁷

Ám e történetben az is figyelemre méltó, hogy a jogvégzett, 1856-tól a nagykőrösi gimnázium tanáráként dolgozó Ballagi támogatta Eöry Gusztávot a pályaválasztásban, s nagy jelentőséget tulajdonított az intézményes képzésnek.¹¹⁸ Noha egyetlen eset alapján nem lehet messzemenő következtetések levonni, az mégis tanulságos lehet, hogy már 1865-ben, a tanoda megnyitásának évében volt példa arra, hogy ha valakiben felfedezték a színészet iránti hajlamot, akkor annak ellenére, hogy az iskolai végzettsége¹¹⁹

117 Egressy Gábor Ballagi Károlynak (Pest, 1865. aug. 25.), OSZMI 53.3743. (A katalógusban: *Egressy Gábor levele ismeretlennek.*)

118 Ballagi Károly Egressy Gábornak (Nagykőrös, 1865. aug. 21.), OSZK Kt., Levelestár.

119 Eöry Gusztáv Ballagi elmondása szerint nyolcosztályos gimnáziumot végzett, vagyis a középszintű oktatás 1849 novemberében életbe léptetett új rendjének (Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich) értelmében érettségit szerzett, s illetően lehetősége volt arra, hogy

lehetővé tette volna számára azt is, hogy más, évtizedek óta biztos egzisztenciát nyújtó értelmiségi pályán tanuljon tovább, nem akarták eltéríteni a szándékától, s támogatták művészi elhivatottságát. Már az első évben felvett hallgatók alapján látszik, hogy a szakmai életben súlya volt a tanodában szerzett oklevélnek: akik nem kerültek be a Nemzeti Színházhoz, azok a jobb vidéki társulatoknál kaptak állást.

Nyilván távlatosabbá tehető majd a kép, ha a magyar színészet társadalomtörténete és hivatásosodása feldolgozott lesz. Annyi mindenesetre már most látszik: Egressy Gábor neve nem mellőzhető a tanoda tanáregyéniségeinek élvonalából. Az intézmény működési elveire vonatkozó tervei, a tanrenddel kapcsolatos meglátásai nem egy botladozó intézményt hívtak életre, bármennyit is vitatkoztak később a képzési elvek helyességéről. Következetessége és fáradhatatlan buzgósága révén egymaga olyan nagyarányú feladatot (tanodai tervezet, előadásjegyzetek, színészi könyv írása, tanórák tartása) vállalt magára, amely más esetben valószínűleg csak számos elszánt színész összefogásával sikerült volna.

bármilyen felsőoktatási intézménybe jelentkezzen. Vö. MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Bp., Akadémiai, 1988, 78–81.

SZÉCHENYI ÁGNES

Schöpflin Aladár pályakezdése*

Fukári Valéria (1934–2012) emlékének

Schöpflin Aladár ötven évet töltött a Franklin-Társulat kötelékében, 1898 és 1909 között a Vasárnapi Ujság szerkesztőségében, majd évtizedeket irodalmi lektorként a Társulat államosításáig, 1948-ig, ezenközben harminchat évet a Nyugat és utódlapja, a Magyar Csillag szerkesztőségében is, évtizedeken át a folyóirat címlapján. Nemcsak munkatársa volt a Huszadik Száznak, hanem ő képviselte a folyóirat igazi álláspontját irodalmi kérdésekben.¹ A társadalom története és az irodalom szerves egységet alkotott szociológiai irodalomszemléletében, melyben a múlt-paradigma és a jelen-paradigma mindig egyformán erős. A múlt tekintetében hatalmas vonatkozási rendszer állt mögötte, amelynek tudományos feldolgozása igen gazdaggá terebélyesedett a 19. század végére. Az ezután bekövetkezett szükségszerű váltás magyarázójaként éppen olyan hiteles tudott lenni, mint a múlt kapuőreként. Épp e folyamatot magyarázó írásával, *A város* című esszéjével lépett a Nyugat szerzőinek körébe 1908-ban, néhány hónappal a folyóirat megindulása után. Emblemikus írás. Saját életének változását, személyes várákosását – a Pozsonyból Pestre kerülés mély motivációját, hatásértelmezését – éppúgy magában rejt, mint a modern irodalom kialakulása előfeltételének bemutatását. Szinte epigrammatikus tömörséggel összegzi mondanivalóját: „Mi nem vagyunk a fejlődés láncának megszakítói. Új szemek vagyunk ennek a láncnak, amely nem szakadhat el soha.”²

Dolgozatom annak feltárására vállalkozott, honnan indult Schöpflin Aladár, akiről az a kép rögzült, hogy kezdetektől fogva a Nyugat értékeinek magától értetődő kolportálója, a nyugatosok pályakövető kritikusa, a nyugatos modernség egyik reprezentatív képviselője. A kép, ami itt élénk fog tárulni, azt mutatja, milyen mély és alapos *konzervatív* nevelődésben és szocializációban volt része. Ez a munka azt a látszólagos elletmondást rögzíti csak, hogy a családi és iskolai alapok mennyire nem jelzik a későbbi pályafordulatot. Fordulatot? Hatvány Lajos, akivel a Nyugat körében ismerkedtek meg, éppen azokat a vonásokat emeli ki arcképében (vagy talán pontosabban: arra érez rá), amelyek az általa sem ismert indulásához kötik. Hatvány „[h]alk és nyugodt mondatok”-kal jellemzi Schöpflint, „melyek erősen és logikusan, szoros, okos, olajos egymásutánban, szakadás nélkül, zökkenő nélkül, nesztelenül kapcsolódnak egymásba. Határozott beszéd, bár nem nyomatékos; átlátszó, bár éppen nem fényes, sőt ellenkező-

* Részlet a szerző készülő Schöpflin Aladár-monográfiájából.

1 VERES András, *A Huszadik Század irodalomszemlélete*, Literatura, 34(2008), 183.

2 SCHÖPFLIN Aladár, *A város*, Nyugat, 1908/7, 353–361.

leg, inkább szürkésen világló. Sehol egy szenvedélyes kiáltás, sehol egy paradox, sehol egy rikító színfolt, sehol egy hibbanás.”³ A fordulatot – merthogy fordulat létezett a pályán – az Adyval való találkozás jelentette. A konzervativizmusra beállított Schöpflin egyszer csak szembetalálta magát Adyval a Vasárnapi Ujságnál. A recenzeálásra beküldött könyvek között volt Ady kötete, a *Még egyszer* (1903), majd három év múlva az *Uj versek*.⁴ „Schöpflin belső életéből és [...] a külső beleélésből, a kettőnek ellentétéből született meg a paradoxon, a fából vaskarika, az akadémikus újító, a hideg forrongó, a szenvtelen úttörő, harag nélküli támadó, a legönmegtartóztatóbb, nyugodt és szemérmes bíráló, ki a legidegesebb exhibicionizmus költészetét magyarázza.”⁵

Kolozsvári Grandpierre Emil azt írta Schöpflinről, hogy „[s]zikár, napbarnított, kemény tartású, sötéthajú, marcona bajszú öregúr” volt, mikor megismerte, és aki „[n]em ironak látszott, inkább katonának, nyugalmazott *búr* ezredesnek, vagy *angol* őrnagynak”. Egyszerű viselkedése azért is szembe szökött, mert akkor „jóformán minden író pózolt. Volt bátorsága egyszerűen írni, amikor körülötte mindenki eredetieskedett, s ereje javát modorosságokra tékozolta. Sem az életben, sem az irodalomban nem mutatott ujjal önmagára, [...] nem terelte a szemlélők vagy az olvasók figyelmét saját jelentőségére”.⁶ Az angolnak láttatott Schöpflin csak mint férfi fizimiska volt „idegen”, vagy inkább különös Kolozsvári Grandpierre szemében, de lényegi értelemben volt az Farkas Gyuláéban. Farkas, aki – noha kifejezetten becsülte Schöpflin munkásságát – nem felejtette el megemlíteni, sőt aláhúzni (az egyébként főként az irodalmi *élet*ről szóló) irodalomtörténetében, hogy Schöpflin német asszimiláns.⁷

Ki volt valójában Schöpflin Aladár, s hogyan, milyen lépéseken át alakult ki formátumos személyisége, irodalomszemlélete? A család eredetét a legtöbben elzász-lotaringiainak tudták, maga Schöpflin Aladár is ezt mondta, s a nyomában fia, Schöpflin Gyula szintén azt rögzítette szellemi önéletrajzában, hogy a Schöpflin-ős „a 18. század végén elindult Elzászból, hogy kertépítő legyen magyar grófnaknál a Felvidéken”, hogy „franciás kerteket” alkosson „az akkori divat szerint”.⁸ Schöpflin Gyulát könyvének megjelenése után megkereste egy felvidéki újságíró-művelődéstudomány, Fukári Valéria, akivel szoros kutató-kapcsolat alakult ki, és akinek kutatásait Schöpflin Gyula információival segítette.⁹ Ma már megbízhatóan tudjuk az

3 HATVANY Lajos, *Schöpflin Aladár*, Pesti Napló, 1917. júl. 26., 1-3; *ua.* = Uő, *Irodalmi tanulmányok*, 2, Bp., Szépirodalmi, 1960, 226.

4 Mindkettőről írt Schöpflin Aladár, igaz, a Vasárnapi Ujság konvencióinak megfelelően névtelenül, de később felfedve, elvállalva a szerzőséget. Vö. Vasárnapi Ujság, 1903/50 (dec. 13.), 835–836; Vasárnapi Ujság, 1906/10 (márc. 11.), 160.

5 HATVANY, *i. m.*, 231.

6 KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Schöpflin Aladár* [1947] = Uő, *Legendák nyomában: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1959, 76. Kiemelés: Sz. Á.

7 FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, Bp., Káldor, 1934, 281. Farkas rosszul tudta, honnan jön Schöpflin Aladár, azt írja róla: „a szepesi németiség rohamosan magyarosodó rétegét képviseli” az irodalomban.

8 SCHÖPFLIN Gyula, *Szélkiáltó: Visszaemlékezés*, Bp., Magvető-Pontus, 1991, 25.

9 Fukári Valéria (1934–2012) a Károly Egyetemen szerzett szlovák–magyar szakos diplomát. Az Új Szó és több más lap, kiadó munkatársa volt, de miután 1968-ban aláírta a bevonulás elleni tiltakozást,

eredetet, s talán többet is tudunk, mint annak idején maga Schöpflin Aladár vagy leszámrazottai tudtak.

Forrásaim változatosak: anyakönyvek, leckekönyvek, iskolai évkönyvek, teológiai önképzőköri folyóiratok, irodalmi művek, saját visszaemlékezések, Schöpflin saját tanulmányából kinyerhető, személyességet mutató kommentárok, irodalomtörténeti és történeti elemzések, kéziratárak és levéltárak anyagai, helytörténeti források, népszámlálási adatok, fényképek. Az eredetre vonatkozó anyagokat Pozsonyban és a helyszínen tanulmányoztam. Sokféleségük és sokaságuk ellenére is mondhatjuk, hogy „[a] dokumentumok önmagukban nem alkotnak hagyományt, mert a hagyomány közvetítést (agency) igényel, s a dokumentumok nem szólítják meg egymást”.¹⁰ Munkám elbeszélő, *narratív* formát ölt, a személyiség kialakulása történeti kontextusának feltárásával az olvasót bevonom a történetformálásba. A tanulmányban (s készülő monográfiámban) a főszereplő, Schöpflin Aladár felnőtté válásának állomásait keresem, a fellelhető források alapján az emberi viselkedés valószerű újjáteremtésére törekszem, a felsőbb iskolás fiatalember viszonylagos szabadságát akarom megmutatni a korlátozó normatív rendszereken (családon, egyházi iskolákon, egyetemen, újságszerkesztőségeken) belül, ennek határait vizsgálva. Természetesen itt is érvényes a mikrotörténetírás legkomolyabb elméleti kérdése: egy személy fejlődéséből hogyan tudunk jellegzetes, egy egész szerkesztői nemzedékre érvényes következtetésre jutni.¹¹ Összehasonlító perspektíva, esettanulmányok nagyon egyenetlenül állnak rendelkezésünkre, jó néhány kötet és tanulmány ellenére sincs elegendő tudásunk Hatvany Lajos, vagy legfőképpen Ignotus életéről.¹² Csakhogy az irodalom individuális cselekvési-alkotási ág, az egyéniség felmutatása *önérték*. S így az igaz rá, amit Hans Medick mondott a mikrotörténetírásról: „az egyedi esetek mély, a történeti összefüggéseket kontextualizáló vizsgálata bepillantást enged a felszín alá, és feltárja, mikor mi volt emberileg lehetséges”.¹³ (A mondottak értelmében az irodalomban nehezen is volna lehetséges *prozopográfia*t írni, de például egy nemzedék, a Nyugat első szerkesztőinek, kritikusaik pályakezdési sémái egymásra vonatkoztathatók lennének. Az ilyen típusú munkák sem nélkülözik az esettanulmányokat, egy-egy igen jelentős pálya érintésekor az elemző fejezetek kiöblösödnek és a tárgyhoz tartozó egyedi szempontú pályaképekké nőnek.¹⁴)

elvesztette állását. Munkái közül itt csak azt a dolgozatunkban később nem hivatkozott kötetet emeljük ki, amely távolról a tárgyhoz tartozik: *Felső-magyarországi főúri családok: A Zayak és rokonaik, 16–19. század*, Pozsony, Kalligram, 2008.

10 Richard TARUSKIN, *Text and Act: Essays on Music and Performance*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1995, 20. Idézi: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az értelmezés történetisége*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, é. n. [2006] (Thienemann-előadások, 1), 10.

11 Ez a kérdés foglalkoztatta Paul RICOEUR-t, aki szerint ez a probléma ismeretelméletileg máig megoldatlan: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil, 2000, 276–277. Idézi: SZIJÁRTÓ M. István, *Mikrotörténelem = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2003, 506.

12 Példaadón alapos munka KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A fiatal Osvát Ernő*, Bp., Ráció, 2009.

13 Hans MEDICK, *Mikrohistorie = Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie: Eine Diskussion*, hg. Winfried SCHULZE, Göttingen, Vadenhoeck & Ruprecht, 1994, 46. Idézi SZIJÁRTÓ, *i. m.*, 507.

14 Pl. FRANK Tibor, *Kettős kivándorlás: Bp.–Berlin–New York, 1919–1945* (Bp., Gondolat, 2012) c. munkájában

Schöpflin Aladáról szóló *kritikai életrajz*omban az irodalom- és társadalomtörténet új elméleti törekvéseire is figyelemmel vagyok, miközben elsődleges céлом annak felmutatása, mi az ábrázolt élet és pálya voltaképpeni tétje, mi az, amiről ez az élet szól.¹⁵ Munkámat két mű is megelőzte, két kisebb látószögű, Schöpflinről szóló könyv. Rákai Orsolya *A teljes zenekar: Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége* címmel adott közre egy igen figyelemreméltó tematikus tanulmánykötetet, Rózsafalvi Zsuzsanna pedig *A portré alakvariánsai Schöpflin Aladár életművében* címmel publikálta Schöpflinnek a kritika mellett fő műfaját hangsúlyozó, elmélyült doktori disszertációját.¹⁶ Az érdeklődés tehát felélénkült Schöpflin körül, talán épp az irodalmi modernség orgánumának, a Nyugatnak évfordulója okán.

Az eredet – Baden és Nyitra, illetve Pozsony vármegyék

„Egyszer Schöpflinéknél beszélgetés közben a nemesi adományozó-levelekről volt szó. Irén [Schöpflin Aladár felesége, Maderspach Irén – Sz. Á.] megmutatta családjának szépen színezett címerrel ékes dokumentumát.¹⁷ Schöpflin ironikus mosollyal nézte a kutyabórt, utána könyvtárukhoz lépett, kiemelte a *Dichtung und Wahrheit*-ot, föllapozta, elénk tette és azt mondta: – Ez az én nemességem! – Miután elolvastuk a hajdani Schöpflin professzorról írt lapokat, csodálkozva állapítottuk meg, hogy tökéletesen ráillenek Schöpflin Aladárra is.”¹⁸ Bohuniczky Szefi idézte fel így emlékeit Schöpflin Aladár eredetéről, „nemességéről”. Ő már Magyarországon, a Pozsonytól északkeletre fekvő Nyitra vármegyében született, felmenői azonban a 18. század közepén a badeni-elzászi vidékről¹⁹ érkeztek a Habsburg Birodalom keleti felébe, Északnyugat-Magyarországra. A család eredete – a fennmaradt anyakönyvi adatok birtokában – közel egyértelműen tisztázható.

A Schöpflinek Baden nagyhercegségből származnak, valószínűleg ugyanabból a Schöpflin-ágból, amelyből J. W. von Goethe tanára, Johann Daniel Schöpflin. A *Költészet és valóság* valóban megörökítette a protestáns francia szónokot, a nagyhírű törté-

is kapunk önálló Szilárd Leó-, Polányi Mihály- és Neumann János-pályaképet.

15 Mintáim részben: KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák); SZILÁGYI Márton, *Csokonai Vitéz Mihály* (megjelenés előtt); FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2009 (Osiris Monográfiák).

16 RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar: Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*, Bp., EditioPrinceps, 2013 (Irodalomtudomány és Kritika: Klasszikusok); RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *A portré alakvariánsai Schöpflin Aladár életművében*, Bp., Ráció, 2013.

17 A katiburgi Maderspach család rokonságáról Schöpflin Aladár házasságánál ejtünk szót a monográfiában. Itt csak jelezzük, hogy a feleség közeli oldalági felmenője volt Maderspach Károlyné, született Buchwald Franciska (1804–1880), a szabadságharc támogatója, nála töltötte utolsó előtti magyarországi estjét az emigrációba induló Kossuth Lajos. Maderspach Károlynét Haynau parancsára Ruszkabánya főterén megvesszőzték, miután ruhát letépték róla. A férj a megalázás hírére öngyilkos lett.

18 BOHUNICZKY Szefi, *Schöpflin Aladár és baráti körünk*, It, 50(1962)/1, 106.

19 A Badeni Nagyhercegség és Elzász-Lotaringia határos államok voltak.

nészt, a mannheimi Akademie der Wissenschaften alapítóját és első elnökét,²⁰ akinek nevét Strasbourgban ma iskola és közterület (rakpart) is viseli. Goethe egy olyan tulajdonságát emeli ki az Elzász történetét is megíró, „az államjog magasabb szféráiban mozgó” tudós tanárnak, amely bízvást elmondható Schöpflin Aladáról is: „Azokhoz a szerencsés emberekhez tartozott, akik képesek rá, hogy jelent s múltat egyesítsenek, a történeti tudást az eleven étellel összekapcsolják.”²¹ Goethe megfigyelései azt is rögzítik, hogy a francia és német szellemiség akkori rivalizálásában J. D. Schöpflin még a franciákat képviselte, a professzor Goethehez életkorban közelebb álló tanítványai már inkább a „színnémet törekvéseket”. Természetesen nem beszélhetünk a tolerancia „átöröklődéséről” Schöpflin Aladár esetében, csak arról, hogy a távoli eredet, a felsőmagyarországi születés, a német–magyar kettős anyanyelv, felvidéki mindennapi szlovák nyelvhasználat és a Goethe visszaemlékezésével való megismerkedés, amelyben ugyan a nemzetek közti féltékeny versengésről is szó van, összességében a sokféleség természetes jogát sugározta.

Schöpflin Aladár ükapja ugyanabban a német–francia határon fekvő Rastadtban született és nevelkedett, ahol a történetíró Johann Daniel Schöpflin [Schoepflin].²² A közbeeső nemzedékek sorsát elsősorban Fukári Valéria, illetve részletekben az ugyancsak pozsonyi illetőségű Németh István tárták a nyilvánosság elé.²³ Tudomásunk van róla, hogy az ükapa, Johann Georg Schöpflin 1759-ben már Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc kopcsányi birtokán²⁴ működött, ekkor jegyzik be ugyanis az anyakönyvek fiának – Schöpflin Aladár dédapjának – születését. Badenből települt a család a Habsburg Birodalom keleti felébe, mégpedig J. G. Schöpflin révén, aki mint kertépítő vándorolt be a Nyitra–Pozsony-vidékre. Ideérkezésének motívumai ismeretlenek. Kopcsány döntően katolikus település volt, lakóinak mindössze 15%-a volt evangélikus, mely felekezethez a Schöpflinek is tartoztak. A település 1736-tól egészen a Monarchia összeomlásáig a Habsburg család birtokában volt. Majolika- és porcelángyár, posztógyár adta a helyiek megélhetését, híres volt a birtok ménese is. Az első magyarországi

20 Samuel HEINSIUS, *Fortgesetzte neue genealogisch-historische Nachrichten*, 35, Leipzig, 1765, 765.

21 Johann Wolfgang GOETHE, *Életemből; Költészet és valóság*, Bp., Európa, 1982, 428, 426. Johann Daniel Schoepflin (1694–1771) munkásságára nézve lásd Uó, *Aus meinem Leben; Dichtung und Wahrheit: Sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens Münchner Ausgabe*, hg. Karl RICHTER in Zusammenarbeit mit Herbert G. GÖPFERT, Norbert MILLER, Gerhard SAUDER, 16, München, Carl Hauser Verlag, 1998, 1002.

22 Jürgen VOSS, *Universität, Geschichtswissenschaft und Diplomatie im Zeitalter der Aufklärung: Johann Daniel Schöpflin (1694–1771)*, München, Fink, 1979 (Veröffentlichungen des Historischen Instituts der Universität Mannheim, 4), 26.

23 NÉMETH István, *Schöpflin Aladár*, *Élet és Tudomány*, 38(1982)/31 (júl. 3.), 978–980; FUKÁRI Valéria, *Képes riport a 18. századból: Schöpflin Aladár ősei nyomában*, Nap, 7(1995)/11.2, 298; Uó, *Schöpflin Aladár magyarországi apai ősei, családtörténete*, Fórum: Társadalomtudományi Szemle [Somorja], 14(2012)/1, 71–92.

24 Martin Lauček, a 18. század végén élt szakolcai lelkész és író, amiért az evangélikusok anyakönyveinek – szemben a katolikusokéival – nem volt közjogi érvényessége, maga, az egyháza és a jövő számára latin nyelven egy saját anyakönyvet vezetett, amelybe nemcsak az általánosan szükséges rovatokat vette fel, de szinte krónikaszerű feljegyzéseket is készített híveiről. Innen, egy testvér révén kapunk adatot a közös korábbi felmenőkről. *Uo.*, 73–74.

Schöpflin nevezetes *kacsafogót* épített itt, s neve mellé az „anatarus regii”-t [királyi kacsá/récetenyésző – Sz. Á.] jegyzik a holicsei anyakönyvbe 1759-ben, amikor az első magyarországi születésű Schöpflinről, ifjabb Johann Georg Schöpflinről, az irodalomkritikus dédapjáról és családjáról feljegyzés készül.²⁵ Feltételezzük, hogy a mesterséges tó megépítéséhez szükséges szaktudást is az idetelepülő J. G. Schöpflin hozta magával. A holicsei evangélikus egyház levéltárában van olyan, II. József idejéből származó feljegyzés is, amely J. G. Schöpflint „őfelsége bizalmas embereként” említi.²⁶ A család – vallásilag a kisebbséghez tartoztak – szorosan kötődött a kopcsányi–holicsei–szakolcai szlovák, ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet akkoriiban nagyon élénk egyházi és kulturális törekvéseihez. Az uradalmi alkalmazottak leszármazottai a helyi evangélikus cívis-nemesek művelődési hagyományait követték. A Schöpflin és Gregus(s)²⁷ fiúgyermek (Schöpflin Aladár anyai rokonsága) több nemzedéken át a pozsonyi evangélikus líceumba kerültek tanulni.

Schöpflin Aladár 1872. október 4-én született Manigán. Maniga a Nagyszombat–Galgóc–Lipótvár háromszögben fekszik, az egykori Nyitra és Pozsony vármegyék határán; mai neve Malženice. A 18–19. század fordulóján ezerlelkes településnek a 17. században jelentékenyebb szerepe volt, akkor mezővárosi rangot is kapott. Schöpflin Aladár apja, Schöpflin Gyula, a felvilágosult Zichy Pál gróf gazdatisztje²⁸ volt, édesanyja Greguss Hermina.²⁹ „A falu tót lakosságú volt, nem is igen tudott ott magyarul

25 Johann Matthias KORABINSKY, *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn*, Preßburg, zu finden im Weber und Korabinskyschen Verlage, 1786, 236. A kifejezés helyesen: anatarus regius.

26 Az egyházi irodalom szájhagyományra alapozva örökíti meg, hogy II. József „bizalmas uradalmi embere, az evangélikus Schöpfling” [!] révén ajándékozta a már rég nem működő katolikus templom oltárát és szószékét a holicsei evangélikusok új templomának. FUKÁRI, *Schöpflin Aladár magyarországi...*, i. m., 81–82.

27 A nevet a korabeli anyakönyvek hol egy, hol két s-sel írták. A továbbiakban úgy írjuk a nevet, ahogyan Greguss Ágost.

28 A gazdatiszt megjelölés mellett olykor a *dvorský*, azaz *kasznár* foglalkozást tüntetik fel az egykori dokumentumok. A kasznár gazdatiszt volt, a magtár kezelője, más szóval gazdasági intéző, helyenként ispán (forrás: *Pallas Nagylexikon*). Az 1869-es népszámlálási íven – Nyitra vármegye Levéltára – Sch. Gyula neve mellett az *ispány* szerepel. Mindkét szülő írt és olvasott. A 29-es számú házban laktak, amelynek négy szobája, két kamrája, két konyhája, pincéje, két fészere, egy istállója és egy csürje volt.

29 Schöpflin Gyula 1833-ban született Apponyban (Male Oponice), felesége, Gregus(s) Hermina pedig 1851-ben Bucsán(y) faluban; jelentős volt tehát kettejük korkülönbsége. A feleség apja, Greguss Mihály, gróf Zay Károly, császári és királyi kamarás, evang. egyházi főfelügyelő, a zsidók honpolgári jogosultsága egyik korai szabadelvű hirdetőjének alkalmazásában állt. Appony az Apponyi család könyvtáráról és két kastélyáról híres. Az apai család már Apponyban is a módosabbak közé tartozott. Az anyai ágon a keresztszülők is felemelkedő ágon voltak, lelkész volt az ős. Mindkét települést szlovák anyanyelvű lakosság lakta és lakja ma is. A szülők 1867-ben kötöttek házasságot. A házasságból született gyermekek: Ida Irma (1870-?), Aladár (1872–1950), Aranka Ilona (1874-?), Julius Jirí (1875–1876), Géza (1876–1960). Az anyakönyvi másolat száma: 2011/XN18.2., hitelesítette Mgr. Schullerová. Itt köszönöm meg Pavol Salamon (Bp., BFL) és Veronika Novakova (Vágsellye) készséges segítségét. Az anyakönyvek részben online is hozzáférhetők. Apponyban nincs evangélikus anyakönyv, az ágostai hitvallású Schöpflinekre vonatkozó adatokat a katolikus anyakönyvben találjuk. Ugyanitt látni, hogy más Schöpflinek is laktak Apponyban, akárcsak Verbón. Az oda elszármazó Schöpflin Róbert nem sokkal Schöpflin Aladár előtt járt a pozsonyi evangélikus líceumba. 1866-ban egy medikus D. Schöpflin Carolus is élt Verbón, aki Schöpflin

más, mint mi, a katolikus pap, a tanító, meg a kocsisunk, aki a katonaságnál tanult meg magyarul, úgy ahogy” – írja gyerekkorára visszaemlékezve Schöpflin Aladár. A falura sem igen emlékezett, mert „védett gyerek” volt, azaz „nem volt szabad egyedül járnia, személyi szabadságom az udvarra és a nagy gyümölcsösöskertre volt korlátozva”.³⁰ Egy másik emlékezés még pontosabb képet ad a manigai gyerekkorról: „Szép nagy falu volt szülőhelyem, csupa cserépfödelű házakkal, jómódú nép lakta, csupa szlovákok.” Első pajtásai „almaképző gyerekek” voltak, „akikkel a mezőkön hancúroztunk, sokszor földhöz vágtak birkózás közben, mert bizony vékonypénzű legényke voltam, s a társadalmi vagy osztálykülönbségekről akkor még nem volt fogalmunk, se nekik, se nekem. [...] A ház, amelyben laktunk, emeletes épület volt, az emelet a grófok számára volt berendezve, ha egy évben egyszer-kétszer odajöttek vadászni. A földszinten volt a mi szép nagy lakásunk.”³¹

1880-ban, miután Schöpflin Gyula elveszítette több gazdaságot igazgató tisztartói állását, a család beköltözött a közeli nagyvárosba, az 1848-ig a főváros szerepét betöltő Pozsonyba. Az apa postai kézbesítői alkalmazást kapott csak, aztán rövidesen meg is halt. „A manigai bőség után Pozsonyban hirtelen megjelent a nyomor. De micsoda nyomor. Ennél csak a szegénységünk gögje volt nagyobb.”³² Az apa halálával felerősödik az anyai ág, a Greguss család hatása, hagyománya. Greguss Hermina a szintén felvidéki eredetű és ágostai hitvallású Greguss Ágost unokahúga volt. Az evangélikus líceumhoz anyai ágon is kötődtek a Schöpflin fiúk: az 1830-as években a pozsonyi tanintézetben tanított Greguss Mihály, az esztéta-akadémikus Greguss Ágost édesapja. Az iskola története úgy emlékszik meg a tanárról, mint aki elsőként tanított magyar nyelven bölcsészetet. Abban az időben pedig, amikor Schöpflin Aladár és öccse, Géza az iskolát látogatták, a költészettant és az esztétikát már Greguss Ágost tankönyve alapján tanították.³³ A visszaemlékezések szerint Schöpflin Aladár büszke volt apai családjának múltjára és teljesítményére, az életkörülmények megváltozása nyomán azonban kora ifjúságától már az anya dominálta fejlődését, életszemléletét. „Aladár szellemét

Aladár nagybátyja volt. Az 1869-es népszámláláskor már nem szerepelnek a listán. Schöpflin Aladár születési anyakönyvi kivonatának 1930-as évekbeli másolata megtalálható Schöpflin hagyatékában: OSZK Kt., Fond 436, 1. doboz. Keresztzülei, Greguss Gusztáv kertész és felesége, Riesz Vilma, az anyai ághoz tartozó rokonok voltak. Az eredeti anyakönyvi kivonat a felsőszeleli ág. h. ev. egyház születési anyakönyvéből való (II, 110). Maniga (Malženice) ma a nagyszombati járásban található, egykor a Bécs–Pozsony–Lengyelország kereskedelmi összekötő út állomása volt, és Nyitra vm. galgóci járásához tartozott. A 18. század végén (VÁLYI András, *Magyar Országnek Leírása*, 2, Budán a Királyi Universitásnak Betűivel, 1799, 570) is szlovák település volt, akárcsak a 19. század közepén (FÉNYES Elek, *Magyarország Geographiai Szótára melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik*, Pest, 1851). A leírások szerint adottságai átlagosak, a terület a Batthyányak birtoka.

30 SCHÖPFLIN Aladár, *Ahol gyermek voltam – Pozsony*, nyomdai levonat, a szerző birtokában.

31 SCHÖPFLIN Aladár, *Nyitrai emlék = Nyitrai írók könyve*, Nitra, Risnyovszky János könyvnyomdája, 1935², 4–5.

32 *Uo.*

33 Éppen ezért meglepő, hogy a Greguss-rokonságot Schöpflin Aladár tudomásunk szerint írásban soha nem említette, ezt a visszaemlékező barátok információi rögzítik. GREGUSS Mihály latin esztétikája a közelmúltban magyarul is megjelent: *Az esztétika kézikönyve – Compendium Aestheticae* [1826], ford. POLGÁR Anikó, Pozsony, Kalligram, 2000.

és szlávos érzelmességét anyai örökségnek tartotta. Ebből fakadt diákos álmodozása is, ezeket hiába rejtette el, beszélgetés közben, mint mélybe zümmögő dallam, kibuggyant belőle és enyhítője lett világos, reális életszemléletének” – írja róla Bohuniczky Szefi.³⁴ A „reális életszemlélet” elsősorban a nincstelenség formálta. Anyja szégyellte szegénységüket, és nem is nyugodott bele életük kereteinek megváltozásába, mindenáron elő akarta teremteni a fiúgyermek tanulásának anyagi hátterét.

Anyámnak az lett a legfontosabb, hogy jómódban élő rokonaink meg ne tudjanak semmit, mert gazdag előtt a szegény hiába ártatlan, mindig bűnösnek látszik. A pozsonyiak fölfogása akkoriban ilyen volt. Édesanyámban annyira fejlődött a gőg, hogy többet nem is láttuk mosolyogni. [...] Pozsonyban a lakásunk tele lett kosztos diákkal, Ida húgom [valójában nővére – Sz. Á.] varrt, anyám a kaszárnya lakóira foltozott [...] egyetlen céljuk, hogy a fiúk tanuljanak és úriemberek legyenek. Azt hiszem Pozsonyban mi voltunk a leggondozottabb gyerekek.³⁵

Egyfajta gátlás, az élete végéig a visszahúzódó mértéktartásban, ugyanakkor öntudatban kifejeződő kisebbségi érzés is itt rögzült Schöpflin Aladárban, mint ezt két különböző időpontban született emlékezése mutatja. Az iskolában a *stiglic*³⁶ gúnynevet kapta, mégpedig azokról a gazdag rokonoktól szüntelenül áradó, de mindig fakó használt zsakettekről, amelyeket édesanyja ráalakított, és amelyekben végigjárta iskoláit, hiába volt az eredendően ünnepi viselet. „Ezért lett fontos a jeles bizonyítvány: tekintélyt kellett szereznem a kizöldelt zsakettoknak.”³⁷ Egy másik, a hetvenedik születésnap alkalmával írt – a birtokomban lévő gépiratos – visszaemlékezés-vázlat is a nincstelenség döntő élményét jelzi:

Ha [...] keresem, mi volt életem folyásában az, ami a legnagyobb hatással volt erre az életre, akkor azt kell mondanom, a szegénység. Nem a nyomor, mert a szó szoros értelmében vett igazi nyomort nem ismertem meg. Mindig volt rendes szállásom, túrhető ruhám, a cipőmnek talpa, éhezni sem éheztem soha. De mindig szegény ember módjára éltem, csak annyim volt, amennyiből meg tudtam élni. Életem első szakát kilenc éves koromig szerény jómódban, egyszerű falusi bőségben töltöttem, de aztán szüleim elszegényedtek és így kerültünk Pozsonyba [...]. Ez a tisztességes szegénység aztán végig kísért életemen és többé kevésbé ez alakította jellememet is. Ettől került belém az a fogyatékosági érzés, amely aztán nem hagyott el és megbénította fejlődésemet. Ettől lettem fiatal koromban félnék, félszeg, az emberek között nehezen tájékozódó, az élet gyakorlati dolgaiban járatlan, önmagammal elégedetlen. Ezért fordult mindig rokonszenvem a szegények, az elnyomottak, meghajszoltak felé. Nem maradt el tőlem ez a hú kísérem máig sem, amikor már teljes önérzettel állhatok meg az emberek, bárki előtt.³⁸

34 BOHUNICZKY, *i. m.*, 106.

35 Kézirat, a szerző birtokában.

36 Verébalkatú, tarka énekes madár.

37 *Uo.*

38 Kézirat, a szerző birtokában.

Ide kívánczik azonban még néhány mondat a család többi tagjáról. A kritikus édesapjának, Schöpflin Gyulának és családjának sorsa valóban rosszabbul alakult a többiekénél. A nagyapa, (III.) Johann Georg (1792) – szintén gazdász volt, de 14 éves korában ő is eltöltött egy évet a pozsonyi evangélikus líceum filozófiai és teológiai tanfolyamán.³⁹ A Nyitra megyei Szolcsányban halt meg, ahol az ott birtokos Odescalchi herceg intézője volt.⁴⁰ (Schöpflin Aladár édesapja, Schöpflin Gyula is szerepel a pozsonyi líceum osztályjegyzékeiben, az 1844/45-ös tanévben mint 11 éves kisdíák, aki „élelmen nagyanyjánál van Pozsonyban”). A nagyapára és feleségére, a katolikus vallású Catharina Langra később Nagyapponyban találunk rá. Elsőszülött fiuk Schöpflin Károly, 1824-ből, hatodik gyermekük Schöpflin Gyula. Még egy testvér született a házasságból, de csak a két megnevezett fiú maradt életben. (A gyerekek keresztszülei az Apponyi grófok, ami egyszerre mutat patriarchális viszonyt és azt is, hogy a mindössze 78 házból álló, földművelésből élő településen nem volt a családnak rangban megfelelő középosztályi társa.) Schöpflin Aladár nagybátyja, Schöpflin Károly orvosdoktor lett, taníttatását kérendő apja az Apponyi családhoz fordult, Apponyi grófné pedig Zay Károly gróftól kereste meg (aki a magyarországi evangélikusok egyházi és iskolai főfelügyelője, intendánsa volt), hogy a kiváló ifjút ösztöndíjban részesítse. Schöpflin Károly orvosdoktor Verbón telepedett le.⁴¹ Apai nagybátyját Schöpflin Aladár sehol nem említi.

Iskolák – Pozsony

Schöpflin Aladár – és Géza öccse – a népiskola után a pozsonyi evangélikus líceumba került tanulni.

Pozsony hatalmas múltú város volt; fekvésénél fogva régóta betöltötte a kulturális közvetítő szerepét Bécs és Buda között. A hajdani koronázóváros a nádor működésének színhelyül szolgált, ám a 19. század második felében szerepe csökkent, noha még jóval több volt, mint egyszerű vidéki város. 1880-ban hozzávetőlegesen 48 ezer főnyi lakót mondhatott magáénak.⁴² Bár patinája megvolt, szerepe ekkoriban átmenetileg leértékelődött, s csak a századvégi kapitalista „gründolási” hullámban kezdett újból igazán fejlődni. Ez azonban már éppen arra az időre esik, amikor Schöpflin Aladár 1894-ben végleg elhagyta Pozsonyt. 1877-ben viszont még itt tartózkodott: Puskás Tivadar fivére ekkor kötötte be az első telefont a Grassalkovich-kastély lakói számára, majd rövidesen – jellemzően – néhány iparos is élni kezdett a technikai lehetőséggel.⁴³ Pozsonyban jó néhány – a Mária Terézia-időkben épített – barokk stílusú városi palota is állt,

39 Levéltári forrásokat idéz erre vonatkozóan FUKÁRI, *Schöpflin Aladár magyarországi... i. m.*, 84.

40 Más források szerint közben gróf Pálffy Lipót borostyánkői birtokán is volt tisztartó, miután gyermekei után feleségét is elvesztette és újránősült.

41 Lásd a 6. jegyzetet.

42 Eleonóra BABEJOVÁ, *Fin-de Siècle Pressburg: Conflict and Cultural Coexistence in Bratislava 1897-1914*, New York, Boulder, 2003 (East European Monographs, 617), 35.

43 Ján VYHNÁNEK szócikke a pozsonyi telefonhálózatról: Ortvay adatbázis, A Pozsonyi Kifli Polgári Társulás internetes adatbázisa.

az 1760-ban épített Grassalkovich-épület mellett a Balassa, az Esterházy, a Csáky és a Zichy családok jóvoltából. 1884/86-ban megépült az új Fellner és Helmer-féle színház-épület, mely magyarul írta homlokzatára: „Városi színház”,⁴⁴ és amelyet a teológushallgató-újságíró Schöpflin Aladár gyakran látogatott. 1890-ben 460 méter hosszú állandó vashidat avatott a városban Ferenc József, amelynek építtetését Baross Gábor sürgette. Pozsonyban már a 15. században volt felsőoktatás, azonban tanárai egy idő után elhagyták az egyetemet, működése megszűnt, s csak II. József idején indult újra mint királyi akadémia. 1850-től jogakadémia működött a városban, az evangélikus líceum keretében pedig bölcsészeti, jogi és teológiai képzés. Írók sora kötődött a városhoz, Tinódi Sebestyéntől Csokonain, Kisfaludyn, Kölcseyn, Jókain és Reviczky Gyulán át egészen a Schöpflinnél néhány évvel fiatalabb Gyóni Gézáig. A tudósok sora is impozáns: Kempelen Farkas, Bél Mátyás, Pray György, Rónay Jácint, Römer Flóris, Schedius Lajos, a Ponori Thewrewk család kötődtek ide vagy indultak innen. Megemlítjük még Ortvy Tivadart – Schöpflin iskolai évei alatt a jogakadémia tanára és a katolikus orsolyiták tanítóképzőjének igazgatója volt –, aki a város tereinek és építészetének történetét is megírta.⁴⁵ Liszt Ferenc első nyilvános hangversenyének szintén Pozsony volt a helyszíne, Dohnányi Ernő és Bartók Béla pedig részben itt alapozták meg későbbi pályájukat.⁴⁶

Meglepő Schöpflin visszaemlékezése a város múltjára vonatkozóan: „A városban mindenütt történelmi kövek között jártunk, de erről nem sok határozottat tudtunk. Az akkori középiskolai tanításra jellemző, hogy tanárainknak sohasem jutott eszükbe – pedig mind lelkes hazafiak voltak – ennek a történelmi levegőjű városnak történelmi emlékeiről beszélni. [...] Csak homályosan sejtettük, hogy Pozsony utcáin a magyar történelemben járunk.”⁴⁷ A mindössze alig ezer főt számláló Manigárról érkező Schöpflin család számára komoly *léptékváltást* jelentett, hogy beköltöztek az egykori fővárosba. „Pozsony egy más világ volt, tele csodákkal és bonyodalmakkal” – emlékszik Schöpflin Aladár, s hozzáteszi: pozsonyinak tartja magát, a város „szellemi szülővárosa”.⁴⁸ A vidékről a városba kerülés – noha a család ezt akkor kényszerként élte meg – a társadalmi modernizáció egy lépcsőjének megugrását is jelentette. Az apa betegsége és halála véglegessé tette a *városi létet*, a fiai elé nevelődési-művelődési igényeket állító, birtok nélküli özvegyasszony falusi környezetben nem is tudott volna egzisztenciális lehetőségeket biztosítani a családjának. „Roppant szégyelltem falusi voltomat, érzékeny és képzelődő gyerek voltam, azt hittem mindenki lenéz és kinevet. Ostobának és ügyetlennek éreztem magam a városi gyerekek közt, nem tudtam velük igazán összebarátkozni.” A szülői szigor továbbra is fogta, „szabott időre kellett hazajárnunk” – emlékszik Schöpflin, szemben azokkal a magyar parasztfiúkkal, akik majd hazamennek gazdálkodni, és akik öreg nénikéknél lakva

44 BABEJOVÁ, *i. m.*, 80, 373–374.

45 ORTVAY TIVADAR, *Pozsony város utcái és terei: A város története utca és térnevekben*, Pozsony, Wigand F. K. könyvnyomdája, 1905. Unokaöccse, Ortvy Rudolf fizikus volt, Neumann János tanára.

46 AIXINGER LÁSZLÓ, *Pozsony*, bev. JANKOVICS MARCELL, Bp., Révai, 1938 (Magyar Kisebbségi Könyvek: 2. sorozat, 6).

47 SCHÖPFLIN, *Ahol gyermek voltam...*, *i. m.*, 3.

48 *Uo.*

meglehető szabadságot élveztek, „bandáztak”.⁴⁹ Magyarnak lenni azonban előkelőnek számított.

A család legalább kétnyelvű volt, németül és magyarul beszélt, sőt, mint Schöpflin Aladár visszaemlékszik rá, gyerekkorában ő maga is jól beszélte a „népi szlovák nyelvet”, később nem rejtette el, hogy veszteség volt a nyelv elfelejtése: „sajnálom, hogy elhagytam veszni a szlovák nyelvismeretemet, bár a nyelv struktúrája ma is bennem van”.⁵⁰

Bár az 1868-as nemzetiségi egyenjogúsítási törvény a nemzetiségek számára széles körű anyanyelvhasználatot ígért, ez nem feltétlenül valósult meg a gyakorlatban. Az egységes nemzetállamot teremteni akaró magyar nacionalista politikában ez volt a (nyelvi) terjeszkedés ideje. Pozsony a német, magyar és szlovák kultúra találkozási pontján feküdt, a városban keveredett a német, a magyar és a szlovák szó.

A magyar középosztály túlnyomórészt tisztviselőkből állt, ezek voltak az úri nép a német polgárok, mesteremberek, szatócsok, szőlőművesek szemében. Akkor, a 80-as években indult nagy lendülettel az asszimiláció. [...] fülemben van egy fiatal lány szava, aki a Mihály utcán ezt mondta mamájának: – Aber Mama, sprechen wir ungarisch, es ist doch eleganter.⁵¹

Mint Schöpflin Aladár szavai is utalnak rá, a város hármas tagolódást, hierarchiát mutatott: az úri réteget a magyarság, a polgárit a németek képviselték, a termelő foglalkozásokat pedig elsősorban a szlovákok. Vagy ahogyan akkoriban mondták: a város reggel szlovák volt (ekkor jöttek a piaci árusok), délben magyar (ez volt a hivatalnokok ebédideje), este pedig német (mert ez volt a kultúra nyelve).⁵² Schöpflin Aladár csak egy késői visszaemlékezésében tesz említést róla, hogy a város tulajdonképpen négy komponensű, négynyelvű volt, számottevő zsidó népesség is élt a városban:⁵³

Sokat lődörögtünk a városban, nézegettük az öreg házakat, valami félelemérzéssel jártunk a ghettóban, melynek két végén még akkor ott volt két nagy vaskarika – ezekhez erősítették hajdan a láncokat, melyekkel a ghettót elzárták. Akkor még élénken éltek a tiszaezlári híres per emlékei, s mi furcsa érzésekkel jártuk az ószeresek boltjait, néztük az elénk asztalokon kirakott tömérdek ócska holmit, a körülöttük zsvajgó népet, a nagyszakállú kaftános öregeket, lompos, rikácsoló vagy érthetetlen nyelven hadaró asszonyokat és gyerekeket. Olyan volt ez, mint valami exotikus, idegen világ, izgalmas és egy kis halk félelmet keltő.⁵⁴

49 *Uo.*

50 SÁNDOR Dezső, *A Híradónál kezdte meg karrierjét Schöpflin Aladár*, Híradó [Pozsony], 1930. nov. 28., 7.

51 SCHÖPFLIN Aladár, *Asszimiláció és irodalom*, Nyugat, 1939/5.

52 Mészáros András, a pozsonyi Comenius Egyetem magyar tanszéke professzorának szíves közlése. Itt köszönöm meg pozsonyi kutatásaim során nyújtott segítségét és tanácsait.

53 SCHÖPFLIN, *Ahol gyermek voltam...*, i. m., 2.

54 *Uo.*, 3.

A korabeli helyi sajtó azonban a zsidóságról szólva kiemeli, hogy a pozsonyi zsidóság nem asszimilálódik eléggé, a bécsi sajtót pártolja, a hazait nem ismeri.⁵⁵

A hármas, illetve négyes együttélés magyarázata a reformáció és az ellenreformáció hatásában keresendő, s abban, hogy a város a magyarországi zsidóság nyugati-keleti modernizációs törésvonalán helyezkedett el. A 18. század első felében – amikor Schöpflin felmenői erre a vidékre érkeztek – Pozsony 4862 adóköteles polgárából 4110 volt német, 488 magyar és 164 szlovák anyanyelvű. 1890-ben – ekkor Schöpflin Aladár még a város teológiájának hallgatója – a lakosság 59,9%-a volt német, 19,6%-a magyar, 16,6%-a szlovák; az összlakosság 8,9%-a tartozott a zsidó felekezethez.⁵⁶ 1890-től a németek száma évtizedenként hozzávetőlegesen tíz-tíz százalékkal csökkent, azaz magyarosodásuk nagy ütemben folyt, a magyaroké ennek megfelelően ugyanilyen ütemben nőtt.⁵⁷ De mégis: Pozsony magyarosodóban lévő *német* város volt. A pozsonyi zsidóságról a mai történész fontosnak tartja kiemelni – s ez némiképp ellentmond Schöpflin korábban idézett tapasztalatának –, hogy míg a kelet-szlovákiai zsidóság jiddist beszélő ortodox volt, addig a pozsonyiak elsőrangú németet beszéltek.⁵⁸

Voltak persze, akik nagyon is számon tartották a nyelvi-nemzetiségi eredetet. Schöpflin Aladár iskola- és évfolyamtársa volt a német eredetű Limbacher Rezső. Fia, ifjabb Limbacher Rezső, már magyarosított névvel, Peéry Rezsőként lett a nyugati magyar irodalmi emigráció megbecsült alakja 1956 után. Életrajzi visszaemlékezésében édesapjáról írja a következőket:

Egy ízben magához hívatta az akkoriban már magyar tannyelvű evangélikus líceum féltelmes tekintetű német igazgatója, Michaelis [M. Vilmos], s négyszemközti beszélgetésben zord modorban figyelmeztette apámat, hogy német származású és anyanyelvű [...] és viselkedjek ennek megfelelően. Ez a szerencsétlenül bizalmaskodó, a faji szolidaritás kötelei felől érdeklődő, erőszakos, zord és idegen beavatkozás, persze, éppen ellentétes irányban hatott: [...] tudatosabbá tette magatartását, amely a kétnyelvű ember ironikus távlatából, mindennemű fanatizmustól iszonyodva, türelmesen szemlélte az emberek hovatarozásának kérdését.⁵⁹

Az 1607-ben megnyílt pozsonyi evangélikus líceum, Schöpflin Aladár iskolája, sajátos hagyományt képviselt.⁶⁰ Az első rektorok Strasbourgból, tehát éppen a Schöpflinek vidékéről kerültek ide, s az ottani mintaiskolák modelljét hozták magukkal. A protestáns

55 Nyugatmagyarországi Híradó, 1893. szept. 14.

56 AIXINGER László statisztikája 12%-os zsidó lakosságról tud. I. m., 48.

57 SZARKA László, *Pozsony etnikai változásai és a városi közigazgatás a két világháború között = Fejezetek Pozsony történelméből magyar és szlovák szemmel*, szerk. CZOH Gábor, KOC SIS Aranka, TÓTH Árpád, Pozsony, Kalligram, 2005, 405.

58 BABEJOVÁ, i. m., 51–52.

59 PEÉRY Rezső, *Requiem egy országrészért*, München, Molnár Ny., 1975 (Auróra Kiskönyvek, 7), 13.

60 Schöpflin Aladár iskoláit illetően az elsődleges tájékozódáshoz felhasználtam FUKÁRI Valéria ismeretterjesztő munkáját: *Egy régi alma mater: A pozsonyi evangélikus líceum és teológiai akadémia utolsó negyven éve (1882–1923)*, Pozsony, Kalligram, 2003.

iskolák működésének alapelveiből ki kell emelni, hogy nem voltak minden iskolára nézvést kötelező tantervek, azokat az egyes tanintézetek rektorai dolgozták ki, s az egyház hagyta jóvá. Az 1710-es években Bél Mátyás lett a líceum igazgatója, aki a többnyelvű közösségben a „hungarus öntudatú” mentalitást képviselte. Ezt a sajátosan rendies tudatot Európában ismeretlen, s egyedülálló kultúrtörténeti jelenségnek szokás mondani. Azt jelentette, hogy az állampolgári hovatartozás olyan erős *államtudatot* sugallt, amelyben a csoporttudat kialakulásában a nyelvek a közös állami összetartozáshoz képest alárendelt szerepet játszottak.⁶¹ Felső-Magyarországról – Eperjesről – Kazinczy is feljegyezte a *Pályám emlékezetében*, hogy milyen magától értetődő, bár differenciált is a nyelvi tarkaság. Száz évvel Schöpflin előtt Eperjest „nevezetessé teszi [...] hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden...”.⁶² S bármennyit változott a nyelv szerepe, bármennyire domináns nemzet tudat-képző elemmé vált is, a hungarus-tudat kisugárzása egészen a 20. század közepéig tapasztalható volt, a két világháború közti Pozsonyban is említik.

A protestáns tantervekben a 18. század végétől már kötelező nyelvvé emelték a magyart, s törekedtek rá, hogy a közép- és felsőiskolákban (2–6. osztályban, a mai értelemben vett középiskolában, illetve kétéves főtanodában) a latin helyét a magyar vegye át, ugyanakkor az elemi ismereteket még németül tanították. 1842-től szűnt meg végleg a latin nyelvű képzés, két évvel a magyar államnyelv bevezetése előtt, és indult el párhuzamosan a német, a szlovák és a magyar oktatás. A szlovák ág vált le, ők a biblikus cseh nyelvet használták, a németek pedig erősen tendáltak a magyarok felé.⁶³ Az 1842-es év fontos állomás volt az evangélikus tanügy történetében, ebben az évben jelent meg nyomtatásban az ún. zay-ugróci tanterv, aminek nyomán a felső-magyarországi protestáns iskolák magyar nyelvi tanszékeket állítottak fel, és a tantervekbe belekerült a magyar és az európai irodalom története is. (Ismeretes, hogy Greguss Mihály már időközönként ezelőtt is magyarul adta elő az általa tanított bölcsészeti tárgyakat.⁶⁴) A pozsonyi líceum azonban már ezt megelőzően közadakozásból létrehozta saját magyar nyelvi tanszékét, 1845-től pedig a felsőbb osztályokban minden tantárgyat magyarul tanítottak.⁶⁵ Schöpflin Aladár líceumba kerülése előtt iktatták a tanrendbe Toldy Ferenc kétkötetes munkáját, *A magyar nemzeti irodalom történetét* (1852). Schöpflin Aladár tanára, Albert József a pesti egyetemen Greguss Ágost, Toldy Ferenc előadásait hallgatta, és Kármán Mór pedagógiai elveit hirdette. Az ő közvetítésével vált ismertté Beöthy Zsolt felfogása is Schöpflin Aladár számára. Irodalomszemléletét ekként tehát a

61 BÍRÓ Ferenc, *Nyelv, „tudományok”, nemzet*, Holmi, 17(2005)/május, 582–583; HEISZLER Vilmos, *Soknyelvű ország multikulturális központja: Németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán*, Budapesti Negyed, 2(1994)/2 (nyár), 5–22.

62 Idézi BÍRÓ, *i. m.*, 583.

63 MÉSZÁROS András szíves közlése.

64 MÉSZÁROS András, *A magyar nyelv és irodalom oktatása a Pozsonyi Királyi Akadémián és a Pozsonyi Evangélikus Líceumban a XIX. században*, Fórum: Társadalomtudományi Szemle [Somorja], 6(2004)/2, 9; FEHÉR Katalin, *Egy reformkori egyházi lap történetéhez*, MKsz, 120(2004), 390.

65 MÉSZÁROS, *i. m.*, 10.

Toldy-féle nemzeti klasszicizmus és a Beöthy-féle pozitívizmus alakították, ha kevésbé tudatosan is még.⁶⁶

Schöpflin iskolaévei alatt, 1886-ban jelent meg az evangélikus középiskolák egységes, autonóm tanterve, az ún. Böhm-tanterv.⁶⁷ Ez a gimnáziumi oktatás legfőbb célját nem pusztán az „általános műveltség” megszerzésében határozza meg. A feladat

az értelmi erőnek oly mérvű kifejtése, hogy a tanuló önálló ítéletre szert tegyen, mely őt elsősorban az egyetemi tanulmányokra, azután pedig bármely tudományos foglalkozásra képesíti. [...] A gimnáziumi oktatás fő célja [...] nem befejezett rendszeres ismeret nyújtása egy tárgyban sem, hanem a tudományos lelkület megteremtése. Ezen lelkületnek pedig a tudományok alaptörvényeinek pontos és lehetőleg minden oldalú ismerete s az idealizmus iránti lelkes szeretet és ragaszkodás képezik alkotó mozzanatait. [...] képesíteni kell a tanulókat arra, hogy egyrészt az igazi és hamis ideál közt különbséget tehessen, másrészt az eszközöket ismerje, melyekkel e célokat megvalósíthassa. [...] Amennyiben mindezeket embertársainkkal való szövetkezésünk útján kell elérnünk, annyiban szükséges a fő közlekedési eszköznek, az anyanyelvnek és más modern nyelveknek pontos kezelése.⁶⁸

Az idézet három lényeges eleme az önálló *ítélőerő*, az *idealizmus* és a *nyelvek* (anyanyelv és modern nyelvek) megszerzése, ismerete, birtoklása, használata. Leckekönyve szerint Schöpflin Aladárt az 1890. június 16-án nyert érettségi bizonyítvány⁶⁹ alapján iktatták a „theológiai akadémia” anyagkönyvébe mint nyilvános rendes hallgatót, a végzés időpontja ugyanezen dokumentum szerint 1894. szeptember 7.⁷⁰ Neves tanárok tanították. Az akadémia igazgatója Schneller István volt, aki Halléban és Berlinben hallgatott teológiát.⁷¹ Schneller vallás- és neveléstörténetet, német nyelvet tanított Schöpflin Aladárnak. Nevesebb tanárai között volt Pukánszky Béla (héber nyelv, zsoltármagyarázat, neveléstörténet, ótestamentumi egzegézis, bölcsészettörténet), Masznyik Endre (egyházi dogmatika), Csecsetka [Čečetka] Sámuel (ókori és középkori egyháztörténet), Vasskó Gyula (apostolok cselekedetei), Stromp László (újszövetségi hermeneutika) és Trsztyenszky Ferenc (homiletika). Két szemeszteren át hallgatott „bibliai tót nyelvet”, azaz tudott régies-egyházias szlovákul is (a már tőle említett „népi szlovák” mellett).

66 *Uo.*, 15.

67 Böhm Károly (1846–1911), filozófus, akadémikus. 1870-től a pozsonyi evangélikus líceum tanára volt, majd a budapesti evangélikus gimnázium tanára és igazgatója lett. 1881-ben ő alapította a Magyar Philosophiai Szemlét.

68 SZELÉNYI Ödön, *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig: különös tekintettel a középiskolákra*, Pozsony, Wigand, 1917, 149–150.

69 Érettségi bizonyítvány 207/1890. OSZK, Schöpflin Aladár és [ifj.] Schöpflin Gyula (1910–2004) hagyatéka, Fond 436.

70 Theológiai Akadémiai leckekönyv, OSZK, *uo.*, Fond 436.

71 Schneller István (1847–1939), eperjesi teológiai tanár volt, onnan került Pozsonyba 1877-ben. 1895-ig állt az akadémia élén, majd a kolozsvári egyetemen a neveléstudomány tanára lett. Erdély elcsatolása után Budapestre költözött. 1913-ban az MTA levelező tagjává választották.

Beszédes azonban tanárainak neve. A líceumi értesítők és akadémiai évkönyvek⁷² tudósítanak a líceum növendékeinek nemzetiségi hovatartozásáról is. Az 1882/83-as tanévben az I-VIII. osztályok tanulói között 188 volt a magyar, 110 a német, 34 a szlovák, 7 a román, 2 pedig szerb nemzetiségű.⁷³ Egyértelmű volt tehát – szemben a város lakosságánál tapasztalt arányokkal – a *magyar dominancia*.

Nem az egyetlen középiskola volt az evangélikus líceum, rajta kívül volt még kettő: a királyi katolikus főgimnázium és a reáliskola. A „realisták” többnyire német ajkú polgárfiúk voltak, sajátos jegyük a többiek szemében az volt, hogy nem tanultak latint, s ezért a másik két iskola növendékei le is nézték őket. „Olyan nagyon mi sem tanultunk – írja a középiskolára visszatekintő Schöpflin –, de a latin-tanulást valami megkülönböztető, úri dolognak éreztük. Talán a régi rendi világból maradt meg ez az érzés, akkorból, mikor a latin-tudás a nemes ember megkülönböztető jele volt...”⁷⁴

A kisiskolás Schöpflin Aladár tízévesen került a líceumba, s ott nyolc évet töltött el, majd lépett elő teológushallgatóvá. A líceumi tanulók tarka társaságáról számol be egy késői emlékezésében, mely jól jelzi, hogy nemcsak regionális hatóköre volt a tanintézetnek.

A pozsonyi líceista az iskolában megismerhette az összes magyarországi embertípusokat, dunántúli magyarokat, alföldieket, bácskai és tolnai németeket, felvidéki tótokat. Erdélyből is volt mindig egypár fiú, egy régi ösztöndíj-alapítvány odavonzott néhány görögkeleti szerb és román gyereket is, minduntalan akadt köztük máramarosi ruszin fiú is. Két osztálytársam, testvérek, Mexicóban született – erre mindfelett büszkék voltunk.⁷⁵

„Faluról jött, gyáva, új kis diák”-ként emlékszik magára, akibe egész környezete egész kicsi kora óta sugározta a tekintélytiszteletet, s akit éppen az iskola ingatott meg ebben. Jelentékeny publikációs eredményei vannak a pozsonyi líceum és a teológia tanárainak, munkásságukban mégis van valami, ami szomorúságra, sajnálatra méltó is. Schöpflin 1910-ben a Nyugatban idézte fel egyik középiskolai tanára, Kámory Sámuel tragédiáját. Kámory nagy ambícióval tért haza a német egyetemekről, s ahelyett, hogy

72 *A pozsonyi ágostai hitvallású evang. Lyceum értesítői*, ill. *A magyarhoni ág. hitv. ev. keresztyén egyház egyetemes Theológiai Akadémiájának évkönyvei* az egyes tanévekre.

73 FUKÁRI, *Egy régi alma mater...*, i. m., 37. A szlovák diákok alacsony száma miatt az 1870-es évektől szlovák önképzőkör nem is működött már az iskolában, de az iskolai ünnepélyeken egészen a századfordulóig szlovákul is hangoztak el versek, beszédek. Fukári további adatai (uo., 35-36) tájékoztatnak a növendékek társadalmi státuszáról is, a családfenntartó szülő foglalkozása alapján. Ugyancsak az 1882/83-as tanévre vonatkozó adatok szerint a 359-es összlétszámból 174 diák édesapja volt értelmiségi foglalkozású, 70-é önálló östermelő, 86-é iparos és kereskedő, 17-é magántisztviselő, 12-é pedig „személyes szolgálatot tevő”. Schöpflin Aladárt nem tudjuk besorolni a megadott kategóriákba. A diákság felekezeti hovatartozását is rögzítik az évkönyvek, ezek szerint a hivatkozott tanévben 204 evangélikus, 55 helvét, 48 katolikus, 9 görögkeleti és 25 „mózesvallású” gimnazista tanult az intézményben.

74 SCHÖPFLIN, *Ahol gyermek voltam...*, i. m., 3.

75 Uo.

beváltotta volna terveit, nevetséges, grafomán megátalkodottsággal fogott nagyarányú nyelvtudományi munkákba. Lefordította a Bibliát és a Koránt, 9000 íves (!) latin–arab szótárt szerkesztett.⁷⁶ Ballagi Mór azonban megbírálta munkásságát, és bár ezzel a tudományos nyilvánosság számára nevetségessé vált, a tanár igyekezete nem lett kevesebb. Kámory a gyerekek szemében is komikus volt, az óráin nem tudott fegyelmet tartani, azok rendre botrányba fulladtak, s közismert volt, hogy az órákról kimenekült az őt kigúnyoló, fegyelmezetlen fiúk gyülekezetéből. Egy ilyen alkalommal látta meg őt az első osztályos Schöpflin, s elcsodálkozott: „hát lehet a diáknak óra alatt, a tanár előtt így rendetlenkedni! A tekintély fogalma, melyet egész környezetem belém szuggerált egész kicsi korom óta, elkezdett inogni és vele az az egész kép, melyet buta kis gyerekeszemmel egész világomról: az iskoláról alkottam. A tanár, aki addig sérthetetlen, megközelíthetetlen szentség volt előttem, egyszerre alázuhan szememben s feltámadt vele szemben a kétség, a kritika, a bizalmatlanság”.⁷⁷ A személyes történetben van általánosítás is, a történet

érdekes annyiban, hogy nem állt egyedül a régi magyar világban. Két-három emberöltő előtt bőven teremtek a magyar protestáns iskolák körül a fajtájából való alakok. Nem mind olyan hóbortosak, mint ő, de sokban hozzá hasonlók. Külföldről hazajött öreg diákok, akik teletölték fejüket mindenféle félig megemésztett tudással, aztán szellemi dispepsiában éltek le életüket. Amit alkottak, levegőbe való kapkodása olyan embereknek, akik egy pillanatra megfürödtek egy nagy kultúrában, aztán idehaza elvesztettek vele minden kontaktust s bogaras délibáb-kergetők lettek [...]. Nem szabad csupán csak a nevetségéset látni bennük, hanem meg kell látni a meghatót is: a tehetetlen küzdelmet az eszközök fogyatékoságai ellen, a roppant szellemi erőfeszítéseket, amelyekben életük elégett, a tudomány szertelen szeretetét, amely őket eltöltötte. Tudományos múltunk tele van az ily módon elvészettek holttesteivel.⁷⁸

Ez az 1880/90-es évekről szóló 1910-es szöveg rávilágít a századfordulót megelőző szellemi pangásra még egy olyan elit közegeben is, mint a pozsonyi líceum és teológiai akadémia. Arra, amit Schöpflin tanulmányai egész sorában, végül 1937-es irodalomtörténetében is felidéz. Ez utóbbiban Osvát Ernőre hivatkozva említi Szinnyei „nagy irodalmi hullajegyzékét”, a sok félbemaradt tehetség bibliográfiai lajstromát. S egy érdekes képzőművészeti hasonlatot is hoz „Magyarország a teremtésnek [...] vázlatkönyvé”-t bemutatva. Ez olyan, mint „egy gyönyörű, nagy márványhegység, tele reliefekkel, kiugró fejekkel, karokkal, emberrészletekkel, à la Rodin, melyek nem bírják kiszabadítani törzseiket, a körülmények nyomása és valami zsiбbasztó varázslat megkötik őket”.⁷⁹ Ugyanitt Schöpflin elősorolja a századelő néhány lapját, a

76 Kámoryról tárgyilagosabban: BOTTYÁN János, *A magyar Biblia évszázadai*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982, 100–102. Korán-fordítása kiadatlan, az elképzelhetetlen terjedelmű szótárról a szakirodalom nem tud. Itt köszönöm meg a Szörényi Lászlótól kapott támogatást, adatokat.

77 SCHÖPFLIN Aladár, *Egy magyar tudós a régi világból*, Nyugat, 1910, 1632.

78 Uo.

79 SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Grill Károly, 1937, 107.

Figyelőt, a Szerdát, a Budapesti Naplót, mint amelyek a modernség megteremtésének előfutárai voltak, s Osvátot nevezi a nagy „felszabadítónak”, aki a tehetségeket az imént olyan plasztikusan megrajzolt „márványmegkötöttségükből” életre keltette.⁸⁰ A Nyugat indulása idején még nem látszott ilyen tisztán ez a fordulat, ekkor foglalt teret az irodalmi modernség egyelőre a folyóiratokban – az oktatásban pedig még nagyon sokáig nem.

Schöpflin Aladár első saját komoly irodalmi élménye a gyorsíróverseny⁸¹ jutalmául kapott Petőfi-kötet volt, amellyel a harmadikos diák elvonult a Duna-ligetbe. Az állítás önmagán túlmutató üzenete, hogy tehát otthon nemigen volt könyv.⁸² Van erre nézvést is vallomásunk tőle. Egy körkérdésre válaszolva idézi fel korai lehetőségeit, hozzáféréseit az irodalomhoz. „Legelső olvasmányom 7–8 éves koromban Jósika *Csehek Magyarországon* című regénye volt, majd a Vasárnapi Ujság néhány régi évfolyama és Tóth Kálmán éleclapjának, a Bolond Miskanak néhány kötete – azok a könyvek, melyek falusi házunkban megvoltak.”⁸³ Ezeket az olvasmányokat túl korainak és zavaros benyomást tevőknek mondja. Aztán jött a jutalomkötet, Petőfi:

Ez az olvasás döntötte el a kis fiú sorsát. Ekkor nyílt meg előtte egy új világ: a költészet, ekkor vette észre először, hogy a vers nem csupán olvasókönyvi tanulnivaló, hanem valami szép dolog, amitől könnybe lábad az ember szeme, piros vagy sápadt lesz az arca, ami fojtogatja a torkát, vagy rózsaszirmokat peregtet szép lassan, lágyan a szívére. Eddig is olvasott egy csomó verset, könyv nélkül tudta a Regét a csodaszarvasról, a Füstbe ment terv-et, a Hadnagy uram-ot, de csak úgy olvasta mint a Találmányok könyvé-t, s úgy tanulta, mint a latin grammatikát. Nem csengett a fülébe a nyelv dallama, a gondolatok ritmusa nem játszott fejletlen kis lelkével és kevésvérű szíve nem dobbant a vers ütemére. Ezen a napon először.⁸⁴

Ekkortól egy ideig Petőfi módjára nézte a környezetét, gondolkodott a világról, egy volt vele. Aztán megjöttek az újabb költők: Arany, Shakespeare, Goethe, Heine, Byron, „de mind csak látogatásokat tettek (az ajtót Petőfi nyitotta nekik), s hagytak magukból valamit, ki többet, ki kevesebbet a fölserdülő ifjú lelkében, de egy sem olvadt bele egészen, mint Petőfi”. Aztán észrevette az istenített költő hibáit, „megjött a nagy, vívódó harc”, a „lihegő birkózás” vele, az „első” költővel.

80 Uo.

81 A gyorsírás is tantárgy volt. A pozsonyi születésű Dohnányi Ernő (1877) édesapja, a katolikus gimnázium polihisztor, mert zenét is szerző fizika-matematika tanára is adott ki gyorsírás tankönyvet 1873-ban Budapesten. KUMLIK Emil, *Dohnányi Frigyes (1843–1909): Egy magyar gyorsíró élete és munkássága*, Bp., Gyorsírási Ügyek M. Kir. Kormánybiztossága, 1937.

82 A műveltséghez való hozzáférés esélye tekintetében tehát élesen különbözött a közismert nyugatos példák, hogy csak egyet említsünk, a felső középosztályból származó Kosztolányi lehetőségeitől. Lásd pl. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 20–21.

83 Schöpflin Aladár önmagáról = KÓHALMI Béla, *Könyvek könyve: 87 magyar író, tudós, művészeti, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*, Bp., Lantos, 1918.

84 SCHÖPFLIN Aladár, *Előszó egy talán megírandó Petőfi-tanulmányhoz*, Nyugat, 1909/6. Lásd még Uő, *A fiatalság költője* = Uő, *Írók, könyvek, emlékek*, Bp., Franklin-Társulat, [1922 után, 1925*].

A líceum következő, IV. osztályos tananyagát *egyetlen* könyv képezte, Lehr Albertnek az akadémia nagydíjával kitüntetett nagy Toldi-kommentárja, a *Toldi: költői elbeszélés*.⁸⁵ A Petőfi-élményre tehát intenzív Arany János-élmény következett. Schöpflin ugyan nem írja le sehol, hogy Arany elementáris hatással lett volna rá, de tudható, mély nyomot hagytak benne Arany életrajzi körülményei, a vidéki mozdulatlan állandóság, az ambíciók érvényre jutásának nehézségei. A Nyugat Arany-émlékszámában megjelent írása a 19. század elejének bemutatásakor megidézi a 19. század végének változásra váró közérzetét is. Nagyszalontáról, az alföldi városról szól Schöpflin, de talán saját élményét, felvidéki kisvilágának mentalitását is beleszövi, amelyből ő tragédiával-szerencsével, a Pozsonyba kerüléssel kiszabadult.

Ugyanazok az egyszerű gondolatok foglalkoztatják [az ott lakókat], ugyanazokkal a szavakkal fejezik ki, alig lehet dolog, amiben véleményeltérés támad közöttük, hacsak nem valami anyagi érdek-összeütközés, szomszédi perpatvar. Életmódjuk, foglalkozásuk, érdeklődésük szűk köre ugyanaz, ami apáiké, dédapáiké volt, – a törökök kiverése óta itt nem változott semmi az emberek belsejében, nem támadt új gondolat, a világnak a reformációkor kialakult szemlélete változatlan érvényben maradt. Szinte fölösleges volt itt az embereknek a gondolkodás, hiszen mindent, amin az embernek gondolkodni kell, készen kaptak az ősök örökségéből. [...] Az emberek jól érezték magukat ebben a kényelmesen egyforma életben, amely minden igényüket kielégíti s amelyben minden nemzedék híven megismétli, amit az előttevalók csináltak, mindenki azt érzi az élet egyedülvaló lehetőségének, ami itt folyik, senkinek eszébe sem jut mást, többet, jobbat, változatosabbat kívánni. [...] Az egymással való érintkezés is ősi módon megállapított formák között folyik: hajszálnyi pontosan meg van állapítva a hang, melyen az egymáshoz valók egymással s a tőlük különbözőkkel beszélnek, a módos gazdának a hangján, a szóhasználatán, a mozdulatain meg lehet ismerni, magához hasonlóval beszél-e vagy zsellérral, avagy béressel, mesteremberrel-e vagy úrral. Uniformisra van berendezve az életmód is: mindenki gazdálkodásból él, tehát ugyanabban az időpontban mindenki nagyon ugyanazt a dolgot végzi, mindenkinek ugyanaz az érdeke, ugyanazok az örömei, ugyanazok az életigényei, különbség csak abban van, hogy az egyik jobban ki tudja elégíteni ez igényeket, a másik kevésbé.⁸⁶

Ezek már a fővárosban élő, középkorú ember szavai. A líceista még nem érezte ezeket a visszahúzó, bénító körülményeket. Schöpflin Aladár, majd Géza öccse is kiváló tanulók voltak, az évkönyvek – rövidesen idézendő – tanúsága szerint. Schöpflin Aladár az osztályfőnökének, az iskola későbbi rektorának, Markusovszky Sámuelnek

85 ARANY János, *Toldi – költői elbeszélés*, Iskolák számára nyelvi jegyzetekkel ellátta LEHR Albert, Bp., Franklin, 1880 (Jeles Írók Iskolai Tára, 11). A könyvnek 1922-ben jelent meg 14. kiadása, ekkor már Schöpflin, az irodalmi vezető közreműködésével. A Franklin volt a korszak legnagyobb tankönyvkiadója, lásd RÉVAY József, SCHÖPFLIN Aladár, *Egy könyvkiadó regénye*, Bp., Franklin-Társulat, 1938, 55, 76.

86 SCHÖPFLIN Aladár, *A fiatal Arany*, Nyugat, 1917/5 (márc. 1.), 425.

volt könyvtári segédőre.⁸⁷ A könyvekkel való szoros fizikai kapcsolat jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Mindkét fiú ösztöndíjas volt, segélyekben részesültek és több pályadíjat is nyertek.⁸⁸ Schöpflin Aladár líceista munkáinak címe is rendelkezésünkre áll: *Arany János Toldijában talált szóképek*, állt az egyik dolgozat élén (láttuk, az elbeszélő költeménnyel egész évet foglalkozott az iskola). Egy másik munka címe: *Murány megvétele Gyöngyössy-, Arany-, Petőfi s Tompánál*. Írt díjazott dolgozatot *Vörösmarty lyrai költeményei tárgy és műfajok szerint csoportosítva, vonatkoztatással a költő egyéni élményeire és a kor viszonyaira* címmel is. Ez utóbbi dolgozat – noha a szövegét nem ismerjük – sejteti a későbbi tudatos tanulmányíró és kritikus legjellemzőbb vonását, a *szociologikus irodalomszemlélet* alkalmazását. Az 1887/88-as tanévben írott Toldi-dolgozatért 25 forint jutalmat kapott, a *Murány megvétele*ért hetedosztályosként 50 forintot. Az értesítőkből a neve mellett „pd.,” azaz pályadíjas jelzés szerepel. 1889-ben a líceum jótévőinek emlékére rendezett szokásos évi ünnepségre ódát írt és adott elő Schöpflin Aladár, s ő tartotta a végzősök nevében a megnyitó beszédet is. Az 1890. május 27-én rendezett ünnepségen a nyolcadikos diák alkalmi ódáját szavalják. Ekkorról van első adatunk arra nézve, hogy az iskolai pályázatokon túlmenően is írt. Ugyancsak nyolcadikos növendékként mint főjegyző Schöpflin vezette az irodalmi önképzőkört, amelynek 149 tagja volt, a tanévben 25 ülést tartott, ezeken 69 tag szerepelt önálló munkákkal, bírálatokkal és szavalatokkal. A körnek jelentékeny saját könyvtára is volt, 2520 kötettel.

De mielőtt a középiskola idealizálásának látszatába esnénk, idézzünk egy Móricz Zsigmondról írott tanulmányából, amelybe saját élményét is beleszővi. A vidéki protestáns középiskolák élete, írja Schöpflin, tipikusan egyforma. „Töltöttem én is zajos estétet olyan füsttől, kályhagóztól vastag levegőjű diákszobában, mint a Móricz Zsigmond diákjai, [...] állottam én is vacogó fogakkal, csukladozó térddel, konok, sápadt félelemmel a vallató tanár előtt, láttam, s a magam bőrén tapasztaltam én is a rosszindulatnak, a gyermeklélekről fogalommal sem bíró korlátoltságnak, a lelkiismeretlenségnek kiáltó példáit.”⁸⁹ Csakhogy ebből mégsem a rossz maradt meg számára, benne „nem ébred Móricz Zsigmond haragja, nem lázad semmi indulat: inkább komikus színben látom a visszaemlékezésen keresztül, mindezt és végeredményben megmozdul bennem az a

87 Markusovszky Sámuel (1851–1913), történész. Megírta a pozsonyi evangélikus líceum történetét (1896, Wigand K.), Bél Mátyásról pedig – akinek kéziratait a teológián őrizték – monográfiát írt.

88 A Schöpflin Aladár-ra vonatkozó adatok: 1886-ban Gero-féle [I] jutalomdíjban részesült (*A pozsonyi ágostai hitvallás evang. Lycum Értesítője az 1885/86-diki tanévről*, Pozsony, Wigand, 1886), a következő évben a pozsonyi tisztviselő egyesület segélyező osztálya részesítette 30 forint támogatásban (az 1886/87. tanév értesítője), 6. osztályban Káldy-féle pályadíjat, 25 forintot kapott *Az Arany János Toldi-jában talált szóképek* c. dolgozatért, s az említett segélyező osztálytól 40 forintot. 7. osztályban (1888/89-es tanév) messze több támogatást és jutalmat kapott, mint amennyi a kötelezően befizetendő pénz (iratkozási díj, tandíj és az értesítő ára, összesen 32.50 forint) volt. Ezzel állt szemben 40 forint az osztrák–magyar tisztviselői egylettől, a Jurenák-féle jutalom, 10 forint és a Káldy Miklós-féle 50 forintos pályadíj. Érettségizőként komoly megbecsülésben és támogatásban volt része: 38 forintot kapott Teleky-Róth Johanna-ösztöndíjként, egyedül részesült 100 forintos Fekete János-féle ösztöndíjban, és mellé nyert még egy 50 forintos jutalmat is Vörösmarty-dolgozataért.

89 SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar írók: Irodalmi arcképek és tollrajzok*, Bp., A Nyugat folyóirat kiadása, 1919, 87.

szeretet és gyöngédség, amellyel gondolatom bevon mindent, ami szomorú és kínlódó gyermek- és fiatalkoromhoz tartozik”.⁹⁰

Az evangélikus teológia évei következtek. Az akadémiai értesítő fontos adatokat közöl a hallgatóság összetételéről. A négy évfolyam 36 hallgatója közül 19-en beszéltek mindhárom nyelven (magyarul, németül és tótul [sic!]), magyarul és németül 6-an, magyarul és tótul 8-an, s 1–1 olyan hallgató volt, aki a magyar és német mellett svédül, illetve franciául is tudott.⁹¹ Schöpflin Aladár a Teleky-Róth Johanna-féle és a Graeven-féle ösztöndíjakban részesült, elsőévesként két ünnepi szereplése volt: Luther emlékére írt és szavalt ünnepi ódát a reformáció napján, s a március 15-ei megemlékezésen ugyancsak egy saját ünnepi versezettel vett részt. A következő tanévben az előző évi segítségek mellett Zay-ösztöndíjat is megítéltek számára. Ez utóbbi feltétele a vagyontalanság, a jó erkölcs és a szorgalom volt.

Az évkönyvek szerint mint teológushallgató, Schöpflin Aladár rendszeresen dolgozott a Gondolat című evangélikus havi folyóiratba.⁹² A középiskolában Kvačala János tanította németre Schöpflint, teológushallgatóként pedig Kvačalának Bisterfeld János Henrikről [Johann Heinrich Bisterfeld – Sz. Á.] írt alapvető tanulmányát is ismertetete a lapban. (Kvačalát mint vendégtanárt ekkor is hallgatta: a 17. századi pedagógiai megújulásról adott elő a teológián.) Ugyancsak tudható a leckekönyvből és az évkönyvekből, hogy Schneller István filozófiai szemináriumán Morus Tamás utópiájának és Platón *Államának* értelmezésével és elemzésével is eltöltöttek egy teljes szemesztert. Ebből fakad a Schöpflin Aladár bővülő érdeklődési körét is mutató másik izgalmas Gondolat-publikáció, melyet Edward Bellamy – utóbb – *Visszapillantás a 2000-ből 1887-dik évre* címmel megjelent utópikus államregényéről írt.⁹³ A regényt közvetítőnyelven, német fordításban és kiadásban olvasta. Az írásból sejthető, hogy Schöpflinben van hajlandóság az önálló gondolkodásra, határozottan nyitott az ideológiai kérdések iránt, sőt, a politikai aktualitásokra is, nem véletlen, hogy bő évtized múltán a Huszadik Század szerzői közösségében találjuk. Írása bevezetőjében Schöpflin „a *sociális* kérdés”-ről értekezik, melyet „a tőke és munka közti napról napra növekvő ellentét szült”, s tárgyyszerűen megállapítja, hogy ipari állapotaink fejletlensége miatt nem vagyunk érintettek az ellentét következményeiben. „A socialismus [...] hydrafeje” nálunk azért jelenik meg, mert „egyebujtatók csábító fordulatot ígérő lázításokat” végeznek. A hazánkban tapasztalható zavargások sem olyan jelentékenyek. Hozzáfűzi még – az iskola intencióinak is megfelelően –, hogy a munkások eszközei nem helyeselhettek. Ugyanebben az évben (fordítások mellett) egy erősen jelképesnek értelmezhető saját

90 *Uo.*

91 *A magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház Theologiai Akadémiájának Értesítője 1890–1891*, 30.

92 Gondolat: 1875-ben indult, 1895-ig működött „theologiai s philosophiai folyóirat”, szerkesztője Korbuly Géza volt, kiadója az Ág. hitv. Ev. Theol. Magyar Kör.

93 SCHÖPFLIN Aladár, *A jövő század eszménye egy sociálphilosophiai regényben*, Gondolat, 12(1892)/nov., 70–75. Edward Bellamy (1850–1898), amerikai író, szocialista gondolkodó, politikus. A szocializmust propagáló regénye – *Looking Backward, 2000–1887*, [Boston:], Houghton, Mifflin and Company, 1888 –, melyet szerzője „irodalmi fantáziá”-nak, a „szociális boldogság tündérmeséjé”-nek nevezett, a korban igen híres volt, angolul egymillió példányban kelt el.

verssel is jelentkezett. A vers az elhivatottságról szól, arról a felnőttiséget megelőlegező vágyról, hogy ő is legyen valaki.

Itt állok a parton,
Előttem az élet vad folyama zúg el...
Most a parton állok,
De bejutok én is az árba idővel.⁹⁴

A személyes emlék még egy versen átüt, a családi imakönyvbe felírt holtak érzelmes-meghatott felidézésekor.⁹⁵ Egyéb alkalmi költeményei – többnyire illendő vallási *ódák* – penzumok, stílusimitációk, iskolás utánzások.

1892 júniusában Schöpflin Aladár megbukott a lelkészi alapvizsgán, azt csak szeptemberben sikerült elégségesre abszolválnia. Ez az adat kiegészíti, amit egy késői interjújában diszkréten elhallgatott, s csak a teológiától való távolodását jelzi: „minél inkább közeledtem a végéhez, annál jobban húzódoztam attól, hogy pap legyek. A negyedik évet még becsülettel leszolgáltam [...] és beiratkoztam a pesti egyetemre filozopternek. A múzsa persze itt sem hagyott békén, s a Vasárnapi Ujság hébe-hóba közölte is egy-egy versemet”.⁹⁶ Az önadat kiegészítésre szorul. A bukással elvesztette ösztöndíját, s hogy a főiskola négy évét befejezhesse, bevételre volt szüksége a családnak, különösen, hogy Schöpflin Aladárnak volt még két ifjabb testvére: az iskolai lépcsőkön őt mindenben követő, hat esztendővel fiatalabb öccse, Géza, illetve Ida húga. Az nem fért volna bele a családi mintába, igényességbe, hogy félbehagyja az iskolát, s így maga teremtette elő az ahhoz szükséges anyagiakat. Kereső foglalkozás után nézett, s minthogy „híre” volt a helyi értelmiségi körökben, talált is: újságíró lett. Ám azzal, hogy leszerepelt mint lehetséges jövőendő lelkész, nem vészett el iskolai tekintélye. A *reformáció ünnepe* című, korábbi díjnyertes ódáját nemcsak Pozsonyban, de Eperjesen és Sopronban is rendszeresen előadták az október 31-ei ünnepségeken.⁹⁷ Továbbá azt is elárulják a folyóiratszámok, hogy 1894 márciusában egy társával Schöpflin Aladár képviselte a pozsonyi teológushallgatókat az Országos Diákkongresszus alakuló ülésén Kolozsvárott.⁹⁸ Ez volt első nagyobb utazása.

A fiatal újságíró

Schöpflin Aladár a Pozsonyban megjelenő kormánypárti Nyugatmagyarországi Híradó *belmunkatársa* lett. Ezzel a városban való mozgása is kibővült. Családjával a líceum és a teológia közvetlen közelében laktak, az Apáca-pálya utca egy földszintes házá-

94 Gondolat, 12(1890–1891), 148–149.

95 Gondolat, 13(1891–1892), 219–222.

96 SCHÖPFLIN Aladár, *Elszakíthatatlan kötelekek fűznek a rádióhoz – vallja Schöpflin Aladár* [Interjú Schöpflin 75. születésnapja alkalmából], Magyar Rádió, 1947/39, 5.

97 Gondolat, 14(1892–1893), 87–88.

98 Gondolat, 15(1893–1894), 207.

ban,⁹⁹ a napi kötelező teendők, az iskolák látogatása szűk százméteres sugarú körnél nem kívánt többet. Már idézett visszaemlékezésében írja, hogy „a városba bemenni kalandszámba ment”. A Híradóhoz kerülése egyet jelentett a történelmi belváros, az egykor fallal körülvett középkori Pozsony történelmi épületei közeli megismerésével, ettől fogva naponta járt át a Szent Mihály kapun, a Lőrinc kapu utcai szerkesztőségbe menet. 1922-ben megjelent (önéletrajzi?) regényében, a vidéki korrepetálásra utazó teológushallgató élményében Schöpflin topográfiai pontossággal leírja a teológia és lakóhelye világát és annak erkölcsét. A keskeny Apáca-pálya utca egyik ablakában folyton-folyvást ott „inspekciózott” két „hervadásnak indult fiatalság”, akiknek „állandó figyelmének tárgya [...] az utca erkölcsének ellenőrzése volt”.¹⁰⁰ Ugyanitt olvashatjuk, hogy a teológiai akadémia egyik (sőt egyetlen, mert közelben lakó) hallgatója a szünidőben is bejárt az épületbe, ahol a pedellus kikészítette számára az előző napi újságokat, a Pesti Hírlapot és a Budapesti Hírlapot. A fiatal *úr* figyelmét Mikszáth Kálmán országgyűlési tudósításai, Kaas Ivor vezércikkei és Herczeg Ferenc tárcái kötötték le. Mossóczy-Schöpflin tehát elevenen érdeklődött a sajtó iránt, naponta olvasta is azt. Nem volt tehát érdeklődési előzmény nélkül a Nyugatmagyarországi Híradóhoz kerülése.

A lapot Vutkovich Sándor alapította. Vutkovich a katolikus főgimnázium, majd a Pozsonyi Királyi Akadémia tanára, városszerte tisztelt közéleti személyiség volt.¹⁰¹ Schöpflin Aladár számára minden bizonnyal az addig látott legformátumosabb ember. 1874-ben ő alapította a Toldy-kört, melynek elnökeként is tekintélyt szerzett. Szükséges elidőznünk a Toldy-körnél még akkor is, ha Schöpflin mindössze egy ízben kerül ott említésre mint pályadíjas. Az *Új magyar irodalmi lexikon* a Toldy-kört egyszerűen elintézi a „konzervatív” jelzővel.¹⁰² Konzervativizmusa ugyan tény, ám ennél jóval többet érdemel. Létrehozásában nagy szerepet játszott az ott élő magyar értelmiség, a „színmagyar hazafiak” idegenség érzete: „E városnak mi, és e város nekünk – [...] idegen volt soká, igen soká! Az ébresztő – ki merem mondani, mert láttam a csodát – a Toldy-kör vala.”¹⁰³ Ezt az elragadtatott visszaemlékezést Masznyik Endre, Schöpflin Aladár egykori tanára írta. A kört változatos módokon nevezték: mondták „a nemzeti ügy társadalmi letéteményesének”, „a magyar nemzeti műveltség, a magyar nyelv, irodalom, művészet és társas élet szentséges oltárának”¹⁰⁴ és Pozsony „kétségtelenül legnagyobb erkölcsi szövetkezetének”.¹⁰⁵ A kör jellemzésekor minden alkalommal kiemelték a város fekvését, Pozsonyt „Porta Hunga-

99 Schöpflin egy írásában említi lakóhelyüket, pontos házszámmal: *Pozsony, 1930 november*, Prágai Magyar Hírlap, 1930. dec. 25., 8.

100 SCHÖPFLIN Aladár, *Mossóczy Pál szép nyara*, Bp., Franklin, 1922, 4–5.

101 Megemlítjük, hogy Vutkovich *Magyar írók névtára* címmel bibliográfiai gyűjteményt jelentetett meg (1876), foglalkozott a drámaíró Goethével (1870), Petőfi Sándor életével (1883), Jósika Miklóssal (1883), foglalkoztatták a magyartalanságok, a nyelvi kifejezésmódok stb.

102 *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, 3, 2099. A T. L. monogram mögött a felvidéki Turczel Lajos áll.

103 MASZNYIK Endre, *A „pozsonyi Toldy-kör” hivatásáról*, különlenyomat a Nyugatmagyarországi Híradó 253. számából, Pozsony, Wigand F. K. könyvnyomdája, 1905, 4, 5.

104 *Uo.*

105 *A „pozsonyi Toldy-kör” harmincéves története*, szerk. KUMLIK Emil, Pozsony, A Nyugatmagyarországi Híradó kiadása, 1904.

ricá”-nak nevezve, s hogy a város „nyugat felől a magyar dicsőség első hirdetője”.¹⁰⁶ (Ma már Pozsony része Dévény, Ady Endre óta a magyar költészet szimbolikus helye, a modernség felé nyitott nyugati kapu, várának tetején egykor büszke milleniumi emlékmű magasodott.) De itt nem álltak meg a Toldy-kör pártfogói, hirdették, hogy „a magyar nemzetnek e földön öröklött joga van”, noha „a mi szellemi tőkénket következetesen és teljesen ignorálják mindég és mindenütt”.¹⁰⁷ A visszaemlékezések a 20. század elején születtek, de jól érzékeltetik, hogy Schöpflin milyen erős nacionalista magyar közérület idején kezdte pályáját. Nálunk a nacionalizmus második („többedik”) fellobbanása a kiegyezés utáni időszakra esik, amikor Magyarország foggal-körömmel ragaszkodott a *dualista* berendezkedéshez, annak minden lehetséges távlatos bővítési gondolatának elvetésével. A Nyugatmagyarországi Híradó a Monarchia elkötelezett híve, Ferenc József koronázási évfordulóját különszámmal, vezércikkekkel köszönti, és részletesen hirdeti *A magyar nemzet lojalitása költészetében* című gyűjteményt. Két évvel később azonban ennél jóval több külön híradással, melléklettel búcsúztatja Kossuth Lajost.¹⁰⁸

Kossuthnál meg kell állnunk: az evangélikus Gondolat az 1893/94-es tanév májusi számában Schöpflin egy hosszú írást tett közzé *Kossuth Lajos a magyar nép érzelmvilágában* címmel.¹⁰⁹ A teológián rendezett emlékünnepeken felolvasott eszmefuttatás érdemes volna a kultusz kutatás figyelmére is.

A Toldy-kör körül bőven találunk példát harcos definíciókra (pl. a kör „a magyarság főhadiszállása”), de mérsékeltebb fogalmazásra is: a Toldy-kör „az *asszimiláció* helye a jóindulatú *idegenajku* elemek” számára, célja „a magyar nyelvnek Pozsonyban, hazánk nyugati felvidékének e központjában való céltudatos, erélyes, lankadást nem engedő törekvéssel, de egyszersmind tapintattal, szeretettel, és az ez idő szerint még németajkú lakosok jogos érzékenységének kímélése mellett való terjesztése”.¹¹⁰ A Toldy-kör külön nyelvtanfolyam-szervező bizottságot működtetett, Masznyik Endre működésénél külön feltünteteti a lexikon, hogy 22 tanfolyam szervezője volt. Az imént nemzeti robotosként és a nemzeti gondolat élharcosaként¹¹¹ feltüntetett Vutkovich Sándor ugyanakkor *liberális* újságot vitt, az iménti magasztos, patetikus vagy elszánt hang szinte teljesen hiányzik a lapból. A látszat szerint „két” Vutkovich működött, az erős érzelmi közelítést a kifejezetten magyar közösségen belüli események számára tartotta fenn. Rendszeres szerzője volt a lapnak Schulpe György, aki néhány évvel Schöpflin előtt végzett az evangélikusoknál, s a legliberálisabb gondolkodású szerző ezekben az években. Schulpe kezdeményezésére készült el 700 korszerű munkáslakás Pozsonyban, saját jövedelmét is felhasználta ezek létrehozására. Ha Schöpflin szociális érzékenysé-

106 MASZNYIK, *i. m.*, 4, 11.

107 *Uo.*, 9–10.

108 Schöpflin Aladár otléte alatt búcsúztatták még Klapka Györgyöt, a vágvölgyi születésű Baross Gábort és a koltói grófot, Teleki Sándort is.

109 SCHÖPFLIN Aladár, *Kossuth Lajos a magyar nép érzelmvilágában*, Gondolat, 15(1894)/10 (máj.), 246–252.

110 *A „pozsonyi Toldy-kör”... i. m.*, 324, ill. 315.

111 Vutkovich „az intranzigens magyar szellem, az imádatos hon- és fajszeretet inkarnációja, a nemzeti műveltség felkent apostola” – írja róla MASZNYIK Endre (*i. m.*, 5). Az írás hőfokát az is magyarázza, hogy az idézett visszaemlékezések egybeestek Vutkovich halálával.

gének összetevőit keressük, a humanista szociálpolitikus és jóléti intézményeiről híres magyar nemesi származású Schülpe György működésére is tekintettel kell lennünk.

Az 1888-ban alapított (1918-ban megszűnt, illetve az utódállamban majd Híradó címmel folytatódó) hetilapból az 1890-es évek elején lett négyoldalas napilap. A Nyugatmagyarországi Híradó fiataljaként két évet töltött a szerkesztőségben Schöpflin Aladár. Odakerülésének történetét nem ismerjük, de feltehetően jó iskolai szereplései hívták fel rá a lap figyelmét. S talán az sem volt mellékes, hogy a lap társtulajdonosa, Pávai-Vajna Gábor egyben a líceum és az evangélikus teológia orvosa is volt. Megbecsült, sokat foglalkoztatott közreműködő lett Schöpflin, annál inkább, mert a főszerkesztő mellett ő volt az egyetlen *belmunkatárs*.¹¹² Névvel és különféle monogramokkal, bizonyossággal közel ötven írást kötünk hozzá, s emlékezése szerint jó sok aláírás nélküli alkalmi cikke is megjelent. Műfajilag is változatos a kép: vezércikk, tárcsa, színikritika, könyvismertetés. Írt alkalmi megemlékezést, szépirodalmat (népies balladát, ami kifejezetten jó imitáló készségről tanúskodik, szemben az iskolai lapban közzétett lapos írásokkal),¹¹³ évfordulós megemlékezést (Jókai ötvenéves írói jubileuma).¹¹⁴ Lapja közölte azt a Schöpflin-ódát is, amelyet a fiatal újságíró Jókai köszöntésére írt, amikor a helyi Toldy-kör nagyszabású ünneplésre várta az író. Noha Jókai mégsem érkezett meg Pozsonyba, de Schöpflin eljuttatta hozzá a verset, amit az író tegező formában írott levélben köszönt meg.¹¹⁵ Egy ilyen *fejedelmi gesztus* óriási hajtóerőt, lökést adhatott a huszonegy esztendő, a jövőjét kereső még teológus, de már újságíró és a végzéssel Pestre tartó ifjúnak.

Schöpflin Aladár működése a Nyugatmagyarországi Híradónál érzékeny időszakra esett. Ez volt a magyar nyelvhasználat nem is erőszakmentes kiterjesztésének ideje.¹¹⁶ Az 1868. évi *liberális*, a nemzetiségi jogvédelem alapján álló nemzetiségi törvényt az 1879-ben szentesített új iskolatörvénnyel lényegében aláásták, amennyiben elindította a nemzetiségi iskolajogok korlátozását.¹¹⁷ A törvénycikk keletkezését közvetlenül megelőzően a hivatalos magyar nemzetiségi politika egyre-másra követett el súlyos hibákat. Csak a felvidéki területre és a szlovákokra vonatkozókat említjük: 1874/75-ben bezáratták a szlovák gimnáziumokat, 1875-ben beszüntették a turócszentmártoni Matica Slovenská működését. A szlovák nemzetiségi mozgalmakat pánszlávizmussal gyanúsították meg, és a rémhírek nyomán keletkezett visszahatást már nem lehetett

112 SÁNDOR Dezső, *A Híradónál kezdte meg karrierjét Schöpflin Aladár [interjú]*, Híradó [Pozsony], 1930. nov. 26., 7. Ugyanez a beszélgetés, ugyanezen a napon megjelent a Prágai Magyar Hírlapban is.

113 SCHÖPFLIN Aladár, *Piros pántlikáért...*, Nyugatmagyarországi Híradó, 1893. ápr. 2., 1.

114 SCHÖPFLIN Aladár, *Zarándoklás Jókaihoz*, Nyugatmagyarországi Híradó, 1894. jan. 6., 1-2.

115 SCHÖPFLIN Aladár, *Jókai ünnep Pozsonyban*, Nyugatmagyarországi Híradó, 1894. jún. 5., 1-2. A szöveg tartalmazza Schöpflin köszöntő ódáját is. A Schöpflin-levelezést közreadó kötet – *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, s. a. r., jegyz. BALOGH Tamás, Pécs, Pro Pannonia, 2004 – szerint Jókai tévedett, Schöpflin nem írt hozzá verset, a valóság azonban az, hogy írt, a verset a szövegbe tördelve találjuk.

116 A történeti szakirodalom az 1879 és 1901 közötti időszakot „a válság” idejeként írja le. KEMÉNY G. Gábor, *A magyar nemzetiségi kérdés története, I, A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*, Bp., Gergely R. R.-T. kiadása, 1946 (Documenta Danubiana, 1).

117 Kemény G. Gábor idézi Mocsáry Lajos kritikus nyilatkozatát és jóslásait a készülő törvényjavaslatról, *uo.*, 125–127.

megállítani. Az 1893-ban hozott iskolai törvényben – ez éppen Schöpflin újságírói működésének kezdete – már államellenes iránynak tekintendő példának tekintik, ha nyomtatványban, képes ábrázolásban, előszóval vagy írásban az államnyelv ellen beszélnek az iskolákban.¹¹⁸

A Nyugatmagyarországi Híradó – a fentebb a Toldy-köréről mondottakból már bizonyos az olvasó számára – erősen a *magyarosítás* pártján állott. Ekkor válik a német nyelvű magyar városból igazi magyar várossá Pozsony. Bár még a századfordulón is kétmillió német ajkú polgár élt Magyarországon, a németeknek nem volt saját nemzeti mozgalmuk.¹¹⁹ A pozsonyi németeknek döntően kettős – *hungarus* – identitásuk volt, azaz nemzetiségüket tekintve németnek mondták magukat, azzal a kiegészítéssel, hogy politikailag és kulturálisan magyarok.¹²⁰

Schöpflin első megszólalása a napilapban a kívánatos magyar nyelvű cégtáblákról íródott. Azzal érvel, hogy meg kell mutatni a világnak: Pozsony Magyarországon van, hogy a név önmagában nem is feltétlen képvisel nyelvet, és mindenki számára kiolvasható, érthető. A téma Schöpflinnél ilyenformán nem tér vissza. Annál inkább a város és a városiaság motívuma és a létesítendő harmadik magyarországi egyetem sorsa. A város mint téma rendkívüli szerepet játszott Schöpflin gondolkodásában, erről szóló írással debütált 1908-ban a Nyugatban. Az egyetem ügye egyfajta erős vetélkedést jelentett Szegeddel, „a második város helyére velünk concurráló aspiráns”-sal.¹²¹ Schöpflin Aladár erős öntudattal képviselte a pozsonyi egyetem ügyét, felkészültsége, tárgyismerete elsőrangú. Ottléte alatt ezen a témán felül a polgári házasság és a pozsonyi magyar színház ügye volt hangsúlyos a lapban. Ez utóbbiban Schöpflin már mint színikritikus is érdekelt, első írása egy német és németül is játszott bohózatról született, s azt követően rendszeresen tudósított az előadásokról.¹²² A közvetlen politikai téma, állásfoglalás további, immáron fővárosi pályáján majd már elmarad, színikritikusként – színpadi szerzőként és a négykötetes színházi lexikon főszerkesztőjeként – ez a terület kedves marad számára. Schöpflin Aladárnak is volt visszatekintő mondanivalója újságírói pályakezdéséről.¹²³ Itt azt említi – humorral –, hogy húszéves öntudatával utasította rendre a klerikálisokat: „kioktattam őket a »magasabb politika« elveire. Meg kell mondanom, hogy ilyen cikkem egyikének-másikának volt bizonyos visszhangja, s főleg persze a liberális érzelmű olvasóknak tetszettek nagyon”.¹²⁴ Mint

118 Vö. FRANK Tibor, *Az Eötvös-család a magyar tudomány szolgálatában = A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra: Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, szerk. GÁNGÓ Gábor, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 65, 65. jegyzet.

119 BABEJOVÁ, i. m., 50.

120 Uo.

121 Nyugatmagyarországi Híradó, 1893. febr. 25., 1–2. Szeged méretét tekintve nagyobb volt Pozsonynál, az 1890-es népszámlálási adatok szerint lakóinak száma 85 ezer volt (*Népszámlálási statisztika*, 1890, 1, 12), de jelentősége csekélyebb volt. Az 1879-es árvíz teljesen elpusztította, utána azonban nagy tempóban fejlődött. Szerepe majd a trianoni döntés után növekszik ismét.

122 A pozsonyi magyar színjátszás történetéről: TÓTH László, *Magyar játékszíni hagyományok Pozsonyban*, <http://www.agenturapacisposonium.sk/documents/tothlaszlo.pdf> (2014.01.06).

123 SÁNDOR Dezső, uo.

124 Uo.

teológushallgatónak, feltehetően bátorság is kellett ahhoz, hogy ilyen tónusban szóljon hozzá az egyházi törvény előkészületeihez, elő-vitáihoz. Feltesszük, ebben a két évben a teológia csak annyiban érdekelte már, hogy eredményesen, diplomával zárja le tanulmányait, s ebbe belefért egy kis bosszantás is, amit közvetetten az evangélikusoknak is címezhetett. Mindenesetre lapjával együtt hirdette Schöpflin is, hogy a házasság egy szerződés, s mint ilyen, felbontható.

Itt, a Nyugatmagyarországi Híradónál kezdte el Schöpflin Aladár annak a kritika-fajtának begyakorlását is, amelyet aztán évtizedeken át művelt a Vasárnapi Ujságnál. Ez a 2–4000 karakteres, egy-két „flekkes” írás ott Schöpflin védjegye lett, évente 80–100 darabot írt, névtelenül, összesen több mint kétezer (!) apró bírálatot.¹²⁵ Némely írása már itt biztos kritikusi szakértelmet, illetékességet árul el. A műfaj a korban ismert volt, számos lap élt vele. Schöpflin elődje a lapnál ebben a munkakörben Gaál Mózes, a későbbi tankerületi főigazgató és népszerű ifjúsági író volt.¹²⁶

Az utolsó, névvel jelzett Schöpflin-írás a Nyugatmagyarországi Híradóban az említett pozsonyi Jókai-ünnepet köszöntő vezércikk, benne saját, Jókaihoz írott ódája. Ez a pillanat már az indulásé volt, a teológiai záróvizsga diplomájával és Jókai buzdító szavával a budapesti tudományegyetem felé. S ide is kívánczik még egy apró megjegyzés. Miután Schöpflin Aladár fizetést kapott a napilapnál, kötelességének érezte, hogy a teológia lapjának „pénztárához” rendszeresen küldjön 2-2 forintot. Nagyobb keresetűek sem adományoztak ennél többet.

A vidéki és pozsonyi tapasztalat lecsapódása Schöpflin Aladár szépirodalmi műveiben

Néhány közvetett, a szó szoros értelmében *regényes* adatunk még van Schöpflin Aladár pozsonyi éveit illetően. Első két regénye, *A pirosruhás nő* (1921) és *a Mossóczy Pál szép nyara* (1922) Pozsonyban és környékén játszódik. Az első regény szereplői érett felnőttek, s a tehetségben való kételkedés, a kitörni akarás és a kisvárosi bezártság, a konvenciók jelentette rabság a regény (egyik) témája. *A pirosruhás nő* művészregény. A férfi főszereplő, a festő, elképzelhető, igazi nagy tehetség, de mindenképpen több, mint rajztanár. A regény tétje: van-e bátorsága, ereje a festőnek visszajutni a fővárosba, hogy a művészeti életben kipróbálja magát. *Sturm und Drang* zseni-szemléletéből is eredeztethetően már birtokolja a művész magasabb rendűnek tételező ábrázolást, de a szabadságért és a valódi művészi közegben való helytállásért való küzdelemnél nem jut tovább a regény. Goethe *Wilhelm Meister*ének kisvárosi-dzsentrí szintre lefokozott küzdelmét látjuk, a teljes személyiség kiművelése és a polgári társadalom világa közötti összhang létrehozása a tét. De felidézhetjük a Schöpflint feltételezhetően ihlető művek közül Gottfried Keller *Zöld Henrik*jének történetét is. E regénynek két változata van. Az elsőben a művészi sors és a gyakorlati élet élesen, drámaian szembekerül. A máso-

125 Ebből készített kritikagyűjteményünk sajtó alatt.

126 Gaál Mózes (1863–1936), a pozsonyi főgimnázium tanára, utóbb a budapesti tisztviselőtelepi gimnázium alapítója, Az Ën Újságom szerkesztője. Babits Mihályt ő hozta magá mellé az iskolába.

dik változatban azonban hősét olyan érett belátáshoz vezeti az író, hogy az alkotónak készülő hős lemond művészi törekvéseiről és felszabadultan vállalja a tartalmas, tevékeny civil világba való beilleszkedést.

Schöpflin Aladár szimbólumai jól jelzik a lemaradás, a kimaradás, a bezárkózás érzését, megfigyelései élesek. Míg a kisvárosi (pozsonyi) kávéház neve *Pannónia*, a fővárosi folyóirat neve Európa. Nincs itt olyan erős szimbolika, mint Babits évekkel későbbi regényében, a *Halálfi*iban – Schöpflin regénye eleve jóval kisebb igényű –, amelynek címét egyik kortárs kritikusa az Adytól ismert „magyar haláltó” képével társítja.¹²⁷ S egy másik kritikus is „funerári” hangot emleget a *Halálfi*ai címmel kapcsolatban.¹²⁸ A Schöpflin-regény címe azt a nőt „nevezi meg”, aki kirángathatja és elrepítheti a rajztanárt a visszahúzó közegeből. A könyv festészeti leírásai a Szinyei Merse Pál képviselte *plein air* festészetet idézik, ami szintén a bezártság ellentéte.¹²⁹ A megidézett Pozsonyt jellemző mondatokból szemelgetünk: „öntudatlanul arra gondoltak, mivel lehetne a fiú örömét elrontani”; a kávéház lakói „félemberek, belül pudvásak”; szívesen hurcolják körbe „anekdota alakjában valaki mondatát a városon”.¹³⁰ (Nem tudunk nem gondolni Kosztolányi két évvel később közreadott *Pacsirtájának* jellemzéseire, azokra a sárszegi emberekre, akikkel „szabadsága” alatt a Vajkay-házaspár találkozik.) Önfelmentő módon megideologizálják a kisvárosban maradási: „manapság Pesten csak a zsidó érvényesül”; a művészt a szabadkőművessel társítják, s a festő anyja a művészlét felemlégetésekor a züllött, nyomorgó bohémot látja maga előtt, a társadalmi degradáltságot, a léha szélhámosságot, a didergést emlegeti, meg hogy az ilyenek eladják az ágyneműt a zsidónak, modellekkel és egyéb grizettekkel hancúroznak.¹³¹ A nő társadalmi szerepe a családra korlátozódik, noha „füllelt lelkekben sistergett a tehetetlen bujaság. Felzigatódta egymás trágár szavaitól” – írja Schöpflin az igazán kiegyensúlyozottnak látszó városi asszonyokról. Nagy ellentétek jelzésére figyelmeztet, de persze már érett fejjel, az 1920-as évek elejéről, és a fővárosból. Közel hasonló, a vidék életébe műveltséget, új kultúrát és életet hozni akaró, de pletykák hálójába kerülő, közönnyel küzdő nő sorsát írta meg Sinclair Lewis 1920-ban *Fő utca* című regényében, mely 1930-ban Schöpflin Aladár fordításában jelent meg.¹³²

127 D[óczy] J[enő], *Babits Mihály: Halálfi*, Magyarság, 1927. júl. 3. Megjegyezzük, hogy a társadalmi regénynek készült *Halálfi*iban a Nyugatnak megfelelő folyóirat – Viharmadár – jóval erősebb címet kap, s jóval erősebb üzenet is van rábízva.

128 IGNOTUS, *Jegyzet Babits regényéhez*, Nyugat, 1927/17, 312–316; Uő, [Cím nélküli válasz Tóth Aladár *Új magyar szellem és a Halálfi*ai c. írására], Nyugat, 1927/20, 550–551.

129 KENYERES Zoltán, *Schöpflin Aladár: A pirosruhás nő* = Uő, *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2004, 283–292. Kenyeres a festő mesterét Szinyei Merse Pállal azonosítja. SCHILLER Erzsébet, *A kortárs képzőművészet megjelenési módjai a korai Nyugatban = Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla stb., Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 263–270. Schiller Erzsébet megnevezi azokat a nagybányaiakhoz, illetve a Nyolcokhoz fűződő képeket, amelyekkel kapcsolatba hozható Schöpflin regénye (VASZARY János: *Séta a parkban*; FERENCZY Károly: *Festő és modell az erdőben*; CZIGÁNY Dezső: *Fehérruhás lány*; NAGY Oszkár: *Napsütésben a domboldalon*).

130 SCHÖPFLIN Aladár, *A pirosruhás nő*, Bp., Franklin-Társulat, 1921, 52, 56.

131 Uő., 57, 127, 131. Az idézetek sora vég nélkül folytatható lenne.

132 A könyv hatalmas siker volt az Egyesült Államokban, fél év alatt 180 ezer példányban fogyott el,

Mára jószerevével ez az egyetlen Schöpflin Aladár-átültetés, amelyet nem fordítottak újra, s amely új kiadásokban megjelenik.

A másik, életrajzi szempontból idézendő szépirodalmi munka, a *Mossóczy Pál szép nyara* című, 1922-ben megjelent regény világa mögött – miután másutt megírta, hogy maga is házitanítóskodott, s a helyszín is pontosan fedi az életbeli valóságot – saját tapasztalatot sejtünk.¹³³ A főszereplő itt egy ártatlan, a lányokkal még csak gondolatban ismerkedő tizenkilenc éves teológushallgató. Schöpflin a Monarchia öröknek hitt békéjéig, saját ifjúkoráig hátrált, a regény a 19. század utolsó évtizedének elején játszódik. A Pozsonytól nem távoli, egyébként létező Bresztoványban játszódik a történet, egy bárói birtokon.¹³⁴ A haszontalan bárófiút pótvizsgára felkészítő, első évet végzett teológus ifjút, „a konviktusi kosztos szép soványra hízott” Mossóczy felkelti a báróné figyelmét. Vakációs ízű napsütésben játszódik a regény, a szexualitás fűszere hatja át. A társadalmi hierarchia általános törvényével egybehangzik, ami történik, de a két szereplő távolsága nem áthidalhatatlan: az alázatos arcú kis instruktor tudása érték, amit a bárók megvásárolnak. A teológus fiú kicsit szájtáti még, a családján túl való élettel keveset találkozott. Pozsony erősen figyeli a fiatalembert, az ablakok és függönyök mögött – mint említettük – öregedő erkölcsösöz lányok „csékély megszakításokkal [...] inspekciónak”.¹³⁵ Nem is ismert más társadalmi szituációt, nem is gyakorolt más viselkedésformát, mint a társaival való *pajtkasodást* és a nevelőkkel és a felnőttekkel szembeni *alázatosságot*. Fontos és kiemelendő a regény szemléletéből, hogy az életképszerűen ábrázolt felszín mögött *eltitkolandó* dolgok vannak, és most az ifjúval is megtörténnek. A bárónő révén megismeri a testi szerelmet, s egyszerűsmind el is temeti magában. De hány ilyen beavatási szertartáson mehettek át ezek az elzártan élő, szerény és vallásos pályára szánt fiúk! A fiú önérzetéből annyi lázadásra futotta csak, hogy bejelenti, egy nappal hamarabb utazik haza, s hogy amikor feltették a kocsi, „virtust csinált belőle, hogy nem nézett vissza”.¹³⁶ A regényben Schöpflin egyforma hangsúlyt tesz az új, felkavaró szerelmi tapasztalatra és a társadalmi élményre. Schöpflin Aladár/Mossóczy Pál okosan vonja le a következtetését az utolsó közös vacsoránál: „ők hárman most itthon voltak, az ő saját kasztjuk tónusában, a maguk különleges témái közt. Mossóczy teljesen fölöslegesnek érezte magát, ha akart volna, se tudott volna a beszélgetésbe belelegyedni. A bárók egy kerítésen belül voltak, amelyen ő kívül állott és szabad volt rajta bekukucsálni...”¹³⁷

néhány év alatt kétmillióra nőtt az eladott kötetek száma. A Franklin kiadásában magyarul megjelenő kötet is hamarosan 20 ezer példányt mondhatott magáénak.

133 Ilyen utalás például, hogy a bárói birtokra vonaton utazó instruktor fiú idegenkedik a gőzmozdonytól, holott *egyszer* már utazott vonaton, akkor, amikor „a kis tót faluból fölköltöztek a városba”. Eddig még *csak* otthon volt, nem evett mást, mint az otthoni vagy a konviktusi kosztot, az utazás tehát „nagy, izgató szenzációt” jelentett. Az azonosítást megengedi továbbá az is, hogy 1930-ban, amikor magáról írt novellát Schöpflin Aladár, Mossóczy Pálnak nevezte magát. Vö. 94. jegyzet.

134 Bresztovány ugyan létező, közeli felvidéki település, de valódi birtokosait nem Bresztoványiaknak hívták, egy lengyel grófi család tulajdonában volt a kastélya.

135 SCHÖPFLIN Aladár, *Mossóczy Pál szép nyara*, Bp., Franklin-Társulat, 1922, 5.

136 *Uo.*, 138-139.

137 *Uo.*, 132-133.

Meglehet, nagy ugrás volt ilyen közel hozni egymáshoz a három évtized múltán megszülető regények visszatekintő élményeit, de nem fölösleges. Schöpflin Aladár első írása a Nyugatban 1908-ban *A város* címmel jelent meg. Nem volt véletlen a témaválasztása, a modern irodalom megalapozása a társadalomfejlődés felől, mert maga nagyon is tudatosította magában a megjárt utat a tót kisfaluból, a hajdan nagy jelentőségű, de kisvárossá lefokozódott Pozsonyon át az éppen akkor kiépülő új metropoliszig, Budapestig. Végigélte, hogyan lehet egyre izgalmasabb kérdések közelébe jutni, egyre nagyobb és személytelenebb tudást és tapasztalatot szerezni, megszabadulni a minden lépésre ügyelő és a konvenciók determinizmusát képviselő személyektől. Ez az út, ennek egyes állomásai, vagy éppen a zsákutcák, végig témái maradtak a regényíró Schöpflin Aladárnak. S ahogy majd Pesten kritikussá lesz, látja ennek az élménynek rengeteg variációját a Vasárnapi Ujság szerkesztőségébe beküldött tucat-verseskötetek oldalain, s felismeri a kitérésnek tehetséges, sőt zseniális variációit Ady Endrének és Kaffka Margitnak, Babits Mihálynak és Kosztolányi Dezsőnek az elszakadás élményéhez más-más modalitással közelítő könyveiben.

A Budapesti Tudományegyetemen

A Pozsonyt teológus diplomával elhagyó huszonnégy éves Schöpflin Aladár 1894 őszére a fővárosba érkezik. A csonka család is gondolkodóba esik, de egyelőre még csak a legidősebb fiú költözött föl a fővárosba, a családtagok még maradnak. Schöpflin az Üllői úton talált albérletet, s 1894-ben beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem (akkor még az Egyetem téren működő) bölcsészettudományi karára, miként ezt az egyetemi almanachok is dokumentálják.¹³⁸ Birtokoljuk Schöpflin Aladár 1894 szeptemberében kiállított egyetemi leckekönyvét.

Az első oldal aláírói Fodor József (orvosprofesszor) rektor és Beöthy Zsolt – immár ötödízben – a bölcsészkar dékánja.¹³⁹ (Már a pozsonyi líceumban is a Beöthy-féle könyvekből tanítottak az ötödik osztálytól kezdve, mint ezt az egykorú értesítők közlik.) A nyilvános rendes tanárok között Beöthy Zsolt mellett Gyulai Pál és Négyesy László tartották a fő tárgyakat. Gyulai a főrendiház tagja is volt, a „m. t. Akadémia igazgató és rendes tagja és osztálytitkára”, egyben a Kisfaludy Társaság elnöke. Kedvenc tanára Gyulai Pál volt, akiről azonban azt is megírja, hogy „nem volt valami jó előadó”, de szerette a vitát, amire a szemináriumi teremben, az „ambíciózusabb, érdeklődőbb fiúk” körében volt lehetőség.¹⁴⁰ Beöthy szintén akadémikus volt, egyben a tanárképző intézet igazgatója, az országos tanárvizsgáló bizottság elnöke és – mint már utaltunk rá – számos tankönyv szerzője. A korabeli tanrendek ugyan hiányosak, de fel tudjuk sorolni,

138 *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja MDCCCXCIV-XCV. tanévre*, Bp., M. kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1895. (Megjegyezzük, hogy Schöpflin Aladár után az 1896/97-es tanévtől kezdve öccse, Schöpflin Géza is beiratkozott az egyetemre. Egy évfolyammal följebb járt Osvát Ernőnél.)

139 1917-ben pedig az egyetem rektorává lépett elő Beöthy, akit a Vasárnapi Ujságban egykori tanítványa, Schöpflin Aladár köszöntött is ebből az alkalomból.

140 SCHÖPFLIN Aladár, *Emlékeimből: Gyulai Pál az egyetemen*, Művelődés, 1946, 150.

mit hallgattak az egyetemisták. Gyulai a honfoglalás mondáiról és azok irodalmi feldolgozásairól tartott előadást. Ugyancsak órát hirdetett a magyar népdalról és népbaladáról, ehhez a tárgyhoz szeminárium is tartozott. Beöthy a magyar nemzet szellemi életéről, a műköltészetéről és a népköltészetéről tartott előadást, illetve „magyar stílygyakorlatok” és „lírai költemények fejtegetése” című tárgyakkal szerepel a tanrendben. Zrínyi *Szigeti veszedelméről* szóló kurzus mellé a leckekönyvben már az első félévben megjegyzi Gyulai, hogy Schöpflin „jelesen dolgozott”. „A magyar irodalom történetének IV. hulláma” címmel Bodnár Zsigmond előadását is hallgatta Schöpflin Aladár.¹⁴¹ Az ekkor még alig harminc éves Négyesy né „A lyrai költészet, költemények elemzése alapján” című stúdiumot hallgatta – azaz a híres stílusgyakorlatok, az önképzőkörben tíz esztendő múlva kiteljesedő pedagógiai program kimunkálásául szolgáló órákat.¹⁴² Négyesy 1893-ban, éppen Schöpflin odakerülése előtt kezdte a formabontó szemináriumát, amely majd a nyugatos lírikusokra, fordítóokra lesz reveláló hatással. Bizonyos, hogy a négy esztendő múltán a Vasárnapi Ujság kritikusaként működni kezdő Schöpflin érzékenysége innen is van. Schillerről és kortársairól Heinrich Gusztáv adott elő. Az esztétikát és az irodalomtörténet elméletét Beöthy Zsolt tanította, s ugyancsak ő adta elő Arany János epikáját is, egy felsőbb évben a magyar nemzet szellemi életét is, ahogyan a – mai kifejezéssel – kortárs irodalmat is. A hallgatók heti 12–15 órát hallgattak, beleértve ebbe a nyelvészeti kurzusokat is. A finn nyelvet Szinnyi József tanította, az összehasonlító nyelvtant és mondattant, szómagyarázatot és szóképzést Simonyi Zsigmond.

A leckekönyv az 1901/02-es tanévvél zárul le. Ugyanazt látjuk, mint Pozsonyban: a tanulmányok mellett, 1898-tól már állásban volt Schöpflin Aladár, tanulásának költségeit munkájából fedezte, a Vasárnapi Ujság alkalmazottjaként.

Ekkoriban az egyetemen kétféle hang volt hallható. Egyrészt Beöthy „érzelmes pártosa”, illetve a „többiek oktató katedrátónusa”.¹⁴³ Elmondása (és a leckekönyv) szerint Schöpflin bejárt Heinrich Gusztáv óráira is, ezek azonban nem voltak számára kötelezőek.¹⁴⁴ A német eredetű és anyanyelvű Heinrich a német–magyar irodalmi kapcsolatok feltárója, a magyar kulturális külpropaganda egyik első képviselője volt,¹⁴⁵ egyben a komparatistika módszerének Riedl Szende melletti meghonosítója is.¹⁴⁶ Heinrich – aki sajtó alá rendezte Schöpflin Aladár anyai unokanagybátyjának, Greguss Ágostnak írásait – hangja közvetlen volt, nadragzsebében tartott kézzel, fesztelenül beszélt.¹⁴⁷ Ezt a legkevésbé sem a mondandó minőségére vonatkozó megjegyzést tartotta szük-

141 Bodnár Zsigmond (1839–1907), filozófus, irodalomtörténész. 1874-ig paptanárr, a rendből való kilépése után egyetemi magántanárr. Középkolai tankönyvek szerzője is.

142 *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem tanrende az MDCCCXCV-XCVI. tanévre.*

143 SCHÖPFLIN Aladár, *Heinrich Gusztáv*, Nyugat, 1922/22. Kötetben: *Uő, Írók, könyvek, emlékek*, Bp., Franklin-Társulat, 1922 (Kultúra és Tudomány), 111.

144 *Uő.*

145 Lásd az Ungarische Revue és az Ungarische Rundschau általa szerkesztett évfolyamait.

146 Gondolunk itt az egyetemes irodalomtörténetére és az ebben megalapozott, kései par excellence összehasonlító munkáira, *A Don-Juan-mondára* (1917) és *A bolygó zsidó mondájára* (1920).

147 SCHÖPFLIN, *Írók, könyvek, emlékek...*, i. m., 111.

ségesnek elsőként kiemelni róla szólva Schöpflin. A szigorúan tekintélyelvű pozsonyi iskolából érkező hallgató számára fontos volt ez a magatartás. S hozzáteszi az utóbb egyértelműen érzékelteteket is, azért mondták Heinrichről, hogy cinikus, mert „nem tartotta magára kötelezőnek az akadémiai közélet konvencionális hazugságait, a szokásos ünnepélyes pózokat, a ma már sztereotíppé merevült akadémiai frazeológiát”.¹⁴⁸

Bármennyire csak közvetett, a visszaemlékezésekből kikerekedő képünk van Schöpflin egyetemi éveire vonatkozóan, fontos elidőzni ezeknél az éveknél. Az utóbb kanonizált szépirodalmi művek felől megtévesztő benyomásunk támadhat a korszak irodalomfelfogásának erőviszonyairól. Az sem segít, ha versengő ízlésről, irodalomviziókról beszélünk, a bizonyosságot a kontextualizálás adja. Irodalomtörténetében Szerb Antal is hangsúlyozza, hogy „az irodalomszemlélet igazi szerve [...] a Toldy óta korformáló erővé emelt egyetemi katedra” volt.¹⁴⁹ Különösen jogos a Szerb Antal-idézet használata, mert ezt éppen ott és akkor mondja – már az 1910-es évekről szólva –, ahol és amikor Schöpflin Aladárt már mint a Nyugat „hivatásos kritikusat és irodalomtörténészét” említi. Vagy a Farkas Zoltán említette fordulattal: amikor Schöpflin a Nyugat Gyulai Pálja volt.¹⁵⁰ Annál felmérhetőbben jelentős a Schöpflin által megtett út, minél alaposabban megnéztük, milyen képet kapott az irodalomról pozsonyi és budapesti tanulmányai során, milyen kontrasztot jelentett a pozsonyi iskolával szemben a helyi magyar nyelvű politikai napilap, s mennyire egyértelműen konzervatív ízlésbeli és kritikai közeg fogadta a Vasárnapi Ujság szerkesztőségében. Ahogy Hatvany Lajos írta Schöpflin kapcsán: „a Vasárnapi Ujság körül Arany kihűlt nagyszerű bolygójának kisebb csillagzatai keringtek: Gyulai Pál, Lévy [József], Szász [Károly], az öregek, – Vargha Gyula, Arany László, Endrődi Sándor, Bartók Lajos, Ábrányi Emil, a fiatalok, majd végül, mint legfiatalabb, Kozma Andor és Szabolcska Mihály vonult föl. [...] Schöpflin igen jól jellemzi a *fiak generációját*, melynek büszkesége az volt, hogy közvetlen örököse lehetett a nagy elődöknek”.¹⁵¹

Összefoglalásul felidézzük a korai életpálya kulcsszavait, amelyekre monográfiánk megfelelő helyein vissza fogunk utalni, illetve amelyek segítenek a továbbiak értelmezésében. Schöpflin Aladár családja is *migráns* volt, ez és Pozsony „kémiaja” tette a későbbiekben megértőbbé az *asszimiláció* kérdésében. A *szegénységből* jött, megtapasztalta, hogy viszonylagos-szűkös anyagi gondtalanságból nagyon egyszerűen következhet társadalmi süllyedés, s a kezdeti szegényérzetből, kisebbségi érzésből alakult ki a polgári, azaz a teljesítményre alapozott önbecsülése, tartása, szuverenitása. A korabeli műveltséget és konzervatív irodalomszemléletet magas szinten képviselő egyházi középiskolában érte az első irodalmi hatás, amitől a család által megkívánt lelkesítő tanulmányok sem térítették el. Épp ellenkezőleg. Tekintélyelvű környezetben tanulván, nemzeti érzéstől eltevely tapasztalta meg a századvégi társadalmi liberalizmus atmoszféráját. Első budapesti közegei – az egyetem és a Vasárnapi Ujság – még a

148 *Uo.*, 113.

149 Szerb Antal a teljes gondolatban kiemeli, hogy „felfogásban és életformában” milyen távol álltak az egyetemi tanárok a Nyugat-mozgalomtól. *Magyar irodalomtörténet*, 2. Bp., Révai, é. n. [1935?], 500.

150 Farkas Zoltán, *Emlékeimből*, Új Forrás, 2008/3, 95.

151 HATVANY, *Schöpflin Aladár...*, i. m., 230.

tudást ugyan elmélyítő, de a fennállót elfogadó, visszahúzó erőt jelentették számára. Élettapasztalatai már a szuverén gondolkodásra való nyitottsággal ruházták fel. Mégpedig olyan erővel, hogy a Nyugat megindulása előtt egyedül képes volt felismerni és értékelni azokat az írókat, akik néhány év múlva az irodalmi modernség új hullámát jelentették. Végigkísérve a mindvégig a Franklin-Társulat és a Nyugat kötelékében működő Schöpflin Aladár pályáját, különös óvatossággal és figyelemmel kell majd kezelnünk az életút későbbi állomásain például a szociológus Pierre Bourdieu konfliktuselvű („leleplező” vagy más néven „csendháborító”) művészetszociológiájának tételeit, mert azok minden igazság ellenére Schöpflin Aladáron magán megbicsaklanak.¹⁵²

152 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése: Tanulmányok*, szerk. FERGE Zsuzsa, LÉDERER Pál, Bp., General Press, 2008; Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke = A társadalmi rétegződés komponensei*, szerk. ANGELUSZ Róbert, Bp., Új Mandátum, 1997, 122–137.

PAPP JÚLIA

Donne Vngare

A magyar női vitézség toposzáinak 16. századi forrásaihoz

A magyar női vitézség toposzával az utóbbi időben több hazai tanulmány és kiadvány is foglalkozott, hol célzottan,¹ hol érintőlegesen.² Írásomban egy olyan 16. század végi itáliai kiadvány két szövegrészét ismertetem, mely a hazai szakirodalomban ebben az összefüggésben tudomásom szerint még nem került elemzésre.

Giovanni Boccaccio (1313–1375) *De mulieribus claris* (*De claris mulieribus*) című, az 1360–70-es években íródott életrajzgyűjteményében százhat híres asszony – bibliai, mitológiai és történeti személy – életét mutatta be. A mű hatása kimutatható a nőkkel foglalkozó későbbi munkákban, pl. Christine de Pisan (1365 k.–1429 k.) *Le Livre de la Cité des Dames* (1405) című könyvében. Boccaccio könyvének népszerűségét jelzi, hogy több mint száz kéziratos másolat készült róla (köztük több pompásan illuminált kódex),³ s hogy a 15. században számos nyelvre lefordították. Az életrajzgyűjtemény részei nyomtatásban először 1473-ban Ulmban jelentek meg, a teljes szöveg pedig 1539-ben, Bernben látott napvilágot. Giuseppe Betussi (1512 k.–1573 k.) 1547-ben Vencében a szerző életrajzával kiegészítve adta ki Boccaccio munkájának olasz fordítását,⁴ 1596-ban pedig egy olyan kiadás jelent meg, melyben a korábbi százhat női

1 Sz. JÓNÁS Ilona, *P. Pierre Le Moyne, Galerie des femmes fortes = Miscellanea fontium historiae Europaeae: Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*, szerk. KALMÁR János, Bp., 1997, 113–116; CSUTI Emese, *A férfiruhában harcoló nő a magyar irodalomban = Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, 1997, 31–40.

2 SUGÁR István, *Az egri vár és viadala*, Bp., 1971; *Tinódi egri históriás énekei*, bev., átirás, jegyz. SUGÁR István, Eger, 1974; BITSKEY István, *Az egri vár viadala a XVI–XVII. századi irodalomban*, *Agria*, 38(2002), 189–201; LÖKÖS Péter, *Eger 1552-es ostromának ábrázolása a 16–17. századi erdélyi szász és szepességi német irodalomban*, *Agria*, 40(2004), 261–293; BITSKEY István, „Vitézeket írja krónikájába” (*Eger diadala az irodalomban*) = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyar irodalomban*, Debrecen, 2006, 75–86; „Jó Dobó miatt sok terekök vesznek”: *16–17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról*, szerk. LÖKÖS Péter, Bp., 2008; LÖKÖS Péter, *Az 1552-es egri ostrom leírása Hieronymus Ortélius krónikájában*, *Agria*, 2(2008)/1, 124–133; *Obsidio Agriae anno 1552: Texte zur Rezeption eines ungarischen Geschichtsstoffes*, hg. Péter LÖKÖS, Gábor TÜSKÉS, Eger, 2008; KECSKEMÉTI Gábor, *Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 61–68.

3 A londoni British Library francia nyelvű kódexét (1440 k.) több mint 120 miniatúra díszíti (ltsz. Royal 16 G V), s egy miniatúrákkal illusztrált, a 15–16. századból származó kéziratot őriz a párizsi Bibliothèque Nationale de France is (ltsz. Français 599).

4 *Libro di M. Gio. BOCCACCIO delle Donne illustri*, Tradotto per Messer Giuseppe BETUSSI [...], Venetia, 1547.

életrajz mellett a firenzei Francesco Serdonati (1540–1602) híres asszonyokról készült leírásai is szerepeltek.⁵

Serdonati életrajzai között két magyar vonatkozásút találunk. A *Iassia Vngara* című fejezet egy, a törököket csellel kijátszó szerémségi asszony történetét mutatja be:

Nel tempo, che Solimanno Imperadore de Turchi uenne sopra Belgrado Città del rea me d’Vngheria mandò oltre al fiume Sauo Bali Iachino Sangiaccio della Bossina per scoprire se in quei contorni fosse gente degli Vngheri, e insieme vedesse, che quindi non entraffe soccorso, o vittuaglia in Belgrado, e gli commise, che non facesse alcun danno al paese di Sirmio pensando acquistarsi per tal via fama ci clemenza, ma vna signora del paese della nobil famiglia de Tassi conosciuta la malizia del barbaro s’oppose a soui disegni con vguale astuzia: perciocche mandò ambasciadori al Turco fingendo di rendersi con tutti gli stati suoi, chiedendo, che le la sciaffe possedere quelle medesime ville, castella, e terre, che era vsata tener prima, e si contentasse di quelle medesima recognizione, e censo, che ella soleua pagare al Re d’Vngheria, e Solimanno mostrò di contentarsi, e subito le fece il priuilegio, e presentati gli albasciadori di lei di vesti, e di danari li rimandò con suoi messi per confermare le Capitolazioni con la signora in presenza. Ma ella mentre che gli ambasciadori vanno innanzi, e’n dietro cogliendo il tempo al suo scampo per vsire delle mani del Tiranno fece caricare circa venti carra di danari, d’arnesi, e d’altre cose di prezzo, ageuoli a portare, e li fece condurre in luogo sicuro, e poi raccolti i messi del Turco gli fece incontanente ammazzare, e insieme co’figliuoli e con la famiglia si ritirò là, oue hauea mandato il suo mobile, e in questo modo associò la vita, e l’hauere sou dalla perfidia Turchesca. Lodouico Tuberone Abate lib. xi.⁶

A Jaksics család egy nőtagjáról szóló történet valóban szerepel a Serdonati által említett forrásban, vagyis Ludovicus Tubero (1459 k.–1527 k.) dalmát történetíró kortörténeti feljegyzéseiben. Tubero a XI. könyv 4. fejezetében leírja, hogy az 1520-as évek elején Nándorfehérvár és Szabács ostromára készülő török császár cselből megtiltotta, hogy a Szerémségben a parasztokat kifosszák és megöljék, „mivel úgy vélte, hogy eme szelídségével és jóindulatával részben meg fogja nyerni a magyarok rokonszenvét, részben pedig a parasztokat újból a nemesség ellen tüzelheti”.⁷

Tubero a rendeletet kijátszó asszony történetét a következő fejezetben beszéli el:

XI/5. Hanem az asszony, a Jaksicsok nővére a cselel játssza ki [...].

A töröknek eme családságát és álnok szelídségét egy bizonyos asszony, ama terület úrnője, a Jaksicsok nőtestvére nem kisebb fortéllyal kijátszotta. Amikor ugyanis meghal-

5 *Libro di M. Giovanni BOCCACCIO Delle Donne Illustri*, Tradotto di Latino in Volgare per M. Giuseppe BETUSSI, con una giunta fatta dal medesimo, D’altre Donne Famose: E vn’altra nuoua giunta fatta per M. Francesco SERDONATI, d’altre Donne Illustri, Antiche e moderne, Con due tauole vna de nomi, e l’altra delle cose più, Fiorenza, Filippo Giunti, 1596.

6 *Uo.*, 601–602.

7 Ludovicus TUBERO, *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*, közreadja BLAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet, Szeged, 1994 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 4), 296.

lotta, hogy Szulejmán megparancsolta övéinek, ne okozzanak a pannon jobbágyoknak semmi kárt, gyanúsnaak találva a török váratlan és szokatlan kegyességét, többet alapozva arra, hogy ne csapják be, mint a török megbízhatóságra, követeket küldve ajándékkal a törökhöz azt színlelte, hogy magát és mindenét átengedi neki, és hogy a színlelés titokban maradjon, és a menekülésnek – amire készült, és amelyet már előkészített – a gyanúját elhárítsa magától, megparancsolta, hogy a török követei által róla gondoskodás történjen, hogy tudniillik az ő engedelmevel tartsa hatalmában azokat a földeket, falvakat és városokat, amelyeket a török ama területre való érkezése előtt birtokolt, és hogy a török beérje azzal az adóval, amelyet a földjei a magyar királynak szoktak nyújtani. Szulejmán az asszonyt ezt a meghódolását olyan örömmel fogadta, hogy – miután nem tartott cseletől – királyi okirattal tüstént jóváhagyott mindent, amit az kért, és a követeket értékes ruhaneművel és pénzzel megajándékozva saját köveivel együtt tüstént visszaküldte hozzá jobbát ajánlva neki megbízhatósága jeléül.

Eközben, mialatt a követek a törökökhöz mentek, és onnan visszatértek, a Jaksics asszony közel húsz szekeret megrakva házi felszereléssel, pénzzel és más dolgokkal, amelyeknek a szállítása nem volt fáradságos és nehéz, mindezeket az ország belsejébe szállíttatta, maga pedig elfogva a török szószólókat és tüstént megöletve őket, gyermekeivel ugyanoda tartott, ahová értékeit előre küldte, és így egyrészt saját családságával hiúsította meg a török cseleit, másrészt pedig annak kíméletességét kegyetlenségévé változtatta. A török ugyanis, mint mondják, eme méltánytalanságtól fölingerelve – hiszen a törökök a velük született színlelés folytán bűneik mentegetésére igen tehetségesek –, egyetlen kereszténynek – még hűségskü mellett sem – kegyelmezett meg, akik azután a kezébe kerültek.⁸

Serdonati néhány oldallal később a Székesfehérvár 1543. évi, illetve Eger 1552. évi török ostrománál vitézül harcoló nők hőstetteit ismertette:

Donne Vngare.

Quando i Turchi combatterono Albareale Città d'Vngheria Vna donna Vngara d'al tastatura montò fra soldati sopra l'argine del bastione con vna gran falce da fieno in mano, e con vn sol colpo troncò il capo di netto a due Giannizzeri, che montauano suso. Nelle medesime guerre circa due mila Vngheri con le mo gli, e co figliuoli si ritirarono in Agria, e s'obligarono insieme con giuramento di non si rendere mai, e che n'andasse la vita a chi rispondesse a nimici eccetto con l'arme, e con gli archibusi, e Maometto Bassa di Buda pose l'assedio alla Città, e lo continuò quaranta di con innumerabile esercito, e le diede tredici assalti, e vi perdè ottomilla de suoi, e atterrò quasi la fortezza con li colpi dell'artiglieria, e la città fu difesa non da ripari, ch'erano deboli, ma dalla fràchezza de cittadini, e de soldati, e perche erano pochi le donne mescolate con loro combatteano a par di essi, e di sei ore in sei ore si scambiauano, perche si desse a corpi il neceßario riposo. Quiui occorse, che vna giouanetta era in sieme con la madre appresso al marito, che combatteua ed essendo egli morto, ella preso lo scudo, e la spade del morto marito si fece innanzi infuriata, e ammazzò

8 Uo., 297–298.

tre Turchi. Vn'altra portaua in capo vn gran saſſo per trarlo fra la calca de nimici, e venne vna palla d'artiglieria, e le portò via il capo, e la figliuola, che gli era appresso gitto'l ſaſſo pieno di ſangue ſopra nimici, e n'ammazzò due, e alcuni altri n'uccise con la spada, e correndo quà e là animaua tutti a difender la patria. Eſſendo molte donne schierate dinanzi la muraglia vna palla di ferro sbranò tre di loro miserabilmente, e bagnò l'altre col ſangue delle morte, le quali incontanente vendicarono la morte delle compagne con tal furore, che i Turchi con torsi dall'impresa confeſſarono d'eſſer vinti non meno dall'arditezza delle donne, che dalla fortezza degli huomini... Gasparo Bugato lib. 7. Adriani lib. 4.⁹

Gasparo Bugati 1570-ben megjelent világtörténetében az 1543. évi székesfehérvári ostrom kapcsán megemlíti, hogy „In questo una donna uirile Vngara fece un'atto segnalato: percioche troncò netto con una falce da fieni il capo à due Gianizzeri in un colpo, i quail ſo sforzauano di montare ſopra d'un baſtione”.¹⁰ Ezt az információt tehát Serdonati innen vette. A másik forrás, Giovanni Battista Adriani (1512 k.–1579) firenzei történétíró munkájában is olvashatunk a székesfehérvári ostromról, a vitéz nő esetét azonban Adriani nem említi.¹¹

Székesfehérvár 1543. évi ostromáról több hazai krónikás, történétíró is beszámolt.¹² Istvánffy Miklós (1538–1615) röviden meg is emlékezik a várban lévő nők hősiességéről: „Mindazáltal az olaszoktól építettett erősségeket csudálatos vitézi erővel s állhatatossággal még az asszonyállatok s gyermekek is segítvén, s néhányan a barátok klastromából, azon a napon vitéz módon oltalmaztatának [...]”,¹³ az egy kaszacsapással két janicsár fejét levágó vitéz székesfehérvári nő¹⁴ hősiességét azonban nem említi.

A történet forrására 1769-ben, Telek József (1716–1773) ferences szerzetes, teológiai tanár, hitszónok egyik munkájában találunk utalást: „Avagy talán amaz örök ditsiretre érdemes Magyar Aszszony vette újra-elé vitéz bátorságát, a' ki a' Székes-feir-vári Bástyán, mikor a' Törökök oda rohantak, a' mint Bonfinius fel-jegyjezi, egy réti kaszával, egyszer 's-mind két vakmerő Töröknek fejét le-ütötte?”¹⁵ – írja a forráshely pontos megjelölése nélkül *Juditnál erősebb* című Mária-prédikációjában.

9 *Libro di M. Giovanni BOCCACCIO...* (1596), i. m., 605–606.

10 *Historia vniversale* di M. Gasparo BUGATI Milanese [...], Vinetia, 1570, Liber 7, 921.

11 *Istoria de' suoi tempi*, di Giovambatista ADRIANI Gentilhvomo Fiorentino [...], Venetia, 1587, Libro Quarto, 217–218.

12 VERANCSICS Antal m. kir. helytartó, *esztergomi érsek összes munkái*, közli SZALAY László, 2, Pest, 1857, 86, 299–306; VERANCSICS Antal, *1504–1566 Memoria Rerum*, s. a. r., jegyz., utószó BESSENYEI József, Bp., 1981, 91–92; SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, Bp., 1979, 342–349.

13 ISTVÁNFY Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*, TÁLLYAI Pál XVII. századi fordításában, 1/2, 13–24. könyv, Bp., 2003, 102.

14 Egy 1663-ban Matthäus Küsel által készített rézmetszet Wesselényi Ferenc nádort ábrázolja, amint egy kardcsapással vágja le egy török és annak lova fejét. Vö. GALAVICS Géza, *Wesselényi Ferenc hőstette: Széchy Gáspár tézislapja a nagyszombati egyetemen, 1663.* = *Történelem – kép*, szerk. SINKÓ Katalin, MIKÓ Árpád, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 368–370.

15 TELEK József, *Tizen-két Tsillagú Korona az az; Az Isten Szerelmes Szent Annjának, Angyalok hatalmas Királynéjának, Magyar Hazánk Nagy Aszszonyának, A' makula-nélkül fogantatott Szűz Máriának Esztendőbeli tizen-két ünnepire, egybe-szedegettetett prédikátiók [...]*, Buda, 1769, 8. Idézi: LUKÁCSY Sándor, *A megszentelt ország: Magyar ünnepek*, Pécs, 2000, 18. Köszönöm Kerny Teréziának, hogy felhívta figyelmemet az adatra.

Antonio Bonfini (1434 k.–1502 k.) természetesen nem írhatott az 1543. évi székesfehérvári török ostromról, történeti munkájában csupán a város 1490. évi ostromáról találunk részletes leírást, amikor a Mátyás király halála utáni trónutódlási harcokban I. Miksa csapatai elfoglalták és kifosztották azt.¹⁶ A kaszával harcoló magyar nő történetével azonban ebben a leírásban nem találkozunk, ahogy azokban sem, melyek Nándorfehérvár (Görögfehérvár) ostromairól tudósítanak. A motívumra Bonfini munkájának Zsámboki János által 1568-ban Bázelen megjelentetett, rövidebb-hosszabb történeti munkákkal, forrásokkal, visszaemlékezésekkel – pl. Eger 1552. és Szigetvár 1566. évi török ostromának leírásával – kiegészített kiadásában sem bukkantam, ahogy az 1744-ben Pozsonyban megjelent két újabb Bonfini-kiadásban sem.¹⁷ Telek József adata tehát számomra rejtély maradt. Lehet, hogy a ferences hitszónok valahol máshol olvasta a történetet, s Bonfini nevét csak a forrás hitelességének megerősítésére használta, s lehet, hogy én nem böngésztem át elég alaposan az itáliai történetíró munkáját, illetve a Telek által ismerhetett, kiegészített kiadásokat.

Mivel a két hős egridő nő történetével sem Bugati, sem Adriani munkájában nem találkozunk, Serdonati ezeket más forrásból vette. A két történet – mint az egridő vár 1552. évi ostromával foglalkozó hazai szakirodalom is hangsúlyozza – az ostrom után hamar Egerbe érkező, tehát az eseményekről első kézből tájékozódó Tinódi Sebestyén (1510 k.–1556) krónikájában nem szerepel, s sokáig más hazai történeti munkákban sem találkozunk velük. A hőstettekről mai ismereteink szerint először Ascanio Centorio degli Hortensi itáliai történetíró 1566-ban kiadott munkájában olvashatunk:

[A legszörnyűbb támadásnál] egybegyűlt a város minden férfi és asszonya, akik a férfiaknál nem kisebb elkeseredéssel fegyverekkel, kövekkel, forró vízzel és más eszközökkel megannyi nőtényoroszlánként harcoltak, és az ellenség soraiban olyan félelmetes öldöklést vittek végbe, hogy az retentő és sajnálatra méltó látványt nyújtott. Ugyanis e támadások során oly jeles esetek történtek, melyek méltók arra, hogy minden könyvben megemlékezzenek róluk. Ezek közül az első az volt, hogy egy anya lányával és vejével együtt a falakon kívül harcolt, megölték a férfit felesége közelében, erre az anya mondta neki, hogy menjen eltemetni, mire a lány azt válaszolta, hogy most nincs idő a temetésre és gyászszertartásra, hanem kegyetlen bosszút kell állni, és magához vette kardját és pajzsát, a halott férj helyére állt, és hihetetlen dolgokat vitt végbe, és nem hagyta el addig azt a helyet, míg három török megölésével meg nem bosszulta férje halálát. Ezután férjét karjaiban a templomba vitte, ahol illendő tisztes temetést adott számára. Máshol pedig hasonlóképpen az történt, hogy egy asszony nagy követ cipelt a fején, hogy a várfalról a törökökre hajtsa, amikor egy lövedék leszakította a fejét és megölte, a vérrel össze-

16 Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995, 944–947.

17 *Rerum Hungaricarum decades quinque*, quas [...] Christophorus ERDŐDY [...] dum e praelectionibus R. P. Jonae á Divo Thoma AQUINATE [...] positiones universae philosophiae propugnaret, dicavit [...] Antonius BONFINIUS, Pozsony, typ. Royerianis, 1744; Antonii BONFINII civis Asculani *Rerum Ungaricarum decades IV. cum dimidia, seu Libri XLV. gesta Hunnorum, & Ungarorum à primis initiis, ad annum usque R. S. M. CCCC. LXXXV. complexi: adjungitur chronologia Abrahami BAKSCHAY, ad annum M. D. LXVII. continuata per anonymum usque ad praesentem [...]*, Pozsony, typis Royerianis, 1744.

fröcskölt kő pedig leánya közelébe esett. Ő anélkül, hogy anyja halálának siratásával időt vesztegetett volna, felvette a követ, fejére helyezte, dühvel és haraggal így szólt: Anyám vére nem ontathatik ki megbosszulatlanul, és leánya nem élhet tovább anélkül, hogy másokon ne bosszúná meg halálát. Harci dühvel oda rohant, ahol a törökök a leghevesebben ostromoltak, és e nagy követ a lehető legnagyobb ellenséges tömegre dobta, két törököt megölt, kardjával pedig sok másikat megsebesített, valódi amazonként viselkedett, vagy valóságos spártai asszonyként. Ekkor mindenfelé szaladva biztatott mindenkit, hogy harcoljanak jól, emlékeztetvén őket esküjükre és a rájuk váró dicsőségre Isten és az emberek előtt. Ezáltal elérte, hogy az ellenséget szégyenletesen visszaverték és a sáncok elé kijöve visszaszorították a többieket és a tüzéségi állások elhagyására kényszerítették őket. A létező legnagyobb ágyúkból kettőt azon a napon betömtek, és oly nagy volt minden bent lévő lelke, főként pedig az asszonyoké, akik férjeikkel, atyáikkal, fiaikkal és testvéreikkel együtt harcoltak oly bátran, hogy nem futamodtak meg még oly nagy veszélyektől sem. Egyik nap a törökök Egert ostromolták, az asszonyok pedig szokásuk szerint a halottak fegyvereit kezükben tartva álltak a várfalnál. Ekkor egy lövedék hármat vagy négyet megölt azok közül, akik a legelőrébb álltak, leginkább készen arra, hogy az ellenségre köveket és gerendákat hajítsanak. Megölt társaik vére és húsdarabjai a többi közel álló asszony arcába csapódott, akik felindultságukban a fájdalom és félelem legkisebb jele nélkül, még dühödtebben tértek vissza a harcba bosszút állni megölt társaikon. A halott asszonyok vérével beszennyezett köveket felkapván még az eddiginél is elszántabban rohantak a csatába hallatlan dolgokat véghez vive. Ezekből a cselekedetekből ismerszik meg a hazaszeretet nagysága és ereje, mivel bátorságot ad még az oly gyöngye asszonynak is ahhoz, hogy megvédjék. És valóban mindenki számára megmutatja, hogy nincs a világon drágább és értékesebb dolog, mint a haza, melynek üdvéért kötelesek vagyunk életünket és becsületünket egyszerre feltenni.¹⁸

A szakirodalom – Szekfű Gyula 20. század eleji írása¹⁹ alapján – úgy véli, hogy a történeteket Centorio azért találta ki vagy vette át más szerzőtől, hogy beszámolóját érdekessé téve, „fűszerezve” elégítse ki a török hódítás eseményei iránt érdeklődő nyugat-európai olvasók híréhségét.²⁰ A két történet eredetére vonatkozóan nem találtam adatot, úgy vélem azonban, hogy a szövegrész vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a korábban említett nyugat-európai irodalmi törekvéseket, melyek a nők társadalmi szerepének, feladatainak, pozitív és negatív tulajdonságainak a bemutatására irányultak.

A női karakterjegyek meghatározásának részeként a 14–15. században kialakult az erős, harcos nők kánona is. A kilenc hős (Neuf Preux) analógiájára az irodalomban

18 „Jó Dobó...”, *i. m.*, 160–161. Az eredeti olasz szöveget lásd: *Obsidio Agriae...*, *i. m.*, 57–58. Ascanio CENTORIO DEGLI HORTENSI, *Commentarii della Gverra di Transilvania [...]*, in *Vinégia [...]*, 1566, Lib. 5, 223–224.

19 SZEKFŰ Gyula, *Két historiographus Castaldo erdélyi seregében*, *Száz*, 48(1914), 17–33.

20 „Egy ilyen lelkiismeretlen, megbízhatatlan s az országban sem járt idegen szerzőnek az érdeklődést felcsigázó romantikus részletleírásai távol állanak tehát az igazságtól és Tinódi Sebestyén minden fölös pátoszt kerülő, a történeti hűséghez ragaszkodó históriás énekétől, s az említett események hitelt nem érdemlők.” *Tinódi egri históriás...*, *i. m.*, 32; „Jó Dobó...”, *i. m.*, 155; *Obsidio Agriae...*, *i. m.*, 12–13.

és a képzőművészetben létrejött a kilenc hősnő (Neuf Preuses) alkalmanként változó „listája”, melyre az első időkben elsősorban ókori személyek – a thébai mondakör hősnői mellett például amazonkirálynők (Szinopé, Lampeto, Penthesilea) vagy a Küroszt legyőző Tomürisz szkíta királynő – kerültek fel. Hans Burgkmair (1473–1531) fametszetsorozatában három ókori, három ótestamentumi (Judit, Eszter, Jahel) és három keresztény „hősnőről” – köztük Magyarországi Szent Erzsébetről – készült ábrázolás.²¹ Az ebben a kulturális közegben otthonos itáliai történetíró magától értetődően alkalmazhatta munkájában a női hősiesség példáit.

Centorio a vitéz egrid nők tetteinek bemutatásakor analógiaként említette, tehát vélhetően jól ismerte az amazonok legendáját és a városukat védő spártai asszonyok történetét. Éppúgy, mint németországi kortársa, Melchior Junius (1545–1604) wittenbergi humanista, aki Cicero-kiadásában a spártai nők Pauszaniasz által is leírt hősiességéhez hasonlította az 1552. évi egrid ostromban harcoló nők bátorságát,²² vagy mint évtizedekkel később a magyar Paskó Kristóf, aki „Penthesilea hada”-ként említette az 1660. évi török ostrom idején a férfiak mellett harcoló nagyváradi asszonyokat.²³

Centorio leírása rávilágít a harcias, erős nők középkori és kora újkori ambivalens megítélésére is. Az itáliai történetíró elfogadta, sőt követendő példaként állította olvasói elé a nők által véghezvitt kíméletlen öldöklést, hangsúlyozva azonban, hogy a „gyöngye asszonyok” ezen cselekedeteihez, melynek során fel kellett adniuk nőies karakterjegyeiket (nőstényoroszlánokként, más szerzők szerint medvékként küzdöttek), a hazaszeretetet vagy a férj iránti – halálának megbosszulásában kiteljesedő – hűség adott erőt.²⁴ A nők vitézsége, éppen gyöngye voltuk miatt, csodálatra méltóbb, mint a férfiaké, ezért ösztönözte a török ellen harcoló nők hősiessége – amint több 16–17. századi szerző hangsúlyozta – még nagyobb küzdelemre a mellettük vívó férfiakat.

Serdonatinál a két egrid nő hőstette a történelmi eseményeket színesítő mozzanatból önálló, példaadó életrajzi elemmé vált. Ennek a műfajváltásnak a gyökerei Centorio leírásában rejtőznek: az egrid asszonyok hőstetteinek a teljes ostrombeszámoló felét kitevő bemutatásával, illetve a leírás utolsó mondatával (hősiességük „mindenki számára megmutatja” a hazaszeretet erejét) olyan jelentékeny hangsúlyt adott, mely szükségszerűen felkínálta az exemplummá válás lehetőségét.

Centorio leírása lesz a forrása a két egrid vitéz nő hőstettéről beszámoló 16–18. századi külföldi és hazai történelmi munkáknak,²⁵ a két egrid amazon 18–19. századi német, osztrák és magyar irodalmi említései azonban Serdonatit adják meg forrásként. Ezek

21 Lydia MIKLAUTSCH, *Wozu Heldinnen? = Heldinnen*, hg. Johannes KELLER, Florian KRAGL, Wien, 2010, 11–17.

22 *Resolutio Brevis Orationum M. T. CICERONIS Secundum Causarum Genera, Orationum partes, materias*, in *Eloquentiae Studiorum* [...], Avtore Melchior IVNIO [...], [Wittenberg], 1594, 328. Lásd pl. PAUSZANIASZ, *Görögország leírása*, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 1, IV. könyv, 272.

23 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II, *Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 2000, 347.

24 A 19. század szemlélete már a nők kényszerű kegyetlenségének ábrázolását is helyteleníti: egy korabeli műbíró Székely Bertalan *Egrid nők* című festményének értékeként említi, hogy „a nőket seholsem látjuk valami vérengző foglalkozásban”. Vasárnapi Ujság, 15(1868)/7 (febr. 16.), 77–78.

25 „Jó Dobó...”, i. m., 155.

a leírások – Serdonati női életrajzához hasonlóan – szinte mindig önálló történetek (anekdoták, emlékezetes cselekedetek, követendő példák). Az általam ismert első, Serdonati munkáját forrásként említő variáns 1773-ban Friedrich Heinrich Wilhelm Martini (1729–1780) berlini folyóiratában, *Anekdoten* címszó alatt jelent meg.²⁶ A leírás szinte szó szerinti átvételével ezután számos folyóiratban és könyvben találkozunk.²⁷ A magyar fordítás 1816-ban jelent meg – a történet mellett átvéve a Serdonatira való hivatkozást is.²⁸ Bár az egri nők hősiességéről csak általánosságban beszélt, a részletekért ugyancsak „Sartori, Szerdonáti Ferentz” és más szerzők könyveihez utalta az olvasót 1826-ban Gorové László (1780–1839).²⁹

26 *Herzhaftigkeit der Frauenzimmer = Mannigfaltigkeiten: Eine gemeinnützige Wochenschrift mit Kupfern*, Vierter Jahrgang, Berlin, 1773, 442–444.

27 *Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben von einer Gesellschaft*, Vierter Jahrgang, III. Stück, den 19. Jenner 1774, Wien, 23–24; *Ungrisches Magazin, oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte [...]*, Erster Band, Preßburg, 1781, 251–253; *Kurzgefasste Geschichte der Ungern von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten [...]*, von Karl Gottlieb v. WINDISCH, Neue, vermehrt und verbesserte Auflage, Preßburg, 1784, 355–356; *Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten des österreichischen Kaiserthumes*, von Dr. Franz SARTORI, Zweyter Theil, Wien, 1809, 143–145; Leopold CHIMANI, *Vaterländischer Jugendfreund: Ein belehrendes und unterhaltendes Lesebuch zur Veredlung des Herzens: Beförderung der Vaterlandsliebe und gemeinnütziger Kenntnisse für die Jugend des österreichischen Kaiserstaates*, Fünfter Theil, Wien, 1814, 37–39.

28 Kis János, *Ifjúság barátja, vagy hasznosan mulattató darabok a' két nembéli ifjúság számára*, Pesten, 1816, II, 180–184.

29 GOROVÉ László, *Eger városa Története*, Tudományos Gyűjtemény, 10(1826)/4, 42.

VADAI ISTVÁN

Balassi Bálint elvegyült énekei*

Balassi Bálint verseinek kiemelt fontosságú kézírata a *Balassa-kódex*.¹ Lényegében csak innen ismerjük a költő szerelmes versciklusait, sok esetben egyes versek szövegeit is. Bár a kódexnek igen bonyolult szöveghagyománya van, bizonyosan többszörös másolás útján jött létre, s eközben folyamatosan bővült, változott, csonkult és átszerkesztődött, az életmű kiadásakor mégis kénytelenek vagyunk erre a viszonylag kései, a 17. század közepén keletkezett kézíratra támaszkodni, mert számos esetben a *codex unicus* szerepét tölti be, egyszerűen nincs a birtokunkban jobb forrás. Ez a kitüntetett szerep arra csábította a kutatókat, hogy a *Balassa-kódex* nyomán próbálják felvázolni a költő teljes életművét, a kódex Balassi-részének szerkezete alapján igyekeztek megalkotni a teljes korpusz struktúráját. A Balassi-kiadások verssorrendjének kialakításánál (a nyomtatott hagyományból ismert istenes énekektől most eltekintve) természetesen nem is választhatunk más elsődleges forrást, mint a kódexet, ám ez nem jelenti azt, hogy a kéziratot mindenben kritikátlanul követnünk kellene. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy a többszörös másolás során a kódex szerkezete akár erőteljesen is módosulhatott. Meg kell kísérelnünk rekonstruálni Balassi eredeti versgyűjteményét (pontosabban szólva: versgyűjteményeit!), kikövetkeztetni azt, hogy mit is tartalmazott a költő *maga kezével irt könyve*. A szerzői autográf elnevezése a *Balassa-kódex* első oldaláról származik, ahol azt olvashatjuk, hogy a másolóknak ez volt a közvetlen forrása. Most ne firtassuk, hogy többszörös másolat esetén nem egészen világos, hogy ki fogalmazza meg ezt a mondatot, hogy ez az „ösmásoló” véleménye-e, vagy egy későbbi másolóé. Az teljesen világos, hogy a megjegyzés egy olyan versgyűjteményre vonatkozik, mely éppen itt *kezdődik*; az viszont egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a gyűjtemény pontosan meddig is tart.

* A tanulmány eredeti formájában Varjas Béla születésének 100. évfordulóján hangzott el az MTA Irodalomtudományi Intézete által rendezett konferencián (2011. jan. 12.) *Leszakadt a kabátom akasztója* címmel.

1 STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akadémiai, 1963; Balassi, 2002², 2004³, 76. sz.; *Balassa-kódex*, hasonmás és betűhív átírás, kiad. KŐSZEGHY Péter, betűhív átírás, jegyz., utószó VADAI István, Bp., Balassi, 1994.

1944-ben Varjas Béla még úgy gondolta, hogy Balassi *maga kezével írt könyve* a kódex 61-es sorszámu verséig, a *Vitézek, mi lehet...* kezdetű katonaeénekig tartott.² Itt ugyanis a kódexben a 99. lapon egy prózai bejegyzés következik, mely Varjas véleménye szerint nem származhat magától Balassitól, hanem csak egy másoló számára érdekes információ, hogy miért nem következnek további versek. A prózai bejegyzés sajnálatos módon csonka, szinte lehetetlen megítélni, hogy valóban pusztán technikai jellegű-e. Az ezt követő kétlapnyi üresen hagyott hely megengedi azt az elképzelést is, hogy a megjegyzés egy hosszabb gondolatsor eleje. Varjasnak annyiban feltétlenül igaza van, hogy bármilyen prózai szöveget képzelünk is ide, a 61. vers után a kódexben érzékelhető törés van. A kérdés csupán az, hogy ezt vajon mi okozza. Csak a versgyűjtemény szerkezete zökken meg, tehát a másolási folyamat során lépett fel valamilyen hiba (*lacuna, interpolatio, contaminatio*), vagy ahogyan Varjas gondolta, a szerzői kézirat ért véget?

A *nagy crux* problémája még ennél is jóval bonyolultabb.³ Elsőként Klaniczay Tibor kísérelte meg a 99. oldal prózai megjegyzését követő lapokra *le nem másolt* istenes énekek azonosítását,⁴ és a nevezetes „fésűs egyesítés” után a *nagy crux* kérdése ezzel jórészt megoldottnak is tűnt. Az általa meghatározott 9 istenes ének kiiktatásával pedig a kódexben szereplő 75-ös verssorozat hirtelen 66 darabból állóvá változott. Ezen a ponton fogalmazódott meg az úgynevezett Gerézdi–Klaniczay-sejtés, mely egy 3×33+1 versből álló szuperkompozíció tervét vázolta fel.⁵

Varjas Béla nem fogadta el ezt a sejtést. Balassi versciklusairól írott tanulmányában amellet érvelt, hogy a kódexben semmi nyoma sincs egy 100-as kompozíciónak.⁶ Vitába szállt Horváth Iván eszményítő Balassi-kiadásának koncepciójával,⁷ és saját vélemény-

2 Balassa-kódex, bev., jegyz. VARJAS Béla, Bp., MTA, 1944, xx. Varjas 1944-es elképzeléséhez tér vissza Kőszeghy Péter, amikor alapos filológiai elemzés után felvázolja a kódex keletkezéstörténetét: KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014, 162–184. Véleménye szerint Balassi *maga kezével írt könyve* 1589 nyarán a 61. versig tartott, és a kéziratot ebben az állapotában másolta le egy „ősmásoló”. A kódex további darabjai szerinte már nem közvetlenül a *maga kezével írt* könyvből származnak, ezeket csak utólag jegyezte fel valaki a gyűjtemény végére (vagy az „ősmásoló”, vagy egy későbbi kéz), Kőszeghy ennek ellenére a 71–75. számú verseket is a versciklus részének tekinti.

3 Jelen tanulmányban nem térünk ki sem az „ősmásoló” kilétének problematikájára, sem a *nagy crux* kérdésre, korábban kifejtett álláspontunk érveit, ill. következtetéseit sem ismétljük meg. Vö. VADAI István, *Balassi Bálint fajtalan éneki*, ItK, 98(1994), 673–681; Uő, *A Balassa-kódex szerkezete: Mézeskenyér és papírepülő*, Hungarológiai Közlemények (Újvidék), 2005/1, 13–23; Uő, *Batthyány Ferenc és Balassi Bálint = A Batthyányak évszázadai*, szerk. NAGY Zoltán, Körmen-d–Szombathely, 2006, 217–222; Uő, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 141–175.

4 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 1957, 265–338.

5 GERÉZDI Rabán, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint = A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (*A Magyar Irodalom Története*, 1), 448–481.

6 VARJAS Béla, *Balassi Nagyciklusa*, ItK, 80(1976), 585–612.

7 HORVÁTH Iván, *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*, ItK, 80(1976), 613–631.

nye jól összefoglalható könyvének egyik fejezetcímével: *Száz, vagy hatvanhat?*⁸ Varjas tehát elmozdult korábbi álláspontjáról, már nem a 61. vers után húzta meg a *maga kezével írt könyv* határát, hanem a 66. ének után (ez eredetileg a kódex 75. számú verse). Ezt a 66 versből álló gyűjteményt nevezte a továbbiakban *Nagyciklus*nak. Részletes szerkezeti elemzésében bemutatta, hogy a költő házassága előtt szerzett énekei, illetve a Julia-ciklus és az ezt követő, a költő kibujdosásáig szerzett énekei jól értelmezhető történeti olvashatóak. Varjas *Nagyciklusa* lényegében a Klaniczay Tibortól származó *lírai önéletrajznak* feleltethető meg.⁹

Nos, a kérdés tehát az: 100 vagy 66? A Gerézdi–Klaniczay-sejtést, vagyis a dantei mintát követő 3×33+1-es cikluskompozíció felvázolt, de részleteiben egyáltalán nem kidolgozott ötletét Horváth Iván vette védelmébe, s a számszimbolikus szerkesztés alap gondolatán túlmenően Balassi-könyvében egyéb érvekkel is megtámogatta.¹⁰ Gondolatmenetének alapvető újdonsága nem is a versgyűjtemények számszimbolikus megkomponáltsága, hanem elsősorban az, hogy a költő verseinek sorrendje fontos számunkra. Azt javasolja, hogy az egyébként is bizonytalan kronológiai sorrend, vagy önkényes műfaji vagy tematikus csoportosítás helyett a költő által létrehozott rendet, a cikluskompozíciót kövessük a kiadásokban. Korábban Szilády Áron és Dézsi Lajos nagyon természetes módon, az *ad fontes* elvéhez igazodva ragaszkodott a kódexből kiolvasható verssorrendhez.¹¹ Eckhardt Sándor kritikai kiadása,¹² majd az ezt követő gyűjteményes kiadások azonban letértek erről az útról, mert a kritikai kiadások szabályzata előírta, hogy tudományos kiadásokban a versek időrendjét kell követni. Horváth Iván javaslatának lényege, hogy a merev (és Balassi esetében lényegében hipotetikus) kronológia követése helyett érdemes visszatérni a ciklus-elvű kiadásokhoz.

Visszaszámlálás

Ennek a gondolatnak a ciklusok retorikai, poétikai vizsgálata mellett van egy nagyon egyszerű támasztéka, tudniillik a versek számozott volta. Horváth Iván ugyan könyvében apróságnak nevezi, valójában rendkívül fontos megfigyelés, hogy Balassi verscímeinek gyakorta szerves része a sorszám.¹³ Ezek nélkül sután hatnak a címek élén álló

8 VARJAS Béla, *Száz, vagy hatvanhat?* = Uő, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 309–317.

9 KLANICZAY Tibor, „A szerelem költője” = Uő, *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 183–295.

10 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 11–64. Ugyanő később megfogalmazta a 3×33+1-es elképzelés módosított változatát is: *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen* = *Művelődéstörténeti törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖRVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 191–203

11 Gyarmathy BALASSA Bálint *Költeményei*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1897; BALASSA Bálint *Minden munkái*, I–II, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., Genius, 1923.

12 BALASSI Bálint *Összes művei*, I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951.

13 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete...*, i. m., 15–16.

kit, kiben, melyben vonatkozó névmások. Ha a sorszámokat a címek részének tekintjük, akkor azonnal szintaktikailag helyes mondatokat kapunk. Ez azt bizonyítja, hogy a *Balassa-kódex*ben található sorszámok nem a másolóktól származnak, hanem magától Balassitól. Vagyis maga a költő rögzítette verseinek sorrendjét.

A versek számozásának vizsgálatánál azonban nem árt nagyon óvatosan eljárunk, hiszen bizonyos, hogy a kódexben következetlenségek vannak. A költő házasságáig szerzett versei ugyan számozva vannak, de ezt egy prózai megjegyzés követi, miszerint a verseknek *kettő híja*. A Julia-ciklusból szintén hiányzik egy vers, ennek azonban van sorszáma. A *nagy crux*nál olyan istenes versek viselnek sorszámot, melyeket Klaniczay *Hozzászólása* óta nem tekintünk a ciklus részének. A kódex 71. verse után a *Török bejtek* megint számozatlanul következnek. A *Celia-ciklus* sem problémamentes. Következtes futó számozása van, de ezt olykor számozatlan kis versek szakítják meg. A *Friss szép fejér póka...* kezdetűről pedig nem is lehet eldönteni, hogy az utolsó Celia-vers mellékdarabja-e, vagy a ciklus végén álló számozatlan költemény.

Ráadásul szinte biztos, hogy a Balassi-féle „őskódex” számozását a másolók megváltoztatták! Csak az ő számlájukra írhatjuk a *nagy crux* istenes verseinek folytatólagos beszámozását. Vagyis az ezután következő 5 verset, melyet a cikluselvű kiadások 62–66. sorszámok alatt szoktak közölni, a másolók látták el 71-től 75-ig futó sorszámokkal. Ha megengedjük, hogy ebben az esetben a másolók önkényesen módosítottak a forrásukban található számozáson (számozatlan költeményeket beszámoztak és számozott költemények sorszámait megváltoztatták), akkor felmerülhet az az eshetőség is, hogy a *Nagyciklus*on végigfutó, egységesnek tűnő számozás mégsem a költő szándékát tükrözi.

A kódexből kiolvasható számozást bizonyosan nem vehetjük készpénznek. Belátható, hogy Balassi bizonyos verseit beszámozta, de nem teljesen világos, hogy milyen módon. Például feltehetjük a kérdést, hogy a házassága után keletkezett, második 33-as gyűjtemény vajon tényleg a 34-es sorszámmal kezdődött-e Balassi *maga kezével írt könyvében*, vagy a *Méznél édesb szép szók...* fölött esetleg az 1-es sorszám szerepelt. Maga Balassi számozta folyamatosan a *Nagyciklust*, vagy ez csupán a kódex másolóinak mechanikus eljárása? Ez már azért sem mellékes kérdés, mert ha az istenes énekek csoportját el akarjuk helyezni a szerelmes versek előtt (ahogyan Horváth Iván először gondolta), vagy ad absurdum a két szerelmes ciklus között, akkor ezt a sorszámozás jelenlegi formájában nem teszi lehetővé. Ha az istenes énekeket a szerelmes versek végén helyezzük el (ahogyan a Kószeghy–Szabó-féle kötetekben van), akkor számozásukat a Gerézdi–Klaniczay-sejtés szerint 67-tel kellene kezdeni.

Ám valószínűleg nincs a *Nagyciklus*on végigfutó folyamatos számozás. Erre utal például a következő megfigyelés: a *Balassa-kódex*ben a versek élén betűvel kiírt sorszámnevek szerepelnek. Az első 33 ének sorszámái általában magyar nyelvűek, a 12, 14, 24, 25–26. és 29. versnek azonban latin sorszáma van. Ehhez igazodóan itt az argumentumok is latin nyelvűek. Például:

11.	<i>Tizenegyedik,</i>	borivóknak való...
12.	<i>Decima Secunda,</i>	eiudem generis...
13.	<i>Tizenharmadik,</i>	kit egy szép leány nevével szerzett...

A Julia-ciklusban is sokszor találunk latin nyelvű argumentumot, ám a sorszámozás érdekes módon itt *mindig* magyar nyelvű. Rimay is valami hasonlót mond: tervezett Balassi-kiadásához írott előszavában azt állítja, hogy a Julia-verseknek latin argumentumcskái voltak, a költő „egyeledett állapotra való *elveyült énekeinek*” pedig magyar argumentumcskái.¹⁴ Ennek a sorszámozás szórványos latinsága (az első 33 versnél), illetve vegytiszta magyarsága (a Julia-verseknél) látványosan ellentmond. A Julia-ciklust követő 8 költeménynél is azt figyelhetjük meg (a sorszámok és címek tételes felsorolását lásd később), hogy *mindig* magyar nyelvű sorszámot viselnek, függetlenül attól, hogy a rákövetkező argumentum magyar nyelvű-e, vagy latin. A *lectio difficilior* elve alapján azt mondhatjuk, hogy az első 33 sorszámozása szerzői, a második 33 versé pedig nem. Hihetőbb, hogy a gyakori latin argumentumok ellenére mindvégig magyarul futó számozás banalizáció (*lectio facillior*), egyvégtében haladó másolói munka. Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy a Julia-ciklus nem volt beszámozva, hanem azt, hogy a másolók valamiért átszámozták. Ugyanígy jártak el a *nagy crux* istenes énekeinél is, folyamatosan érvényesítettek egy szinte az egész anyagon végigfutó számozást.

Ha a fenti megfigyelést elfogadjuk, és a Julia-ciklus verseit 1-től kezdődően számozzuk, akkor azonnal megszűnik az a probléma, hogy mit kezdjünk a költő házassága előtti verseiből hiányzó két darabbal. Ezek a folyamatos számozásnál beilleszthetetlenek voltak. Az újrakezdődő számozásnál egyszerűen hozzágondolhatjuk őket a megfelelő ciklushoz, legfeljebb az a bizonyos 33-as szám tűnik el, és lesz belőle 35.

Nézzük meg most azokat a bizonyos argumentumokat, melyek a *kit, kiben, melyben* vonatkozó névmásokkal kezdődnek. Azt mondhatjuk, hogy az ilyen argumentum ciklusbeli beszerkesztettségre utal. A vers címében, megnevezésében benne van, hogy a költemény egy számozott sorozat egy bizonyos láncszeme. Olyan ez, mintha húznánk egy számegegyenest, és minden számhoz odakötnénk egy verset. A vonal jelképezi a ciklus epikus gerincét, az egyes versek az epizódok. Vagy még inkább olyan ez, mint egy ruhatári fogas. Bizonyos versek, mint a kabátok, akasztóval lógnak a fogason, szép sorban egymás után. Más versek viszont csak a fogas alá vannak dobva, mint egy bőrrönd vagy kalap. A fogason lógó darabok szigorúan kötve vannak a ciklushoz, a bőrröndök és kalapok nincsenek, bár kétségtelenül ezek is egy-egy ruhatári szám alatt helyezkednek el.

Nos, az első 33 vers esetében eleinte nemigen van vonatkozó névmással kezdődő argumentum, csak a 9. verstől kezdve bukkannak fel, de aztán egyre gyakoribbá válnak. A Julia-ciklusban az ilyen sorszámra utaló vonatkozó névmás már rendkívül gyakori. A *Celia-ciklusban* pedig egészen egyszerűen szabállyá válik, minden Celia-ének címe ilyen. Vagyis azt tapasztalhatjuk, hogy a Balassi-életmű egészében (pontosabban szólva a

14 RIMAY János, [Előszó] = RIMAY János *Írásai*, kiad. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 48–53.

Balassa-kódex lejegyzési sorrendjében haladva) az ilyen argumentumok száma folyamatosan nő. Azt várhatnánk tehát, hogy a kései versek esetében ritkán fogunk fogas alatti bőrrönddel találkozni. De nem így van! A fogas csak a Julia-ciklus végéig, annak 25. verséig, vagyis a kódex számozása szerinti 58. versig tart. Ezt követően először azt olvashatjuk, hogy *Ez az Juliáról szerzett énekeknek a vége*; majd pedig a következő vers fölött azt, hogy *59. Következik más. Zsófi nevére. A Következik más* kifejezés nemcsak meglepő, de egyenesen ellentmond a sorszámzásnak. És így folytatódik tovább is. Az 59. verstől kezdődően egészen a 66-ig *egyetlenegyszer sem* fordul elő vonatkozó névmás a címben.

59.	<i>Ötvenkilencedik,</i>	Következik más. Zsófi nevére
60.	<i>Hatvanodik,</i>	Bécsi Zsuzsannáról s Annamáriáról szerzette
61.	<i>Hatvanegyedik,</i>	Egy katonaének. In laudem confiniorum
62.	<i>Hatvankettődik,</i>	Egy könyörgés, új
63.	<i>Hatvanharmadik,</i>	Psalmi 27. translatio ungarico...
64.	<i>Hetvenegyedik,</i>	Amatorum carmen. De virgine Margareta
63.	<i>Hetvankettődik,</i>	Colloquium octo viatorum...
64.	<i>Hetvanharmadik</i>	Animum ingratitude...
65.	<i>Hetvenegyedik</i>	Zarándokoknak vagy bujdosóknak való ének
66.	<i>Hetvenötödik</i>	Valedicit patriae, amicis...

Miközben azt tapasztaltuk, hogy az életműben a vonatkozó névmásos cím egyre gyakoribb, azt vehetjük észre, hogy a Julia-ciklus végén ez a tendencia megtörik. Egészen egyszerűen azt mondhatjuk, hogy ezeknek a verseknek eredetileg nem volt sorszámuk, és nincsenek a ciklusba beszerkesztve. (Korábbi megfigyelésünket alátámasztandó, a vastagítással jelölt latin argumentumok előtt is következetesen magyar sorszámnevek állnak, ami véleményünk szerint a másolók általi beszámolás következménye.)

Természetesen nem tagadjuk, hogy ezeket a verseket Balassi 1589 nyarán írta, közvetlenül a Julia-ciklus befejezése után. Erről a költemények kolofonjai pontosan tájékoztatnak. (Mellesleg szólva éppen e kolofonok adnak újabb érvet a kezünkbe, tudniillik a Julia-ciklus darabjainál sohasem találunk konkrét évszámot adó záró strófát. Mintha a pontos datálás összefüggne a versek cikluson kívüliségével.) Azt sem tagadjuk, hogy ezeket a verseket a költő lejegyezte a *maga kezével írt könyvbe*, ráadásul pontosan a Julia-ciklus utáni lapokra. Erről tanúskodik a *Fanchali Jób-kódex*,¹⁵ melyben az inkriminált 58. és 59. vers éppen egymást követően van lemásolva, s közöttük ugyanúgy olvasható a Julia-ciklus végét jelző mondat, illetve a *Következik más* megjegyzés. Ezek a költemények valóban egymás után állnak, de az egyik számozott, a másik nem; a Zsófi nevére szerzett ének a Julia-ciklus zárását követően már számozatlan!¹⁶

Ezen a ponton – úgy gondolom – fel kell adnunk a Gerézdi–Klaniczay-sejtést!

15 STOLL, i. m., 4. sz., 17. Kiadása: JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25), 139.

16 Eckhardt Sándor a következő jegyzetet fűzi a *Fanchali Jób-kódex* *Következik más* szavaihoz: „A [Balassa-] kódexben is ez áll »következik mas.« de a sorszámzás megszakítja a logikus sorrendet. Ebből az

A kezdet...

Érdemes egy pillanatra elidőzni a *Balassa-kódex* legelső szavánál is. A kézirat a *Keövetkeznek Balasi Balintnak keőlem keőlem fele Szerelmes enekj* [...] címet viseli. A kezdőszónak meglepő analógiája van, egybecseng az *Istenes énekek* talán meg sem jelent bécsi kiadásának címkezetével.¹⁷ Armando Nuzzo, aki felfedezte e kiadás második, firenzei példányát, a címadás kapcsán vetette fel, hogy a *Keövetkeznek Gyarmati Balassa Balintnak Istenes eneki* cím meglehetősen szokatlan egy nyomtatvány élén.¹⁸ A kezdőszó szerinte arról tanúskodik, hogy a kiadvány egy kolligátum részét képezte. Erre vallana az is, hogy a kiadvány vegyes énekrészének élén is hasonló címlap áll: *Keövetkeznek Másoktól szerzett Istenes és aētatos énekes formán valo szerzett dichiretek és könyörgések*. Armando Nuzzo arra gondol, hogy a bécsi kiadás két jól elkülöníthető fasciculusra bomlik, és úgy van összerakva, mint egy kolligátum.¹⁹ Az elgondolás ellen két erős érv is felhozható. Egyrészt a másoktól szerzett énekek az önálló belső címlap ellenére nem különálló fasciculus elején kezdődnek, hanem az F ívfűzet 5. levelén, így fizikailag nem különíthetők el a megelőző egységtől, nem tudjuk felbontani a „kolligátum”-ot. Másrészt a kiadvány első címlapján nyomdai impresszum található, mely feltűnteti a kiadási helyet és évszámot. Ilyet pedig belső címlapon csak akkor találhatunk, ha a szóban forgó fasciculus önállóan is forgalomba került.²⁰ Kőszeghy Péter arra gondol, hogy a bécsi kiadás címlapját megelőzte egy előszó, és ez indokolná az ezt *követő* címadást, hiszen így a címlap immáron belső címlappá vált.²¹ Ez a megoldás ugyan elkerüli első ellenérvünket, de a másodikat továbbra sem.

Mindkét kutató megemlíti, hogy a *Balassa-kódex* élén is hasonló címadással találkozunk, ám nem térnek ki ennek magyarázatára.²² Kőszeghy (véleményünk szerint

következik, hogy a számozás nem magától a költőtől ered.” (MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY, *i. m.*, az 54. sz. jegyzetet követően.) Eckhardt Balassi verseinek kritikai kiadásában sem ragzkodott a *Balassa-kódex* számozásához, így ez a megjegyzése 1959-ben még nem tűnt fontosnak. A Gerézdi–Klaniczay-sejtés megfogalmazása után azonban ez az észrevétel súlyos ellenérvvé változott, amit az eredeti sejtés hívei és a *Nagyciklus* pártján állók – úgy látszik – figyelmen kívül hagytak!

17 Ezen a helyen jelzem, hogy a kérdésről szóló előadásom – *Mikor jelent meg Balassi Bálint Istenes énekének bécsi kiadása?* (Pécs, 1991. május) –, melyet a szakirodalom csak az elhangzottak alapján, ill. kéziratból idézett sokáig, húsz év késéssel végül megjelent, bár igencsak elbújtatva, ünnepi köszöntőnek szánt, ál-lexikoncikk formájában: *Krúda = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX: Minden kor (ángyod térde – zsúpra, aggnő), a főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, Csőrsz Rumén István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., reciti, 2011, 116–120.

18 Armando NUZZO, *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*, ItK, 96(1992), 639–645.

19 Armando NUZZO, *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneke: Bécs, 1633*, a hasonló kiadás kísérőtanulmánya, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1994 (BHA, 29), 14–15.

20 Ilyen 5 nyomdai egységből álló kolligátum-kiadvány például: HELTAI Gáspár, *Cancionale*, Kolozsvár, 1574 (RMNy 351). Az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásainak végén található prózai imádságok (*Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok, Via Jacobæa*) szintén önálló impresszumot viselnek címlapjukon. A rendezetlen kiadásokat követő rész Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában valóban meg is jelent önállóan: Várad, 1652 (RMNy 2654).

21 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 98(1994), 695–705.

22 NUZZO, *Gyarmati Balassa...*, *i. m.*, 31, 20. jegyzet; KŐSZEGHY, *Balassi Bálint mitológiája...*, *i. m.*, 704.

helyesen) elzárkózik attól, hogy a *Balassa-kódex* és az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásai között közvetlen hatást tételezzünk fel. Kétségtelen viszont, hogy a kódexben a Balassi-rész elején, a Julia-ciklus elején és a Rimay-rész elején is a *Következnek...* címadással találkozunk, és a bécsi kiadásban is ilyen cím áll a Balassi–Rimay-rész, illetve a másoktól szerzett versek előtt. Ráadásul ez a formula a bécsi nyomdász, Ferenczffy Lőrinc más kiadványában is előfordul. Kőszeghy rámutat, hogy Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjénél* a nyomdász teljesen hasonló módon jár el, a belső címlapokon többször is előfordul a *Következnek...* szövegkezdet.²³

Ennél azonban bátran továbbmehetünk. A megfigyelést kiegészíthetjük azzal, hogy a név nélkül megjelent, de bizonyosan Ferenczffytól származó 1615-ös prágai imádságoskönyvnek öt olyan fejezete is van, mely önálló belső címlapon álló *Következnek...* formulával kezdődik.²⁴ A legutolsó fejezet címe például ez: *Következnek különb-különbféle istenes és áétatos dicséretetek, hálaadások és könyörgések*. De az *Istenes énekek* kiadásainak példatárát is nyugodtan bővíthetjük. A rendezetlenekben a vegyes énekrész, illetve Pécseli Király Imre énekei kezdődnek hasonlóan, a rendezettekben a Rimay-rész előtt találkozunk ilyen megoldással. Nem mindig külön címlapon, de határozottan azonos szöveghelyzetben, több darabból álló, de mégis együvé tartozó verscsoportok élén. Nem gondolom, hogy ez ritkaságszámba menne. Abban egyeznek meg ezek az esetek, hogy mindannyiszor szerepel valami a szóban forgó verscsoport *előtt*.

Vajon mi állhatott az *Istenes énekek* bécsi kiadásában Balassi versei *előtt*, és mi szerepelhetett a *Balassa-kódex* első 33 verse *előtt*? Tartok tőle, hogy a válasz túl egyszerű – maga a címlap. Tudniillik a kódex legelső szava nem a címre, hanem az ezt követő versekre vonatkozik. De érthetjük a címet úgy is, hogy *itt következnek* az énekek. A *következnek* nemcsak azt jelenti, hogy a megelőző dolog után jönnek, hanem azt is, hogy olyan dolgok, amik egymás után jönnek. Ebben az értelemben használja a kódex 1610 körüli szerzője is: *Következnek Balassi Bálintnak kölem-kölemféle szerelmes éneki...*, *Következnek Rimai Jánosnak kölemb-külemb-file énekei...* Azt állítja mindkét cím, hogy egy verssorozat *itt következik*, vagyis a verscsoport *itt kezdődik*. Ha igazam van, és a *következnek* szó ilyenkor nem *rakövetkezést* jelent, hanem verscsoport *kezdetét*, akkor még tovább léphetünk.

A Julia-ciklus is ezekkel a szavakkal kezdődik. A 33. verset követő prózai megjegyzés első fele, hogy *Ezek az énekek, kiket gyermekeségétől fogva házasságáig szerzett*, illetve hogy kettő hija, még az előző ciklus végére valók. De aztán azt olvashatjuk: *Mostan immár akik következnek, azokat jobb részre júliáruul szerzette*. A Julia-ciklus vége után pedig megint *Következnek* más. Vagyis azt gondolom, hogy Balassinak két számozott versciklusa foglalt helyet a *maga kezével írt könyvében*, és ezt néhány számozatlan vers követte. Nemcsak az a bizonyos nyolc, hanem például a *Valahány török bejt* is. Ezt a két számozott ciklusból és további versekből álló együttest az 1610 körüli művelt szerkesztő

23 KŐSZEGHY, *Balassi Bálint mitológiája...*, i. m., 703; [HAJNAL Mátyás], *Az Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságra szíves képekkel kifarmáltatot [...] könyvecske*, Bécs, 1629 (RMNy 1422), hasonmását kiad. HOLL Béla, Bp., Balassi, 1992 (BHA, 27).

24 [FERENCZFFY Lőrinc], *Imádságos könyvecske magyar nyelven*, Prága, 1615 (RMNy 1092).

egyetlen egységként kezelte, és ezzel párhuzamosan valamikor egy másolók által önkényesen végrehajtott, a búcsúversig folyamatosan haladó átszámolás is megtörtént. Eredetileg azonban a kódex élén álló nyitómondat nem a Balassi-korpusz egészére, hanem csak az első 33 darabra vonatkozhatott. Abban vannak ugyanis *kölem-kölem féle* versek, azaz különféle nőkhöz, különféle időben, különféle nótára írott versek. Van közöttük a szerelmi tárgyú énekek mellett istenes és vitézségről való is. Ami pedig ez után következik, az homogénebb, hiszen *jórészt inkább mind Juliáról szerzette*. Vagyis a *kölem-kölem* csak a nyitó ciklus vegyes jellegére, a házassága előtt írt gyűjtemény heterogén voltára utal, nem pedig az életmű egészére.

Valami hasonlót mond Rimay is Balassi-kiadásához írott előszótervezetében, amikor mestere verseit három részre osztja.²⁵ Az istenes énekek és a Julia-versek mellett harmadikként *egyedetett állapatrul való, elvegyült énekeiről* emlékezik meg. Ha jól értem, ebbe a csoportba azok a világi versek kerültek, melyek nem tartoznak a Julia-ciklushoz. Az *elvegyült* pedig nem 'elkeveredett' értelemben áll itt, hanem az *elvegy* ('elegyes, kevert, heterogén') jelentésben szerepel, s a Balassi házassága előtti verscsoportra vonatkozva éppen annyit tesz, hogy *kölem-kölem*.

... és a vég

Beláttuk, hogy a *Balassa-kódex* egységesnek tűnő nagysztruktúráját, az egyébként is erőteljes emendációkkal előállítható 66-os *Nagyciklust* csupán a másolók számozási eljárásai következtében látjuk egységesnek. Ha van rá okunk, hogy kételkedjünk az 1-től 75-ig tartó verssorozat érintetlenségében – és úgy tűnik, hogy erre több okunk is van –, akkor nincs értelme ragaszkodni egy egyébként is hipotetikus, a kódex prózai megjegyzéseivel szemben álló, egyéb érvekkel is támadható elmélethez. Ha feladjuk a Gerézdi-Klaniczay-sejtést, egy sor gond szűnik meg egy csapásra:

- (1) Nem kell megmagyaráznunk, hogy miért nincs Balassinak 33 istenes verse, és hogy ami pedig van, azt miért említi a kódex 10 versként, és miért találjuk meg ezt a verscsoportot így a rendezetlen nyomtatott kiadásokban.²⁶
- (2) Nem jelent gondot a *Valahány török bejt...*, sem amiatt, hogy többletként szerepelne, sem amiatt, hogy beékelődik a kódex 73. és 74. éneke (a cikluselvű kiadások 64. és 65. verse) közé.
- (3) Nem jelent gondot a *Celia-ciklus*, mely ha csonkán is, de szintén szerepel a *Balassa-kódex*ben, mégsem része a 3×33+1-es kompozíciónak.
- (4) Nem kell speciális esetként kezelnünk a *Saját kezű versfűzért*. Ez ugyan nincs benne a kódexben, s emiatt kirekeszhető lenne a kódex anyagának kompozíciójából, de nyilvánvalóan összefügg Balassi ciklusával, összekötő kapocs a Julia-ciklus és a *Celia-ciklus* között, s egy életműkiadásból véletlenül sem hagynánk ki.

25 RIMAY, i. m.

26 KÖSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről*, ItK, 89(1985), 76–89.

Természetesen Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor is csak egy eltervezett, de valójában soha meg nem valósított nagystruktúráról beszélt. Horváth Iván is ezért nevezte a 3×33-as rendet követő kiadást „eszményítő”-nek. A számszimbolikus szerkezethez az elmélet szerint Balassi csak 1589 nyaráig tartotta volna magát, a Julia-szerelem kudarcát követően azonban letett róla.

Érdemes-e ragaszkodni ehhez, a költő által is feladott elképzeléshez? S ha a költőhöz hasonlóan mi is feladjuk, akkor érdemes-e csak félig meghátrálni? Hiszen a *Nagyciklus* elnevezés már nem a 3×33-as rendet, hanem egy 2×33 versből álló sorozatot takar. Érdemes-e védelmezni a 2×33-as ciklust? Korábban úgy véltem,²⁷ hogy noha vannak megfontolandó ellenérvek, két mozzanat mégis erősen alátámasztja a *Nagyciklus* létezését. Az egyik a verssorozat erős poétikai zárata. Az *Ó, én édes hazám...* kezdetű énekében a költő elszámol az életével és a költeményeivel is. Elégetésre ítéli a verseit, és ezzel a visszatekintő mozzanattal a búcsúvers kétségtelenül az *utolsó vers* pozícióját veszi fel. Záródarab. A másik erős érv pedig így hangzott: „A kódexben 1-től 75-ig számozva vannak a költemények, s ezt a számozást érvénytelennek tekinteni csak abban az esetben van jogunk, ha a számozást, a számozás kiegészítését, folytatását, vagy bizonyos versek átszámozását egy másoló rovasára írjuk.”²⁸ Nos, a fentebbiekben éppen azt láttuk be, hogy a másolók rovasára írható egy sor számozásbéli torzítás. A búcsúversre vonatkozó első érv azonban valóban megfontolandó. Záródarab. De vajon mit zár? Megkomponált ciklust, vagy egy életszakaszt?

27 *Hozzászólás a Hozzászóláshoz...*, i. m., 143.

28 *Uo.*

BÁTORI ANNA

„Velőtlen zagyvalék” és „kritikátlan apológia”

Wallaszky Pál válasza Rummy Károly György recenziójára

I.

Paullus Wallaszky 1816-ban függelékként jelentette meg észrevételeit¹ Karl Georg Rummy recenziójával² kapcsolatban. S bár a Wallaszky historia litterariájáról írt kritika mindig is ismert volt,³ az arra adott válasz kikopott az irodalomtörténeti emlékezetből. A bírált munka, Wallaszky historia litterariájának második kiadása 1808-ban jelent meg, akkor, amikor – mai értelmezéseink szerint – átalakulóban van a historia litteraria hagyománya, miközben lassanként kialakul az irodalomtörténet-írás diszciplínája. E folyamattal kapcsolatban azonban nemigen vannak olyan esettanulmányok alapuló, alapos értelmezéseink, mint amilyenekkel a historia litteraria kialakulásával és kora 18. századi történetével kapcsolatban Tarnai Andor munkássága⁴ révén rendelkezünk.

Nem könnyíti meg a helyzetet, hogy a historia litteraria hagyományát bírálók szempontjaival könnyebben tudunk azonosulni. Egy példát említve: nem szorul magyarázatra, hogy Rummy Károly György a 18. század irodalmának kapcsán miért kéri számon Wallaszky munkáján Báróczi Sándor és a fiatalabb Daniel István regényfordítását, valamint Baróti Szabó Dávid, Kazinczy, Virág és Dayka versesköteteinek ismertetését, hiszen számunkra is ezek alkotják a korszak irodalomtörténetét. Ezzel szemben az, hogy miért nem magától értetődő e nevek és művek szerepeltetése egy 19. század eleji historia litterariában, már némi magyarázatot igényel. A vita tanulmányozása nem csupán Wallaszky álláspontjának megértése szempontjából lehet tanulságos, hanem annak belátása felől is, hogy a Rummy által képviselt szempontrendszer nem teljesen egyezik meg mai preferenciáinkkal, és épp annyira értelmezésre szorul, mint ellenfeleinek szempontjai.

1 WALLASZKY Pál, *Appendix = Uő, De bibliothecis quibusdam veterum memorabilibus: Oratio inauguralis bibliothecae senioratus Evangelici Gömöriensis, dicata Honori Illustrissimi Domini Domini Leopoldi e Comitibus Andrászi de Szent Király et Krasznahorka, Sacrae Caesareo-Regiae Apostolicae Camerario, Cassoviae, Etlinger, 1816, 43–57.*

2 [Karl Georg RUMY], *Budae, typis Regiae Universitatis Hungariae: Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria [...]*, *Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthume, 1811/10–11, 44–61, 204–218.*

3 MARGÓCSY István Pápay Sámuel literatúratörténete és egykorú kritikák kontextusában értelmezte a szöveget: *Pápay Sámuel és Literatúrája*, It, 1980, 377–404.

4 *Historia litteraria-tanulmányai összegyűjtve*: TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 16).

Wallaszky antirecenziója és Romy kritikája olyan, egymás nézőpontrendszerét megvilágító forrásokként olvashatók, ahol egymás nem értése vagy félreértése lehet az értelmezés kulcsa. A vita tanulmányozása nem csupán a historia litterariát felváltó hagyomány kialakulásának megismeréséhez adhat támpontokat, hanem a historia litteraria hagyományán belüli szövegek újragondolásában is segítséget jelenthet.

II.

Wallaszky Pál (másként Pavel vagy Pavol Valaský, vagy ahogyan ő maga nevét írta: Paullus Wallaszky) 1785-ben jelentette meg *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című⁵ historia litterariáját. A teljes magyar írott kultúra és tudományosság rendszerező összefoglalására vállalkozó mű második, átdolgozott kiadása 1808-ban jelent meg Budán, az egyetemi nyomdában, nem kevesebb mint ezer példányban.⁶

Az első kiadásra érkezett recenziót a jénai Allgemeine Literatur-Zeitung közölte még a mű megjelenésének évében. Az ismertető jellegű, ámde alapvetően elismerő, másfél oldalnyi kritika a historia litteraria nevekkel fémjelzett hagyományvonalába illesztve mutatja be Wallaszky művét. „Már többen hozzájárultak Magyarország (és Erdély) tudósainak és tudományosságának történetéhez, különösen Czvittinger, Bél, Rotarides és a legújabb időkben Horányi és Benkő, akiknek munkáit e történeti munka Szerzője dicséri, értékeli és felhasználja.”⁷ A recenzió írója szerint Wallaszky tehát nemcsak folytatja, hanem kiegészíti és tovább építi azt a közös tudást, ami az őt megelőzők és az őt követők közös tulajdona.⁸ A recenzens tudományfogalmának horizontját jelzi az általa kifejtendőnek tekintett kérdések felsorolása is: „Milyen prédikatori szokások jöttek divatba? Művelik a természetrajzot? Mely részeit? Milyen tudomány, milyen filozófiai rendszer örvend általános tekintélynek? Mi akadályozza az előrehaladást?”⁹ A bíráló tehát nemcsak a gyakorlati teológiát nem zárja ki a tudo-

5 WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posenii et Lipsiae, Loewe, 1785; 2., bőv. kiadás: Buda, Typis Univ., 1808.

6 „Ex mille Exemplaribus intra decennium vix 600. vendita sunt. Et id est documento, paucos esse Historiae Litterariae patriae amantes.” Wallaszky Pál Horvát Istvánhoz, 1817; OSZK Kt., Levelestár. – A levél e részletét Vass Bertalan is ismertette: *Horvát István életrajza*, Bp., MTA, 1895, 295–296. – A latin és német szövegrészleteket minden esetben a saját fordításomban közlöm.

7 „Beiträge zu einer Gelehrten-geschichte von Ungarn (und Siebenbürgen) haben zwar schon mehrere, besonders [Z]wittinger, Běl, Rotarides, und in den Neusten Zeiten Horanyi und Benkő geliefert, deren Arbeiten der Hr. Vf. dieser Geschichte rühmt, schätzt und nutzt.” *Presburg, bey Löwe: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus, a Paulo Wallaszky. 1785.*, Allgemeine Literatur-Zeitung, Jena, 1785/218, 315–316, itt: 315.

8 A közösségi tudásfelhalmozás e modelljéről lásd MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 88(1984), 291–308.

9 „Was für Predigermethoden gehen im Schwange? Wird Naturgeschichte getrieben? und welcher Theil derselben? Welche Wissenschaft, welches philosophische System steht am meisten in Ansehen? Was hindert ihren Fortgang?” *Presburg, bey Löwe: Conspectus...*, i. m., 316.

mányosságból, hanem hisz a tudományok egészének általános fejlődésében, a működésüket előmozdító és hátráltató tényezők felkutathatóságában. Ugyanígy feltételezi, hogy a magyarországi tudományosság ugyanazon kategóriákkal írható le, mint más európai nemzetek tudományai.

A második kiadás kritikai visszhangjáról Rummy Károly György gondoskodott: két-részes, név nélküli¹⁰ bírálatát a bécsi *Annalen der Literatur* 1811. októberi és novemberi száma közölte. S ugyan Rummy már 1809 áprilisában elküldte a szerkesztőségbe kész recenzióját, mégis csak 1811 májusában kéri őt a nemrég kinevezett szerkesztő, Jakob Glatz,¹¹ hogy kritikáját rövidítse le, és tekintettel a megírás óta eltelt időre, dolgozza át.¹² Glatz június végén köszöni meg az átszerkesztett írást.¹³ Hogy a végül nyomtatásban harmincegy oldalon megjelent szöveg rövidítésen is átesett-e, nem tudjuk. A recenzió ezt követően cenzorhoz került, majd az 1811. októberi és novemberi lapszámban már olvasható volt.

A Kazinczy-levelezésből következtethetünk rá, hogy a recenzió egykorúan érdeklődésre tarthatott számot. Kazinczy Ferenc ugyanis rendre mentegetőzni kényszerül: nemhogy nem ő az írás szerzője, de még csak nem is látta a készülő kéziratot. „A Wallaszky munkáját Rumi [recenseálta]. Én azt csak nyomtatásban láttam. Onnal gondolhatja némely Olvasó hogy abban részem van, mert Rumi excerpálta a' Tübingi kérdésre tett Pályairásomat. Megölnék engem azzal a' magasztalásokkal. Fialat eszten-deimben az nekem talán kedves volt volna: de most hideg vagyok a' Fama' kürtölése eránt.”¹⁴ Hogy mennyire vonta Kazinczyra a figyelmet az, hogy munkásságát a Rummy-recenzió a kortárs irodalom tetőpontjaként mutatja be, a levelezőpartnerek véleményének ismerete nélkül nem tudható. Arra sincs konkrét utalás Kazinczy leveleiben, hogy a felé irányuló érdeklődő kérdéseket mi ösztönözhette: a Kazinczynak tulajdonított hiúság vagy talán az *Annalen*ben közölt kritika éles és személyeskedő hangja egy elismert tudóssal kapcsolatban.

10 Kazinczy Ferenc szerint ez a folyóirat általános gyakorlata volt: „Megjelent ez a' Recenzióm az Ausztriai Császárságbéli Literatúra 's Mesterség Annálisainak 1809-dik esztendőbéli Septembri füzetében, mellynek kedvéért azt német nyelven írtam volt; 's ott nevem alá írása nélkül, minthogy azt az Annálisok Institutuma, a' külföld Tudományos Ujságleveleinek szokása szerént nem kívánta.” KAZINCZY Ferencz, *Himfy szerelmei. Budán. 1807. A' Magyar Kir. Universitas betű(j)ivel. [...]*, Erdélyi Múzeum, 1814/1, 89.

11 Jakob Glatz 1811-től a folyóirat megszűntéig, 1812 végéig szerkesztette a bécsi *Annalen*t. Lásd: *Glatz, Jakob* = Constant von WURZBACH, *Biographisches lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, K. K. Hof- und staatsdruckerei, 1859, V, 210; *Bibliographie der Österreichischen Zeitschriften, 1704–1850* (ORBI 3), szerk. W. Helmut LANG, Ladislaus LANG, III, München, 2006, 100.

12 Jakob Glatz Rummy Károly Györgyhöz, Wien, 1811. máj. 7. = HILÓCZKI Ágnes, *Rummy Károly György: Forráskutatás és biográfia*, Bp., (védésre nem került) doktori disszertáció kézírata, 2003, 152. – A Hilóczki által átírt levelek eredetije az MTAK Kézirattárában található.

13 Jakob Glatz Rummy Károly Györgyhöz, Maidling bei Schönbrunn, 1811. jún. 27. = HILÓCZKI, *i. m.*, 153.

14 Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1812. ápr. 8. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: *KazLev.*), IX, 388. Továbbá: Kazinczy Nagy Gábornak, Széphalom, 1812. jan. 5. = *KazLev.* IX, 212; Kazinczy Kulcsár Istvánnak, 1812. ápr. 19. = *KazLev.* IX, 404; Szentgyörgyi József Kazinczynak, 1812. máj. 23. = *KazLev.* IX, 470. – Az idézett Döbrentei-levélen kívül Kazinczy nem fedi fel Rummy szerzőségét, személyére csak mint „a' Recensens”-re hivatkozik.

Bizonyos, hogy Wallaszky komolyan sérelmezte a személye ellen is irányuló kritikát. Többek közt ugyanis felrötták neki, hogy még tulajdon keresztnévét sem írja helyesen, tudniillik „Paulus” helyett „Paulus” írandó,¹⁵ illetve hogy hivatali elfoglaltsága nem hozható fel mentségül arra, hogy munkája második kiadásában sem ismertette az általa felsorolt műveket, ugyanis „a lelkészi hivatal egy faluban sok szabad órát hagy az embernek”¹⁶ (holott Jolsva mezőváros¹⁷). Végül, ami az *Appendix* tanulása szerint a leginkább bánthatta: hogy ő hiperortodox lelképásztor.¹⁸ Ez utóbbi nemcsak azért sérthette önbecsülését, mert ő maga a tudósi és az evangélikus lelkészi hivatást egyazon szerep kétféle megnyilatkozásaként gondolhatta el,¹⁹ hanem azért is, mert elődei historia litterariáinak bemutatásakor egy elvet kér számon a műfaj mintadarabjain kérlelhetetlen következetességgel: a felekezeti elfogulatlanságot.²⁰

Nem tudható pontosan, hogy Wallaszky eredetileg kit sejtethet a recenzió szerepében, bizonyos azonban, hogy Rummy úgy olvasta az antikritikát, mintha az kifejezetten Schwartner Mártonnal azonosítaná a rosszindulatú kritikust. Kazinczy számol be róla Pápay Sámuelnek: „A’ Wallaszky Conspectus Reipublicae Litterariae Recensense [Rummy] azt írja, hogy ellene egy mérges Antikritikát írta valaki, ’s öt Schwartnernek gondolja.”²¹ Schwartner Rummyhoz írt leveléből arról értesülünk, hogy ő maga is hasonlóképpen értelmezte Wallaszky válaszáat, az antikritikát végigolvassván ugyanis szóban és írásban is tiltakozott a személyét érintő vád ellen. A szóbeli protestálást Kovachich Márton György, az írásbelit Bartholomaeides László továbbította Wallaszky felé, már

15 Rummy a címet a következőképpen közli: „[...] delineatus a Paulo (Paulo) Wallaszky”. (AnnLitKunst, 1811/10, 44.)

16 „Der Vf. sagt in der Vorrede, er hätte den Vorsatz gehabt, allen Angeführten Werken Inhaltsanzeigen und Kritiken beyzufügen, er habe diess aber nur bey einigen (meist theologischen) Werken gethan, weil diess theils seine Amtsgeschäfte nicht erlaubten (aber das Predigeramt auf dem Dorfe lässt ja doch viele freye Stunden!) [...]” (Uo., 50.)

17 VÁLYI András mezővárosnak mondja (*Magyar országnak leírása*, II, Buda, 1799, 256), BARTHOLOMAEIDES László szerint: „Oppidum privilegium et montanum” (*Incltyli Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica*, Leutschoviae, 1806–1808, 587).

18 „Schade, dass unser Vf. in diesem Werke den Theologen und hyperorthodoxen Pastor so sehr durchblicken lässt.” AnnLitKunst, 1811/11, 217–218. – „Penes hanc periocham cogimur fateri: Hinc illae lacrymae! nisi ista momordissent: longe alias integra Recensio instituta fuisset.” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 55.

19 Minden jel szerint nagy hangsúlyt fektetett a népnevelésre: részletesen ismertette Tessedik Sámuel iskoláját Szarvason, véleményt formálva róla, milyen oktatásra van leginkább szüksége a parasztságnak (WALLASZKY, *Conspectus...* [1808], i. m., 391–395). Tótkomlóson az ő kezdeményezésére honosult meg a szőlőművelés, de ugyanott malom építését, valamint tanítói lakások és segédtanítók meghívását is kezdeményezte. Lásd GAJDÁCS Pál, *Tót-Komlós története*, Gyoma, 1896, 124–125.

20 Wallaszky a *Prolegomena* fejezetben sorolja elő a hazai historia litterariákat (*Conspectus...* [1808], i. m., 1–42). Egyedül a piarista Horányi Elek érdemel egyöntetű elismerést a felekezeti elfogulatlanság tekintetében (uo., 24–25).

21 Kazinczy Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1812. aug. 16. = *KazLev.* X, 76. – Schwartner Márton Rummy Károly Györgyhöz, Pest, 1818. márc. 15. = HILÓCZKI, i. m., 159. hasonlóképpen. – Az olvasat helyességét alátámaszthatja, hogy az antirecenzió utolsó bekezdéseiben neve gyakran említődik „D[ominus] Schwartner” alakban, s megszólítást a szerző addig egyedül a „Cenzorral” és a „Recenzenssel” szemben alkalmazott.

valamikor 1818 tavasza és ősze között.²² Wallaszkyt azonban nem lehetett könnyű meggyőzni, mivel ezt követően az 1818. szeptemberi országos evangélikus gyűlésen magától Schwartnertől is felvilágosítást kért. Miután beszélt vele, magához Rummyhoz fordult, hogy tőle is megerősítést kapjon.²³

Az attribúciós problémákat azonban Wallaszky sem igyekezett egyszerűsíteni. Az *Appendix* narratívája szerint ugyanis a valamikor 1811 novembere után megírt antikritika eredetileg német nyelvű volt – ez valószínűsíthető is, hiszen a bécsi Annalen nem közölt latin recenziókat –, szerzője pedig egy bizonyos „L. J.”²⁴ Wallaszky feltehetőleg „L. J.” képviselőjében küldhette el az eredeti német szövegváltozatot a szerkesztő Glatznak, aki 1812. július 10-én már továbbította is Rumynak, arra kérve, hogy röviden feleljen rá.²⁵ A heteken belül elkészülő válasz azonban hosszúra sikerült, mintegy két-három ívnyire, ami megnehezítette a közlést.²⁶ A közlési nehézségekről és a honoráriumok problémájáról Glatz Wallaszkyt is értesítette, egyúttal próbálva rábeszélni, hogy álljon el a megjelenés szándékától, mert az neki magának is kínos lenne. Válaszában Wallaszky ragaszkodik a nyomtatáshoz, fenntartva azt a fikciót, hogy ő csak közvetít a szerző és a szerkesztő között: a késedelmes válaszadást ugyanis azzal indokolja, hogy konzultálnia kellett az antikritika írójával.²⁷ (Mellesleg ő maga is csak a szerkesztő közvetítésével értesülhetett az ekkor még névtelen vagy Schwartnerrel azonosított recenzens lépéseiről.) Glatz Wallaszky e válaszelevelét elküldi Rumynak,²⁸ következőképpen kommentálva az eseményeket: „Látni fogja ez [Wallaszky levele] alapján, hogy őt és az észrevételek [antikritika] szerzőjét békés megegyezésre bírni eredménytelen volt. Előbbit figyelmissé tettem rá, hogy a Recenzens erős kifejezésekkel utal vissza az ellene irányuló kirohanásokra, és hogy én azt szeretném, az

22 „Mündlich erklärte ich mich, und dies zwar feierlich, vor den Herren Kovachich, Mitter, Eggenberger (der Erste versprach es dem gekränkten eitlen Manne sogleich anzuzeigen); schriftlich wandte ich mich an Herrn. [...] in Csetnek, und bat diesen, durch den Herrn Prediger Bartholomaeides, den mit Windmühlen kämpfenden Ritter es wissen zu lassen, dass ich an der genannten gelehrten und humanen Recension keinen, auch nicht den geringsten, Antheil habe”. Schwartner Márton Rummy Károly Györgyhöz, Pest, 1818. márc. 15. = HILÓCZKI, *i. m.*, 159. – Bartholomaeides László 1784-től lelkész a Jolsvával szomszédos Martonházán (Ochtina). Lásd *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, szerk. ZOVÁNYI Jenő, 3., átdolg. kiad., Bp., 1977, 53.

23 „Sub initium praeteriti Septembris, occasione Conventus Generalis Evangelicorum Pestini celebrati, invisi inter caeteros fautores et amicos, Spect. D. Bibliothecarium Schwartner, qui inter reliquos sermones amicos, significavit mihi, Reverentiam TVAM, Litteris ad Se datis pro Auctore Temet iniquissimae illius Recensionis Editionis secundae anni 1808. Conspectus Reipubl. Litter. in Hungaria Annalibus Litteraturae Imperio Austriaco part. 11. anni 1811. insertae, declaravisse”. Paullus Wallaszky Rummy Károly Györgyhöz, 1818. nov. 12., MTA Kt. M. Irod. Levelezés 4r 23, A. 1.

24 „Auctore L. – J.” WALLASZKY, *Appendix...*, *i. m.*, 43.

25 Jakob Glatz Rummy Károly Györgyhöz, Wien, 1812. júl. 10. = HILÓCZKI, *i. m.*, 155.

26 Jakob Glatz Rummy Károly Györgyhöz, Wien, 1812. júl. 30. = *Uo.* – Glatz beszámol róla, hogy már így is túlságosan sok a magyarországi irodalmat érdeklő írás a lapban, ráadásul a közlés díjai is gondot jelentenek.

27 Paullus Wallaszky Jakob Glatzhoz, 1812. aug. 25., MTA Kt. M. Irod. Levelezés 4r 24. sz. B. d.

28 Jakob Glatz Rummy Károly Györgyhöz, Wien, 1812. szept. 17. = HILÓCZKI, *i. m.*, 156. – Eredetileg e levél melléklete lehetett a Rummy másolatában fennmaradt, Glatznak írt Wallaszky-levél.

öregember bár inkább ne kívánná magát kitenni annak a veszélynek hogy kompromittálva lássa magát.²⁹ S noha Glatz e levélben azt írja, a cenzúra elé terjesztette mind az antikritikát, mind a választ, végül egyiket sem hozta le az 1812 végén egyébként is megszűnő³⁰ *Annalen der Literatur*. Ennek oka tehát ugyanúgy lehetett a lap megszűnése, mint az elmergesedett viszony a válaszoló felek között, vagy a mondott terjedelmi okok. Kazinczy ez utóbbiról ad hírt, jóllehet már augusztusban.³¹ A sértett Wallaszky azonban a történeteket a szerkesztő és a recenziens összebeszélésének és rosszindulatának tekintette, így ír ugyanis a később mégis megjelenő antikritikában: „Mindebből világosan látszik, hogy bajtársiasan karöltve úgy ügyködnek e Recenziens Urak, hogy cenzori tisztségüket despota módra gyakorolhassák, és az ellentmondók száját betömhessék.”³²

Az antirecenzio végül a régi nevezetes könyvtárakról szóló beiktatási beszéd függelékeként jelent meg Kassán, 1816-os dátummal. Schwartner Rummyhoz intézett levélből azonban arról értesülhetünk, hogy 1816-ban csak a beszédet nyomtatták ki, az *Appendix* pedig valamivel később látott napvilágot. Az Egyetemi Könyvtárnak csak 1817 őszén küldték meg.³³ Így – Schwartner szerint – adódnak *Appendix* nélküli *De bibliothecis quibusdam veterum memorabilibus*-példányok, ami részben magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért nem ismerték az antikritikát Wallaszky életművének egyes későbbi feldolgozói.³⁴

Hogy a kortársak ismerték-e az *Appendix*-et, arra nézvést nincsenek pontos adataink. A recenzióról azonban még az arra adott válasz megjelenése idején is beszéltek, hiszen Kazinczy 1817 szeptemberében arról ír: „Wallaszky recenziója miatt megvadultak az urak Pesten. Csak hízelegni lehet, amint valamit egy magyar hoz létre.”³⁵ Az ügy aktualitása nem csupán az *Appendix* kinyomtatásával magyarázható: ugyanabban az időben, 1817 októberében jelent meg a Tudományos Gyűjteményben Horvát István

29 „Sie werden daraus ersehen, dass meine Bemutungen, ihn und den Verfasser der Reflexionen zu friedlichen Gesinnungen zu stimmen, fruchtlos gewesen sind. Ich machte den ersten darauf aufmerksam, dass der Recensent in starken Ausdrücken die Ausfälle auf ihn zurückweise, und dass ich wünschte, dass der alte Greis möchte sich nicht der Gefahr aussetzen, sich kompromittiert zu sehen.” Jakob Glatz Rummy Károly Györgyhöz, Wien, 1812. szept. 17. = HILÓCZKI, *i. m.*, 156. – Különös, hogy az egyébként egymás közt erősen szókimondó Rummy és Glatz is megkülönböztetik levelezésükben a „Reflexiók íróját” és „Wallaszkyt”.

30 *Bibliographie der Österreichischen Zeitschriften, 1704–1850...*, *i. m.*, 100. – A lap anyagi gondjairól Glatz is panaszkodik Rummy-nak, vö. Jakob Glatz Rummy Károly Györgyhöz, Wien, 1812. júl. 30. = HILÓCZKI, *i. m.*, 155.

31 Kazinczy Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1812. aug. 16. = KazLev. X, 72.

32 „Unde patet, quam DD. hi Recensetes Socii conjunctim agant, ut virgulam suam censoriam despotice exerceant, atque os contradicentibus obturent.” (WALLASZKY, *Appendix...*, *i. m.*, 43.)

33 Schwartner Márton Rummy Károly Györgyhöz, Pest, 1818. márc. 15. = HILÓCZKI, *i. m.*, 159.

34 A HORVÁT István által közölt életrajz (*Wallaszky Pál élete*, Tudományos Gyűjtemény, 1817/10, 109–117) utal a „rövid szerzelék”-re, Wallaszky monográfiusa (ZSILINSZKY Mihály, *Wallaszky Pál evang. lelkész élete 1742–1824*, Bp., Hornyánszky, 1910, 28–29) és Zoványi Jenő (*Magyarországi protestáns egyháztörténeti...*, *i. m.*, 692–693) azonban nem említik a mellékletet Wallaszky műveinek felsorolásakor.

35 „Wegen Wallaszky's Recension sind die Herren in Pesth sehr wild. Nur geschmeichelt, sobald etwas ein Ungar gearbeitet hat.” Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1817. szept. 10. = KazLev. XV, 316.

erősen felmagasztaló Wallaszky-életrajza³⁶ is, melyben Horvát „A' Nemzeti Betsület' Szerentsés Védője” címmel illette Wallaszkyt. Kazinczy ezt követően, 1817 decemberében közli Rummyval elítélő véleményét a *Conspectus* szerzőjéről, s ez éppen a frissen publikált életrajzhoz és folyóiratszámában megjelent portré-metszethez kapcsolódott: „Én sem tudom felfogni, hogyan juthatott Wallaszky erre a nagy tisztességre. *Conspectusa* nem valami nagy dolog, a második kiadás miatt pedig egyenesen pirulnia kell. De ő védelmezett minket, és ez nekünk elég. Hogy fog majd egykor a kiválóbb utókor nevetni ezeken az embereken!”³⁷ Schwartner 1818 tavaszán (már a kinyomtatott *Appendix* ismeretében, sőt, birtokában) fogalmazza meg véleményét a jolsvai lelkészről, még hozzá egy szintén Rummyhoz szóló levélben. Wallaszkyt „szélmalmokkal küzdő lovagnak”³⁸ nevezi, majd azt írja: „A legmulatságosabb azonban, hogy Fejér rézbe metszeti ennek az elavult lutheránus ortodoxia³⁹ miatti semmitmondó gyalázkodásnak vádaskodóját és szerzőjét, és őt a nemzeti becsület védője jelzővel illeti. [...] Csakhogy az apológiája kritikátlan, és semmivel sem jobb, mint azok a kiegészítések, amelyekkel, ahogyan Ön azt világosan bizonyította, *Republica* literáriájának második kiadását ellátta.”⁴⁰

Könnyen elképzelhető, hogy a Wallaszky–Rumy vita azáltal, hogy a Wallaszky-életrajz megjelent a Tudományos Gyűjteményben, a kortársak számára egy másik vitával kapcsolódott össze. Az 1817-ben induló Tudományos Gyűjtemény egyik programadó írása ugyanis cáfolni igyekszik Schwartner *Statistik des Königreichs Ungarn* című munkájának állításait, azaz a hazai kultúra eredményeit védi. Ennek következtében a lapszámra reagáló német recenzió Schwartner szellemében bírálja meg a folyóiratot, amit az egész első évfolyamon áthúzódozó hosszas vita követ. A névtelen német recen-

36 HORVÁT, *i. m.*, 109–117. A kultikus hangvételű életrajz értelmezését lásd: DÁVIDHÁZI Péter, „Védeni a' nemzeti betsületet”: Az irodalomtörténeti szerephagyomány Wallaszkytól Toldyig = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 198–208.

37 „Wie Wallaszky zu der grossen Ehre kommen kann, begreife ich auch nicht. Sein *Consp. etc.* ist ja nicht viel, und die 2te Ausgabe muss ihn ja erröthen machen. Aber er erhob uns, und das ist uns genug. Wie werden einst über diese Menschen unsere bessere Nachkommen lachen!” Kazinczy Ferenc Rumy Károly Györgynek, 1817. dec. 25. = *KazLev.* XV, 406.

38 „[...] der mit Windmühlen kämpfende Ritter”. Schwartner Márton Rumy Károly Györgyhöz, Pest, 1818. márc. 15. = HILÓCZKI, *i. m.*, 159. – A La Mancha lovagjára való utalásnak aligha lehettek a korban romantikus felhangjai.

39 Schwartner már a második evangélikus, aki meg van győződve Wallaszky ortodox nézeteiről. Egyéb adatok híján – minthogy az 1791-es zsinaton még nem éppen ortodox nézeteivel tűnt ki (ő támogatta egyedül a herélték és „természettől megfosztottak” házasságát, azzal érvelvén, hogy a házasság alapvetően lelki kapcsolat, vö. SZEBERÉNYI Andor, *Az 1791-ki pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme*, Pest, Hornyánszky, 1869, 129) – el kell fogadni, hogy a vallásos felvilágosodásról való, Schwartnerrel szembeni véleményével, ill. a Rumy kritikájára e kérdésben adott válaszával érdemelte ki e minősítést. WALLASZKY, *Appendix...*, *i. m.*, 55–56.

40 „Das Lustigste dabei ist, dass Fejér de [n] Inquisit[or] und Comp. diese[r] gehaltlosen Diatribe wegen den lutherischen veralteten Orthodoxen in Kupfer stechen ließ, und ihm den Beinamen eines Defensor's der National Ehre gab. [...] aber unkritisch [...] ist seine Apologie, und um gar nichts besser sind die Zusätze, mit welchen er, wie Sie es denn klar bewiesen haben, die 2-te Ausgabe seiner *Republica litteraria* ausgestattet hat.” Schwartner Márton Rumy Károly Györgyhöz, Pest, 1818. márc. 15. = HILÓCZKI, *i. m.*, 159.

ziók szerzőjeként Rummy Károly György neve is felmerül. A vita így éppen a magyar kultúra külföld általi megítélése és az éles hangú recenzióknak e folyamatban játszott szerepe körül folyik.⁴¹ Wallaszky életművének ismertetése így aligha véletlenül került bele a Tudományos Gyűjtemény első évfolyamának egyik lapszámába. „A' Nemzeti Betsület' Szerentsés Védője” címmel pedig Horvát István nem csupán felidézte a historia litteraria nemzetvédő funkcióját, hanem egyúttal újra is tematizálta azt az aktuális vitában.

Míg tehát Rummy bírálatainak megjelenése összefügghetett a bécsi Annalen szerkesztőváltásával, addig Wallaszky szövegének meg nem jelenését a lap csődje okozhatta. Ez magyarázza az *Appendix* kései nyilvánosságra kerülését, ráadásul egy olyan kiadványban, melynek nem minden példánya rendelkezik függelékkel. A kortársaknak mindentől függetlenül volt ismeretük mind a recenzióról, mind az antikritikáról, s abban, hogy a vita befejezését is kísérte némi figyelem, nem csekély szerepe volt Horvát István Wallaszky-életrajzának. Kazinczy Ferenc, Schwartner Márton és Rummy Károly György ettől függetlenül továbbra sem voltak nagy véleménnyel Wallaszky munkáját illetően.

III.

Rummy kritikája mindig is ismert volt, ámde komolyabb jelentőséget csak a kritikátörténet szempontjainak megjelenésekor nyert. Margócsy István Pápay Sámuel *A' magyar irodalomtudomány esmérete* (1808) című magyar nyelvi és irodalomtörténeti tankönyvéről⁴² írott tanulmányában⁴³ a *Conspectus* bírálataival összefüggésbe hozható szövegeket is felhasználta a *Literatúra* egykorú megítélésének és modernségének forrásaiként, ismertetve ezek szempontjait.

Rummy kritikája ugyanis egy sor hasonló gondolatmenetű szöveg társaságában született. A 18. század végét és a 19. század legelejének irodalmát bemutató rész az említett Kazinczy-levelek tanúbizonysága szerint a *Tübingai pályamű* felvázolta kánont követi, minthogy Rummy ténylegesen felhasználta Kazinczy írását. Csakhogy míg a Rummy-recenzió számos kifogással illeti kora irodalmának íróit, addig a *Tübingai pályamű* rendeltetéséből, az eredeti kiírásból⁴⁴ adódóan ilyesmit nem tehetett. Tudjuk továbbá, hogy az 1808-as kiírásra születő *Tübingai pályamű* – melynek egy magyar nyelvű része később, 1814-ben az Erdélyi Múzeumban is megjelent⁴⁵ – Pápay *Literatúrájának* fel-

41 A vita leírását és értelmezését lásd CZIFRA Mariann, *Szövegek hálójában: A Kazinczy-levelezés kánonképző szerepe a nyelvújítás narratívájában*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 22(2012), 51–74.

42 *A' magyar irodalomtudomány esmérete* anyagát Pápay tanította. Vö. LŐKÖS István, *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDEK József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 873–900.

43 MARGÓCSY, *Pápay Sámuel és Literatúrája...*, i. m.

44 A kiírás a magyar nyelv hivatali nyelvvé tételével kapcsolatban tette föl többek közt a „Besitzt diese Sprache die hiezu unumgänglich nothwendig erforderliche Ausbildung?” kérdést. KAZINCZY Ferenc *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., MTA, 1916 (Régi Magyar Könyvtár, 37), 4.

45 [KAZINCZY Ferenc], *A' magyar irodalomtudomány története. Töredék*, Erdélyi Múzeum, 1814/1, 1–10.

használásával készült.⁴⁶ Pápay munkáját pedig már csak azért is jól ismerte Kazinczy, mivel *A' magyar literatura' esméretét* ő maga, Rummy és Horvát István is recenziálták. Míg Rummy rövid bírálata⁴⁷ inkább ismertető jellegű, addig Kazinczy 1810-ben németül közölte, majd később magyarra fordított és az Erdélyi Múzeumban megjelent kritikája⁴⁸ főként a munka első, nyelvészeti tárgyú részével foglalkozik. Horvát István Boldogréti Vig László álnéven megjelent recenziója⁴⁹ a Pápay által lefektetett literatúrafogalmat bírálta, elutasította továbbá a művel kapcsolatos elfogult, kizárólag nemzeti szempontú ismertetéseket. Írása nem maradt felelet nélkül.⁵⁰ Így nem lehetetlen, hogy éppen Horvát recenziója volt a későbbi kritikák ösztönzője. Az azonban bizonyos, hogy Rummy közel egy időben dolgozik a Pápay- és a Wallaszky-recenzió, hiszen előbbi 1808 novemberében jelenik meg, utóbbi már 1809 áprilisában készen van. S amikor 1811-ben a Wallaszky-kritika megjelenik, az abban megfogalmazott elvek, irányok és az általa vázolt kánon már több szöveg alapján ismerhető volt.

Rummy a recenzióban irodalomtörténeti nézeteit alátámasztandó a göttingeni professzor, Johann Gottfried Eichhorn nevére hivatkozik. 1800 és 1803 között, göttingeni egyetemi tanulmányai során ugyanis Eichhorn irodalomtörténeti előadásait hallgatta, mi több, Schedius Lajos mellett Eichhorn Rummyt is felkérte, hogy írjon egy magyar irodalomtörténetet,⁵¹ mintegy az európai nemzetek irodalmát tárgyaló *Geschichte der Literatur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*⁵² magyar fejezeteként. A hatkötetes, de tizenkét darabban megjelenő eichhorni munka első két kötete különböző szempontok szerint tárgyalta a világirodalmat, majd az egyes nemzetek irodalomtörténetét mutatta be, különválasztva a tudományos irodalom és a szépirodalom fejlődését. Eichhorn Rummytól is ezt a módszert várta el a magyar irodalomról szóló résszel kapcsolatban.⁵³ Mind Schedius, mind Rummy megkezdte az adatok gyűjtését a készülők munkához, azonban egyikük sem fejezte be a vállalkozást.⁵⁴ Hogy Rummy irodalomtör-

46 AJKAY Alinka, *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve és irodalmi, politikai előzményei*, PhD-disszertáció, kézirat, Bp., 2008, 192.

47 [Karl Georg RUMY], *Vesprim, b. Clara Sammer: A' Magyar Literatura esmérete etc. [...]*, *Ergänzungsblätter zur allgemeinen Literaturzeitung*, 1808, 1105–1109.

48 [KAZINCZY Ferenc], *A' Magyar Literatura' Esmérete. Írta Pápay Sámuel [...]*, *AnnLitKunst*, 1810/III, 419–437; [KAZINCZY Ferenc], *A' magyar Literatura esmérete. Írta Pápay Sámuel. [...]*, *Erdélyi Múzeum*, 1817/9, 89–99.

49 BOLDOGRÉTI VIG László, *A Magyar Minerva Negyedik Kötetének Kritikai Megítélése*, *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1808/II/38, 317–324; 1808/II/39, 331–332; 1808/II/40, 341–344.

50 Elfogult ismertetés például: *A' Magyar nyelvet és Literaturát tárgyzó Tudósítás*, *Magyar Kurir*, 1808/39, 617–621; továbbá egy „hazafi levele” a Boldogréti Vig László által írt recenzióra: *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1808/II/47, 398–399.

51 KEPP Mária, *Rummy Károly György Göttingában*, Bp., 1938, 63–68. – Rummy elgondolásait és akár gyűjtött adatait is felhasználhatta a tübingai Cotta pályázatára írt munkájában, vö. KÖRÖSY László, *Rummy élete*, Bp., 1880.

52 Johann Gottfried EICHORN, *Geschichte der Literatur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, Göttingen, Baudenhoef–Ruprecht, 1805–1813.

53 KEPP, *i. m.*, 63–80.

54 Schedius Eichhornnal való kapcsolatát és irodalomtörténeti vállalkozását lásd BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közéletek Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth

ténet-szemlélete mennyiben értelmezhető a „göttingai paradigma”⁵⁵ keretein belül, azt – éppen a munka el nem készülte miatt – nehéz megítélni.

Mindezek fényében azonban nem meglepő, hogy amikor Rummy a recenziója leg-
elején megnevezi irodalomszemléletének gyökereit, s felvázolja az általa követendő-
nek tartott és az azzal szemben álló, Wallaszky által megvalósított munkamódszert,
Eichhorn neve is előkerül:

Ez pedig [Wallaszky *Conspectus*ának váza] egészen Heumann *Conspectus*ából van átvé-
ve, ahogyan az előszóban ő maga állította, s ebből következik, hogy munkája sem nem
Magyarország tulajdonképpeni irodalomtörténete [Literaturgeschichte], de még kevés-
bé magyar historia litteraria [Literärgeschichte], hanem egy hiányokkal teli és a téma
ismerője számára nem kielégítő amalgámja e kettőnek. Egy teljes irodalom- és szakiro-
dalom-történet Eichhorn, Bruns, Schütz, Eichstädt⁵⁶ szellemében és elgondolása szerint
még mindig a magyarországi tudósok áhított kívánságai közé tartozik.⁵⁷

Heumann könyvével, melyet a Wallaszky által is látogatott lipcsei egyetemen még
az 1815/16-os téli szemeszterben is tankönyvként használtak a „Literärgeschichte”
és a „Bücherkunde und Methodologie des historischen Studiums” tárgyakkhoz, te-
hát Eichhorné áll szemben, akinek munkája (*Geschichte der Literatur von ihrem
Anfang...*) ugyanott az 1807-es nyári szemeszterben a „Geschichte der Literatur und
schönen Wissenschaften” tárgy anyaga volt.⁵⁸ A Literaturgeschichte műfajával pedig
a Literärgeschichte képez ellentétpárt, melyeket Wallaszky antikritikája a „Historia
Litteraturae” és a „Historia Litteraria” szavakkal ad vissza. A Literaturgeschichte,
amint azt a lipcsei egyetem példája is mutatja, a 18. század végén alakul ki és válik
önálló diszciplínává, s talán az ettől való megkülönböztetethez végezt jön használat-
ba német nyelvterületen a „Literärgeschichte” kifejezés.⁵⁹ Wallaszky antirecenziójában
nem érti e kettő szembenállását: „A Recenzens Úr tehát különbséget tesz Litteratura

Egyetemi Kiadó, 2007, 115; Uő, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei =
Historia litteraria a XVIII. században...*, i. m., 175–197.

55 BÉKÉS Vera, *A göttingai paradigma = Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok
kialakulásában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2010, 23–40.

56 Paul Jakob Bruns (1743–1814) az Őszövetség szövegkritikusa (*Allgemeine Deutsche Biographie*, 3, 450);
Christian Gottfried Schütz (1747–1832) a jénai Allgemeine Literatur-Zeitung szerkesztője, Kant írásainak
népszerűsítője (*Neue Deutsche Biographie*, 23, 660–661); Heinrich Karl Abraham Eichstädt (1772–1848) a
jénai (utóbb hallei) Allgemeine Literatur-Zeitung szerkesztője, majd a Jenaische Allgemeine Literatur-
Zeitung megalapítója (*Allgemeine Deutsche Biographie*, 5, 742). – Rummy mindkét folyóiratnak munkatársa
volt; vö. HILÓCZKI, i. m., 47.

57 „Dieser ist ganz dem Heumann’schen Conspectus Reipublicae Litterariae (Hannover 1735 in 8.)
abgeborgt, wie er selbst in der Vorrede gesteht, und daher kommt es, dass sein Werk weder eine
eigentliche Literaturgeschichte Ungarns, noch weniger eine ungarische Literärgeschichte, sondern ein
mangelhaftes und den Kenner unbefriedigendes Amalgama aus beyden ist. Eine vollständige Literatur-
und Literärgeschichte Ungarns nach dem Plane und im Geiste eines Eichhorn, Bruns, Schütz, Eichstädt
gehört noch immer zu den frommen Wünschen der ungarischen Gelehrten.” *AnnLitKunst* 1811/10, 45.

58 Markus HUTTNER, *Geschichte als akademische Disziplin*, Leipzig, Evang. Verlagsanstalt, 2007, 502–503.

59 Martin GIERL, *Historia litteraria = Enzyklopädie der Neuzeit*, Stuttgart, Metzler, 2007, 466–469.

és Historia Litteraria közt, aminek így önmagában semmi valós alapja nincs.”⁶⁰ A több nyelven használt és változásban lévő terminológiák egymásnak való megfeleltethetősége semmiképpen nem problémamentes.⁶¹ Feltételezhetjük azonban, hogy Wallaszky számára a „Literaturgeschichte” a mai értelemben ismeretlen fogalom volt, ezzel szemben Romy számára a „Literaturgeschichte” és „Literärgeschichte” különválasztásával nem foglalkozó historia litteraria elgondolása volt tarthatatlan.

Hogy Wallaszky mennyiben követi a Romy megfogalmazása szerint Eichhorn irodalomtörténetével szemben álló Christoph August Heumann⁶² *Conspectus reipublicae literariae*⁶³ című munkáját, azt nehéz volna pontosan megállapítani.⁶⁴ Wallaszky bizonyítottan használta ezt historia litterariájának megalkotásakor. Heumanntól kölcsönzi az analitikus és a szintetikus metódus leírását, és Heumann munkája nyomán ő is az analitikus módszert választja: „Analitikus, avagy kronologikus módszert használtunk, amelynek megfelelően a századok szerint írtuk le a Litteraria helyzetét.”⁶⁵

Fontosabb azonban a vita kapcsán, hogy Wallaszky az antikritikában többek közt azért nem érti Romy elvárásait, mert őszerinte „a törtéírárás (ahogyan minden más) metódusa önkényes választás. Van kronologikus, betűrend szerinti, amilyenek a lexikonok, és más, a tudományok elrendezése szerinti, kritikai módszer.”⁶⁶ Ez a felosztás valószínűleg Fabriciusnak a Morhof *Polyhistorá*hoz írt előszavából származik, eszerint ugyanis Morhof előtt négy módja létezett a historia litteraria írásának:

az egyik, amit kronologikusnak mondanak; a másik a lexikon-szerű, vagy alfabetikus, mely betűrend szerint közli a megítté írókat; a harmadik reális vagy klasszikus, amely

60 „D. Recensens itaque facit distinctionem, inter Litteraturae et Litterarium Historiam, quae tamen nihil realis in se continet.” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 44.

61 Zedelmaier szerint nem feleltethető meg a „historia litteraria” a „Litterärgeschichte”-nek, vö. Helmut ZEDELMAYER, „Historia literaria”: Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, *Das Achtzehnte Jahrhundert*, 22(1998), I, 11–21. – Szili József a magyar szépirodalom-fogalom előzményének tekintett „literatúra”-fogalmat a német szakirodalmi terminus visszalatinosított formájának mondja, ez magyarul az a szó 19. században is élő „archaikus” jelentéseit. SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993.

62 Heumann a göttingeni egyetemen a historia litteraria első rendes professzoraként tanított. Historia litterariája először 1718-ban jelent meg, ezt követően 1791-ig nyolc különböző kiadás látott napvilágot. Martin GIERL, *Bauen an der festen Burg der Aufklärung: Historia literaria von Heumann bis Eichhorn und die Göttinger Universität als reale und fiktive Bibliothek = Bibliothek als Archiv*, hg. Hans Erich BÖDEKER, Anne SAADA, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 281–296, különösen 285.

63 Christoph August HEUMANN, *Conspectus reipublicae literariae sive via ad historiam litterariam iuventuti studiosae*, Hanovae, 1735⁴.

64 A Wallaszky és a Heumann *Conspectusa* közti kapcsolat mindig is ismert volt: KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 54; MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti hagyomány...*, i. m., 296. – Wallaszky azonban azt mondja, művének elgondolását egy egész ég választja el Heumannétól, vö. WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 44.

65 „Methodo vsi sumus Analytica, seu Chronologica, qua secundum Saecula, statum Rei litterariae descripsimus.” WALLASZKY, *Conspectus*, i. m., 1808, XIII. Vö. HEUMANN, *Conspectus...*, i. m., 1735, 12. „synthetica”, 14. „analytica”.

66 „Respondetur, methodum scribendi Historiam (uti et alias) esse arbitriam. Est choronologica, alphabetica, qualia sunt Lexica, alia, secundum scientias instituta, critica.” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 45.

a dolgok nemeiről és osztályairól ad számot; végül a negyedik a geográfiai, amely a különféle nyelvek és nemzetek szerint épül fel. Morhof alkalmazta elsőként az ötödik lehetőséget, amely a dolgok velejének és a diszciplínáknak megfelelően beosztva veti vizsgálat alá az írókat, és így ezek általános ismertetésébe vezeti be a tudásra vágyókat.⁶⁷

A *Polyhistorra* hivatkozva azonban Rotarides Mihály is ismerteti ezt a felosztást, mégpedig a heumanni analitikus módszernek megfelelően a kronologikus tárgyalási módot, a szintetikusnak pedig a reális vagy klasszikus módszert, amely szerinte igen közel áll a Morhof által bevezetett kritikáihoz. Ő is megemlíti továbbá a betűrendet követő lexikai és a geográfiai tárgyalásmódot.⁶⁸

A *historia litteraria* konzervatív 18. századi hagyományai tehát többféle elrendezést tartottak lehetségesnek, s e hagyományon belülről nézve a magyarországi *historia litteraria* történetét, mindenképp megkérdőjelezhetővé válik Wallaszkynek az elődök munkáját teljessé tevő szerepe. Legalábbis abban az értelemben, hogy lexikonok (Czvitinger, Bod, Horányi) és vázlatok (Rotarides) után ő szintézist alkotott volna.

IV.

Az *Appendix* alapján azonban Wallaszky és Rummy szembenállása nem abból következik, hogy eltérő diszciplínák normáihoz mérték ítéleteiket, hanem sokkal inkább a tárgyalásmódjuk különbözőségében ragadható meg.

Az *Annalen*hez hasonló folyóiratokkal szemben ugyanis, minthogy a recenziós újságok kritikai rovatai is a könyvkiadás expanziója előidézte információtengerben való tájékozódásra, a tudományos munkák tudománytörténeti elhelyezésére és helyes értékelésére szolgálnának,⁶⁹ éppen olyan elvárások támaszthatók, mint egy lexikon formátumú *historia litteraria*val szemben. Wallaszky így elvárja, hogy a *respublica litteraria*⁷⁰ szabályai szerint a „Cenzor” vagy recensens legyen bizonyítottan nagy tudású és morálisan feddhetetlen, hiszen csak így tud a tudományosság hiteles mértékadójaként

67 „Una, quam Chronologicam dixeris, Lexica altera, sive alphabetica, scriptoribus recensitis per literarum ordinem: tertia realis sive classica, quae per rerum genera & classes eosdem enumerat: & quarta denique Geographica per linguas diversas ac nationes. Primus Morhofius quintam Criticam viam ingressus per rerum capita ac disciplinarum classes digestos scriptores examini subicere atque ita in universalem eorum notitiam studiosos introducere instituit.” Daniel Georg MORHOF, *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus* [...], Lubecae, 1732³, I, [VI–VII].

68 [Michael ROTARIDES], *Historiae hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Servestae, 1745, 24, 27.

69 GIERL, *Bauen an der festen Burg...*, i. m., 281–296; Thomas HABEL, *Deutschsprachige Rezensionszeitschriften der Aufklärung: Zur Geschichte und Erschließung = Historische Presse und ihre Leser: Studien zu Zeitungen und Zeitschriften, Intelligenzblättern und Kalendern in Nordwestdeutschland*, hg. Peter ALBRECHT, Holger BÖNING, Bremen, Lumière, 2005, 42–77.

70 A *respublica litteraria* mint virtuális és valós közösség a magyar szakirodalomban is használt fogalom: SZELESTEI N. László, *Historia litteraria – és magyar irodalomtörténet-írás = Uő, Esmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Bp., Universitas, 2010 (*Historia Litteraria*, 26), 131–144.

működni. „Az ilyen, az anonimitás pajzsa mögött biztonságban lévő cenzornak meg kell tagadnia minden jogos és becsületes érzését, hogyha a Respublica Litterariát szándékosan becsapni igyekszik.”⁷¹ A Recenzens magát a respublica litterariát képviseli, feladata pedig az olvasó vezetése a tudomány rengetegében. Éppen ezért elítélendő félrevezetni a tapasztalatlan olvasót, s az ilyen cenzor morális tekintetben joggal nevezhető tiszttségéhez méltatlannak: „Bizony nem szerencsés látszata van az ilyen Recenzens szavahihetőségének és becsületének, aki efféle hazugságokat merészel a tudós világ színe előtt igazakként eladni.”⁷²

Rumy legfőképpen saját korának íróit kéri számon Wallaszky munkáján: név szerint „Gróf Lázár János, Bessenyei, Báróczi, Daniel István, [Baróti] Szabó Dávid, Gróf Teleki József, Rájnis, Péczeli, [Pálóczi] Horváth Ádám, Kazinczy, Gvadányi, Virág, Verseggy” neveinek részletesebb említését hiányolja, mert ezek nélkül nem lehet a magyar „költészet és próza” történetét tárgyalni.⁷³ Wallaszky válaszából azonban kiderül, hogy nem a kánon tekintetében nem értenek egyet, ő ugyanis valami egészen mást ért a költészet történetén:

Kénytelen vagyok bevallani, hogy sajnálattal kell viseltetni a Recenzens iránt, hogy ilyen velőtlen zagyvalékkal mert mintapéldaként előhozakodni. Ismertet néhány magyar költőt, valamint fordításaikat francia és német nyelvből, és úgy általában döntést hoz róluk. De milyen módon? „Ez elegánsan ír; az nem olvasott rendszeresen; annak fogalmai közt rendszertelenség és zűrzavar uralkodik; ez semmi újat nem írt; amaz sok ingatag művet; emez agyondíszítetten és túlzásúfoltan; amaz patriarchálisan; emez érték nélkül; amaz egy félresikerült fordítást írt; ez bájosan, lágyan és finoman; ennek a mondat szerkezetei mesterkéltek, a nyelve dőcögő és nem szívélyes; ennél nem talál az ember semmi modorosat és dagályosat; annál kilátszik a debreceni mendikás tónus.” – – Ezek az ő tulajdon szavai, és azon fölül semmi egyebet nem mond. Ilyen tehát ítélete szerint a tudományok pragmatikus története?! Még csak azt sem teszi hozzá (kevés példától eltekintve), milyen nembe tartoznak azok a költemények, amelyeket megítélt, vajon elégikusak, vagy lírikusak, vajon talán epikusak, vagy jambikusak-komikusak, vajon tragikusak-e, vagy szatirikusak? Az olvasó ha elolvassa, éppen annyit tud, amennyit annakelőtte. A tudomány ebből nem sok hasznot húz. A Recenzens semmiféle érvet vagy példát nem hoz fel, amelyekkel ítéletét alátámaszthatná.⁷⁴

71 „Talis Censor sub clypeo anonymitatis securus debuit omnem sensum justi et honestum abnegare, qui Reipubl. Litterariae consulto imponere intendit.” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 49.

72 „Sane tristis et facies fidedignitatis et honoris talis Recensentis, qui talia falsa, pro veris venditare, coram erudito orbe audet.” *Uo.*, 51–52.

73 *AnnLitKunst*, 1811/11, 205.

74 „Fateri cogor, me, erga D. Recensentem compassione duci debere: quod tale elumbe, vanum galimathias exemplar proponere audet. Producit aliquot Hungaricos poetas, et eorum translationes ex Gallico et Germanico idiomate, atque crisi subjicit in genere. Sed quomodo? „Dieser schreibt elegant; jener nicht methodisch belesen; es herrscht Unordnung und Verwirrung seiner Begriffe; dieser schreibt nicht Originelles; jener viel Schwankendes; dieser schwülstig und überladen; jener altväterisch; dieser ohne Wert; jener schreibt eine verunglückte U[e]bersetzung; dieser lieblich, sanft, und zart; jenes Syntax ist geschraubt, die Sprache holpricht, und ungeschwulstig; bey jenem findet man nichts von Geschwulft, nichts von Geschraubten;

Azaz egyrészt az esztétikákban világosan leírt fogalmak használatát várná el, másrészt érvelést önálló esztétikai véleményalkotás helyett.

Rumy ugyanis akkor is megszegi a *respublica litteraria* szabályait, amikor rendre alátámasztatlanul hagyja érveit. Nem csupán azért, mivel az érveknek nyilvánvalóan éppen a negatív vélemény megfogalmazásakor lenne a legfontosabb szerepük (a Rumy által folytatott stratégia ezek nélkül pusztán gyalázkodásnak minősül), hanem mert a *refutatio*⁷⁵ gyakorlata is ezt kívánja meg. Az antikritika szerzője jó példával jár elől, ellenfele állításait ugyanis mondatról mondatra cáfolja, azaz szó szerint idézi a cáfolt szöveget, s e megidézett szövegbe ékeli bele zárójelzéssel vagy közbevetéssel a leírtak tagadását. Rumynak is így kellett volna tennie a hosszú, önkényes fejtegetések helyett: „Meg kellett volna neveznie az évet, amit valószínűleg nem tud, és mégis meg akarja a másikat cáfolni.”⁷⁶ Az eljárás talán legszemléletesebb gyakorlati példája az antikritika 55. oldalán található, amikor is Wallaszky (*Appendix*) megidézi Rumyt (*Annalen*, 1811/10–11), aki ott Wallaszkyt idézi (*Conspectus*, 1808), aki Schwartnert cáfolja (*Statistik*, 1798). – Az érvelés, különösen a filológiai érvelés azonban azért is nélkülözhetetlen, mivel a hagyományban való hiteles tájékozódást a korábbi, már elismert szerzőkre való hivatkozás teszi lehetővé. Reimmann *Versuch einer Einleitung in die Historiam litterariam* 1710-es kiadásának címlapján a következő allegóriában van mindez ábrázolva: a „Sapientia” vezette kocsit a „Philologia” és a „Philosophia” lovak húzzák, előttük pedig a „Historia Litteraria” fáklyája világítja meg az utat.⁷⁷ Erre az elvre hivatkozik Wallaszky, amikor azt állítja: nem polémia volt az, amit Alber János művével kapcsolatban írt, hanem „filológiai észrevételek”⁷⁸

A filológiai érvelésnek vagy kritikának ez a szerepe a kora újkori „eklektikusság” fogalmából magyarázható, melyet Martin Gierl Thomasius szavaival a következőképpen definiál: „Az eklektikus filozófia azt jelenti, hogy nem »egyetlenegy ember szaván csüggünk«, nem »egyetlen mester szavára esküszünk fel«, hanem hogy érvek által győzetünk meg tekintélyek helyett, lassanként gyűjtjük össze a tudást, és ezt apránként a sajátunkhoz illesztjük; azt jelenti, »inkább a saját szemünkkel, mint

bey diesem blickt der Debrecziner mendikás tonus hervor.” Haec sunt propria ejus verba, et de caetero nihil. Talia sunt ex judicio ejus Pragmatica Historia Scientiarum?! Neque addit (paucis exceptis) cuius generis sint Carmina, quae crisi subjicit, an elegiaca, vel lyrica, an epica, vel jambica, comica, an tragica, aut satyrica? Lector dum perlegit, scit tantum, quantum olim. Scientiae lucrantur nihil.” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 53. – A neveket eredeti kontextusukban lásd: *AnnLitKunst*, 1811/11, 205–212.

75 A pietizmus körül zajló viták formájaként kialakult elenchusról (*refutatio*) többek közt lásd: Martin GIERL, *Historia literaria: Wissenschaft, Wissensordnung und Polemik im 18. Jahrhundert = Historia literaria: Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, Akad.-Verl., 2007, 113–128. (Martin Gierl szerint az elenchus hagyománya vezetett a Thomasius-féle eklektikus gyakorlat kialakulásához.)

76 „Opportuisset annum nominare, quem verosimiliter ignoravit, et tamen alium refutare vult.” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 54.

77 Frank GRUNERT, Friedrich VOLLHARDT, *Historia literaria: Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, Akad.-Verl., 2007, IX–X.

78 „Sed non fuit strictae polemia, verum philologicae observationes”. WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 55.

valaki máséval nézni.«.⁷⁹ Wallaszky Heumanntól kölcsönzött előszó-részlete szinte ugyanezt mondja:

Alighanem érdemes megjegyezni e helyütt, hogy ahol elhanyagolják a Historia Litterariával való foglalkozást, ott a filozófusok a saját Arisztotelészüket, a jogtudósok Bartolusukat vagy valaki mást, a teológusok Tamásukat madarak módjára követik: ezzel szemben ahol a Historia Litterariát művelik, ott nem csupán a filozófusok, hanem a jogtudósok, historikusok, orvosok, filológusok, sőt még a teológusok is eklektikusak, és biztos tudásúak. A Historia Litteraria ugyanis az igazság fénye és a szellem szabadságának szülőanyja.⁸⁰

Ezért állíthatja Wallaszky az *Appendix*ben, hogy az ismeretekben való tájékozódáshoz nélkülözhetetlen a historia litterariában való jártasság:

De hát miféle jót és használhatót lehet elvárni tőle, ha a Szerző a historia litterariában járatlan (ugyanis ahhoz, hogy minden tudományról kimerítően tudjon ítélni, nagy enciklopédikus tudás szükséges), vagy elfogult az egyik oldallal szemben (ahogyan a jelen recenzióban)?⁸¹

A „historia litteraria mint vezérfonal” toposz elterjedtségét mutatja, hogy jóval később Bajza is használja a Brockhaus-féle *Conversations-Lexikon*ról szólva: „Ez egy valódi ariadnei fonál, mely bennünket az emberismeretek fejszédítő sokasága közt híven vezet, s gyakor bukdosásinktól megóv.”⁸²

A Thomasiushoz köthető eklektika módszere tehát a kritikai elemet hangsúlyozza: azaz a válogatás mozzanatát, melynek a tudás és a helyes ítélőképesség egyaránt előfeltételei.⁸³ S míg Rummy recenziója *Literaturgeschichte* és *Literärgeschichte* „hiányok-

79 „Eklektische philosophie bedeute, nicht »an den Lippen eines einzigen« zu kleben, »aut in unius magistri verba jurare«, sondern, von Argumenten statt von Lehrautorität überzeugt, langsam Wissen anzusammeln und dem dann allmählich Eigenes hinzuzufügen; es bedeute, »lieber mit eigenen Augen als mit fremden zu sehen.«” Martin GIERL, *Pietismus und Aufklärung: Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhunderts*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1997, 489.

80 „Observatu haud indignum est, locis illis, quibus friget Studium Historiae Litterariae, Philosophos coeca fide suum Aristotelem, Iurisconsultos suum Bartolum aut alium, Theologos suum Thomam ouium ritu sequi: contra, ubi percolitur Historia Litteraria, non solum Philosophi, sed etiam Iurisconsulti, Historici, Medici, Philologi, immo et Theologi sunt [e]clectici, et ex solido eruditi. Est enim Historia Litteraria lux veritatis et mater libertatis ingeniorum.” WALLASZKY, *Conspectus...* (1808), i. m., VIII. Vö. HEUMANN, *Conspectus...*, i. m., 4; ZEDELMAIER, i. m., 17.

81 „Et quid? si auctor historiae litterariae sit idiota (nam eo, ut fundate de omnibus scientiis iudicium ferre possit, magna polymathia est necessaria) aut partium studiosus (uti in praesenti Recensione) quid boni et utilis potest expectari ab eo?” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 53.

82 BAJZA József, *Figyelmeztetés pesti könyvtáros Wigand Ottó Tudományi s Mesterségi Közönséges Tárára* = BAJZA *Összegyűjtött munkái*, szerk. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast, V, 1863², 68.

83 Többek közt magyarul: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *In nullius verba iurare magistri: Meddig ér el az eklekticismus?* = UŐ, *Teodícea és tények: A német felvilágosodás filozófiai profilja*, Bp., L'Harmattan-

kal teli és a téma ismerője számára nem kielégítő amalgámjának” mondja Wallaszky munkáját, addig az antirecenzio amalgám-fogalma éppen a válogatás kritikai mozzanatára hívja fel a figyelmet. Eszerint ugyanis „az amalgámozás (higanyzás) a nemesebb fém elválasztása a nemtelentől. Ennek megfelelően minden tudóslexikon egy új litterariai amalgám”.⁸⁴ A Born Ignác bányászati találmányához köthető⁸⁵ metafora szerint a historia litteraria módszerének lényege így nem a pusztá ötvözés, hanem a nemesebb fém kiválasztása a nemtelenből, azaz a már meglévő nagy mennyiségű anyagból a jó és a rossz írók, illetve művek különválasztása. A különválasztott anyag alkotja a tudóslexikont. A toposz Horvát István Wallaszky-életrajzában is felbukkan: „éjjel nappal elmerülve vala a’ Régi Magyar Történetekben, és egyéb külföldi íróknak könyveikben, hogy kiszedné belőlök az aranyat, ’s fényletetné azt a’ Magyar Nemzet egén”.⁸⁶ Másutt így fogalmaz Wallaszky a kritikus válogatással kapcsolatban: „Megtehetete volna a Szerző, ahogy a Recenzens, hogy a Széchényi-katalógusból mindeme írók neveit kimásolja: igazság szerint több munkába kerül a méltók és méltatlanok kiválogatásának elvégzése, mint a nevek kikeresése.”⁸⁷ A fentiekből következően az eklektika elképzelhetetlen a kompilációs technikák alkalmazása nélkül.⁸⁸ A szerző a következőképp fogalmazza meg az előszóban ezt a normát: semmit nem írt le, amit másutt leírva ne talált volna.⁸⁹

Látható tehát mindabból, ahogyan Wallaszky állításait egymásra építeni és igazolni próbálja, hogy miért nem tudott párbeszédet kezdeni Rummy kritikájával: előfeltevéseik és tudományos gyakorlatuk merőben különböző volt. Másrészről ugyanez mondható el Rummyról is: egészen elhatárolódott mindattól, ami Wallaszky számára normatív lehetett, válasza nem a historia litteraria paradigmáján belülről szólalt meg.

Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2011, 205–222.

84 „[...] amalgamatio est secretio nobilioris metalli ab ignobili. Secundum eum sunt omnia Lexica eruditorum Nova Litteraria Amalgama”. WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 44–45.

85 Born Ignác 1786-os, a szász bányászatban széles körben alkalmazott találmányának leírása Wallaszky *Conspectus*ában is megtalálható, méghozzá az *Appendix*ben is szereplő szavakkal (i. m., 1808, 436). – Lásd még: SVARZ Ferenc, *A’ Higanyzás (Amalgamatio) eredetiről, és az ő külömbféle bánás módjára nézve alapított eszképről*, Felső Magyar-országi Minerva, 1834, 263–269.

86 HORVÁT, *Wallaszky Pál élete...*, i. m., 111.

87 „Auctor potuisset ita, uti Rec. ex Szechiniano Catalogo, omnium illorum Scriptorum exscribere nomina: et revera plus laboris subiit in selectu dignorum an indignis faciendo, quam quaerendo.” WALLASZKY, *Appendix...*, i. m., 47.

88 Martin GIERL, *Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, hg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 63–94.

89 „[...] profiteor [...] me nihil scripsisse, quod non alibi scriptum repererim”. WALLASZKY, *Conspectus...* (1808), i. m., XVIII.

Míg tehát a dolgozat elején idézett, a *Conspectus* 1785-ös kiadására írt recenzió a historia litteraria hagyományán belül olvassa Wallaszky művét, addig a Rummy képviselte álláspont egy a 18. század végén keletkezőben lévő tudományfelfogáson alapul, melynek lényege az eklektikussággal szemben az egységes gondolati rendszer, a közösségi tudásfelhalmozással szemben pedig az egyéni véleményalkotás.⁹⁰ Amennyiben különböző tudományos kultúrák összecsapásaként értékeljük a recenziót és az antirecenziót, melyek háttérországát kis túlzással talán konzervatív többségnek és egy új hagyomány teremtésére törekvő kisebbségnek mondhatjuk, úgy éppen azok a pontok válnak izgalmassá vitájukban, ahol az ellenfelek nem értik egymást. Beszédmódjaik és vitaeszközeik különbözősége az általuk képviselt világnézetek működés-módjára irányítja a figyelmet. Az *Appendix* tanulsága pedig ebből a szempontból az, hogy bármiféle historia litteraria megértésének előfeltétele egy, a historia litteraria előírta olvasási mód.

A historia litteraria-kutatások nyeresége lehet, hogy hozzásegít a jobb rálátáshoz a 18. század tudományos irodalmára és gondolkodására, ahogyan az is újragondolhatóvá válik, miként akar különbözni ettől a hagyománytól az új típusú irodalomtörténet-írás. A historia litteraria hagyományozta gyakorlatok 19. századi továbbélését feltételezve pedig eddig kevésbé értett jelenségekre adhatunk átfogó rendszerbe illeszkedő magyarázatot.⁹¹

90 GIERL, *Historia literaria...*, i. m., 126.

91 Ilyen például a jegyzetelés, a kompiláció és a toposzok kérdése. Vö. BALOGH Piroska, *Egy lábjegyzet tanulságai: Burke esztétika- és társadalomelméletének hatása Szerdahely György Alajos aethetica- és Schedius Lajos philokália-konceptiójára = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Bp., Ráció, 2011, 173–192. – De akár a tudományos és irodalmi recenziókkal kapcsolatos elvárások is értelmezhetőek a historia litteraria hagyománya felől. Lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Kinek vagyon jussa...”: *A felvilágosodás kori folyóirat-kritika etikai kérdései*, Híd (Újvidék), 1999, 801–814; CZIFRA, i. m.

Almási Gábor: *A Secretissima instructio* (1620)

A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében

Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 233 l.

Egyszerre forrásközlés és egy hozzá kapcsolódó, nagyon izgalmas, részletes esettanulmány Almási Gábor kötete, amely tematikájában a tavalyi Bethlen Gábor-emlékévhöz kötődik. A szerző a kolozsvári Bethlen-konferencián (2013. október 24–26.) számolt be először nyilvános fórumon új kutatásairól, amelyek a harmincéves háború elején keletkezett röpirat hátterét, keletkezési körülményeit vizsgálják. Ezt megelőzően, szintén az ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke által megjelentetett, az említett konferenciával megegyező című tanulmánykötetben publikálta azon tanulmányát, amely az itt közölt szövegnek is az egyik értelmezési keretét adja (*Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában = Bethlen Gábor és Európa*, szerk. KÁRMÁN Gábor, Kees TESZELSZKY, Bp., ELTE BTK–Transylvania, 2013, 311–366).

A kötet végén, eredeti latin nyelvén, valamint magyar fordításban közölt *Secretissima instructio Gallo-Britanno-Batava Friderico V. Comiti Palatino Electori data ex Gallico conversa, ac bono publico, in lucem evulgata Anno MDCXX*, azaz *V. Frigyes palotagrófnak és választófejedelemnek átadott legtitkosabb francia-brit-holland tanítás* harmincnégy rövidebb fejezetből áll. Már megjelenésének évében mintegy húsz kiadást megért, de kéziratos másolatokban is terjesztették és fordították.

A korszak egyik legtalányosabb röpiratának szerzőjét homály fedte mindezidáig, ám Almási könyvének csupán az egyik erénye, hogy a proveniencia kérdését megnyugtatóan rendez. Mire eljut ugyanis addig a „kegyelmi állapotig”, hogy teljes biztonsággal kijelenthesse: a mű szerzője a korszakban a spanyol udvartól évjáradékban részesülő, német származású, de Itáliában élő, rendkívül tehetséges és termékeny tudós, humanista és bértollnok, Kaspar Schoppe (1576–1649), addigra olyan mélységben kell beleásnia magát a harmincéves háborút övező hatalmi és felekezeti küzdelmek történetébe, az átalakuló politikai nyilvánosság és kommunikáció kontextusába, illetve a személyi viszonylatok bonyolult hálózataiba, hogy az a komplex kép, amiben az olvasó ezen vizsgálódások eredményeként részesül, rendkívül imponáló. S noha a szakirodalom sok korábbi félreértését tisztázza, egyúttal továbbgondolásra is késztet.

A korábbi félreértések között az eddigi attribúciós kísérleteket említhetjük, közülük is első helyen azt a hipotézist, amely a kiadvány szerzőjét Pázmány Péter közvetlen környezetében kereste, Alvinczi Péter egykorú vitairatából kiindulva (*Macchiavellizatio qua unitorum animos Iesuaster quidam dissociare nititur*, 1620 [RMNy 1207]), aki szintén a Magyarországról Bethlen hadjárata miatt elmenekült jezsuiták körében vélte

megtalálni a Pfalzi Frigyes (1596–1632) választott cseh királyt nyíltan machiavellizmusra buzdító, s eredeti szándéka szerint a protestáns oldalt éppen ezzel megosztó és ellehetetlenítő irat forrását. Almási ezzel szemben a szöveg alapján bizonyítja, hogy annak írója semmiképpen nem lehetett magyar, igaz, az abban közölt, a török-szövetség „igazi” arcát illusztráló, két Bethlen Gábor-levél (az elsőt 1616-ban Lippáról, a másikat pedig 1619-ben Pozsonyból keltezi a fejedelem) feltehetően magyar közvetítéssel, alkalmasint valóban Pázmány Péteren keresztül kerülhetett a szerző kezébe, akinek személyazonosságát nem mellékesen oly módon sikerül megállapítania, hogy egyúttal a *Secretissima instructio* szövegének megtalálta a Magyarországon minden bizonnyal alig ismert, valtellini háborúban keletkezett és egyértelműen Schoppéhoz köthető, kivonatos változatát is. Ennek ismertetése során felvázolja a spanyol fennhatóság alatt lévő milánói hercegség és a szomszédos protestáns svájci tartomány kiélezett viszonyát, illetve a már bemutatott magyar szál mellett a kontextualizáció harmadik aspektusát: Schoppe életrajzát és életművét.

Az élete során közel száz, igaz, többnyire névtelen publikációt „kitermelő”, fiatalkorában a nagy katolikus egyháztörténész, Cesare Baronio (1538–1607) titkáraként is tevékenykedő Schoppét az 1610-es évektől kezdve, úgy tűnik, komolyan foglalkoztatta Machiavelli rehabilitálásának gondolata. Ennek esélytelenségét vélhetően maga is belátta, ám a machiavellizmust legalábbis olyan kétélű kardként használhatta, mint tette azt a röpiratában megidézett Bethlen a törökbarátsággal. Az erdélyi fejedelem számára ugyanis a török szövetség egy-

szerre képezte hatalmának gyakorlati alapját, s nyújtott ellenlábásainak – elméletben – állandó támadási felületet. Schoppéval a helyzet ennek fordítottja volt: Machiavelli mint politikai elméletíró a legfőbb példaképet jelentette számára, ugyanakkor a politikai gyakorlatban a protestánsok ellen bármikor bevethető fegyverként élt a vulgár-machiavellista vádakkal. E gondolat mentén továbblépve, a kontextualizálás negyedik aspektusát a mű szűkebb és tágabb értelemben vett utóélete jelenti. Almási itt mutatja be Schoppénak a röpirat keletkezése előtt és közvetlenül azután megszülető politikaelméleti munkáit (*Machiavellica: hoc est apologia duplex; Chiragogia regia*), a röpirat nyomában az idős Paolo Sarpi (1552–1623) által megfogalmazott velencei álláspontot, valamint a Magyarországon, Alvinczi Péter és Balásfi Tamás által vívott „penaháborút”.

E rendkívül invenciózus, a legmodernebb szakirodalmat felvonultató, részletgazdag elemzést követi a tulajdonképpeni szövegközlés, amit a szerző alapvetően négy nyomtatott kiadás (1620, 1621, 1627), valamint három kéziratos másolat alapján kritikai igénnyel állított össze, ám ami nélkülözi a valódi kritikai apparátust. Kérdés persze, vajon érdemes lett volna egyáltalán az összes fellelhető nyomtatott példány és kéziratos másolat alapján megkísérelni egy lachmanni értelemben vett *stemma* kidolgozását, hiszen a számos, különböző európai könyvtárakban fellelhető változat valójában számottevően csak helyesírásában és központozásában különbözik, a szöveg pedig – bár bőven tartalmaz fikciós és szarkasztikus elemeket – nem annyira irodalmi jellegű, hanem inkább referenciális olvasatban értelmezhető.

A magyar fordítás néhol talán körül-
ményes (a szögletes zárójelben közölt ki-
egészítések egy részét minden bizonnyal
el lehetett volna hagyni), de alapvetően
korrekt és pontos. A XIV. fejezetbe illesz-
tett, említett Bethlen-leveleket az egyko-
rú magyar kiadásuk (*Magyar országnak
mostani állapotjáról egy hazája szerető,
igaz magyar embernek tanáchlása*, h. n.
1621 [RMNy 517]) alapján, modernizált
helyesírással közli a szerző. A melléklet-
ben mindezeket túl további három, latin
nyelvű dokumentumot találunk, amelyek
mintegy keretül szolgálnak a *Secretissima
instructio* számára: az első Schoppe 1613-
ban írt részletes beadványa a császárhoz,
amelyben a protestáns német fejedelmek
legyőzésének és áttérítésének módozatait
boncolgatja, a második a röpiratunk köz-
vetlen előzményének tekinthető *Instructio
Praedicantium Rhaeto-Venetorum* 1620-
ból, a harmadik pedig egy Schoppe-levél
ugyanabból az évből, de már a fehérhegyi
csata után, ismét csak Ferdinánd császár-
hoz címezve, amelyben Schoppe a kiala-
kult helyzetet értékeli.

Egyetlen kritikai észrevételt lehet
csak megfogalmazni, ám ez tulajdon-

képpen a kötet egészére vonatkozik: a
befejezetlenséget. Ez nem csupán az ösz-
szefoglaló irodalomjegyzék és a mutatók
hiányát jelenti, ami az egyébként valóban
rendkívül tekintélyes, feldolgozott anya-
got áttekinthetővé és könnyebben keres-
hetővé tenné – hanem a néhány helyen
csak vázlatosan felskiccelt, vagy (talán
hely- vagy időhiány miatt) félbehagyott
témákat, mint a harmincéves háború
kezdetének politikai és történeti hátte-
rét vagy az ebben végighúzó, külön-
böző magyar szálak kérdését. Ez persze
nem róható fel teljes mértékben a szer-
ző hibájául, hiszen, különösen az utóbbi
esetben, még alap kutatások folynak vagy
egyenesen hiányoznak, s az egyetlen
röpiratra koncentráló műtől talán nem is
várhatjuk el, hogy részletekbe menően is-
mertessen a szöveg hátterét, kontextusát
érintő alapproblémákat, vagy egyenesen
megoldja azokat. Almási Gábor munká-
ja ezzel együtt mind módszerében, mind
szemléletében példaértékű, számos eddig
megoldatlan kérdést tisztáz, egy esetle-
ges későbbi, angol nyelvű változatban pe-
dig minden bizonnyal pótolni tudja majd
a fent jelzett hiányosságokat.

Petneházi Gábor

Szabó Ferenc: Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében

Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L'Harmattan Kiadó, 2012 (Jezsuita Könyvek – Isten és Tudomány. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 11), 483 l.

Szabó Ferenc legújabb Pázmányról szóló könyve a Jezsuita Könyvek *Isten és tudomány* sorozatában jelent meg, a sorozatszerkesztők rajta kívül Bartók Tibor, Horváth Árpád és Vízi Elemér jezsuiták; a kötetet Nemeshegyi Péter SJ és Török Csaba lektorálta. A szerző a könyv megjelenése előtt arra kért, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének sorozatába is illesszük be a kötetet, hiszen e sorozatban indulása óta, az utóbbi 14 esztendőben több, a Pázmány-kutatást reprezentáló kiadvány jelent meg. Együttműködésünk fontos állomása volt, amikor kiadásra átadta Öry Miklós (1909–1984) *Pázmány Péter tanulmányi évei* című könyvének a szerző által pótlapok befűzésével kéziratosan kiegészített munkapéldányát, amely 2006-ban meg is jelent említett egyetemi könyvsorozatunkban.

Jelen kötet számos tudománytörténeti adatot tartalmaz a Pázmány-kutatással kapcsolatban, s ez lehetővé teszi, hogy a monográfia létrejöttének útját végigkövethessük a megjelenésig. A szerző leírja, hogy Öry Miklós kutatásaival hogyan ismerkedett meg, miként dolgoztak együtt 1979-től 1984-ig, Öry haláláig, hogyan vált kutatói hagyatékának örökösévé. Öry Miklós szisztematikusan, a kronológia rendjében kívánta feldolgozni Pázmány életművét. Az, hogy „csak” a tanulmányi évek feldolgozását tudta kiadni egy 150 oldalas könyvben (a tanulmányi évek feldolgozása Fraknói Vilmos monográfiájában 10 oldalt, a kis szövegtükörrel megjelent Sík Sándor-féleben 20 oldalt tesz ki),

azt is jelentette, hogy fontos alapját vetette meg a további kutatásoknak. Mutatja ezt az a 100 oldalas bevezető tanulmány, amit Szabó Ferencsel együtt készítettek az 1983-ban megjelent, Pázmány válogatott műveit tartalmazó háromkötetes szövegkiadáshoz.

Szabó Ferenc számára meghatározó volt az Öry Miklóssal való közös munkálkodás. Az elmúlt két és fél évtizedben Öry kutatásaiból kiindulva, de immár önálló útra lépve és saját alapkutatásokat végezve dolgozta fel Pázmány teológiáját, ezen belül krisztológiai és ekkleziológiai tanítását. Minthogy Pázmány teológusi, filozófusi, irodalmi, egyházszervezői és térítői tevékenysége a 17. század első harmadában középponti helyet foglal el a magyarországi irodalom- és egyháztörténetben, ezért különösen nagy jelentőségű a most megjelent kötet, amely közelebb visz az életmű belső logikájának megértéséhez. A szerzőnek mind *A teológus Pázmány* című monográfiája (Róma, 1990; Bp., 1998), mind e könyve a szó szoros értelmében hiánypótló munka.

A könyv három nagy fejezetből áll. Az első rész (*Pázmány Péter helye a kortárs teológiában és teológiájának fejlődése*) Pázmány utolsó nagy művéig, a *Prédikációkig* kíséri végig teológiai nézeteit, tekintést adva olyan kérdésekre, mint viszonya Szent Tamáshoz, Bellarminóhoz, Suarezhez, Gregorio de Valenciához és Gabriel Vasquezhez.

A második rész (*Krisztus misztériuma Pázmány életművében*) a krisztológia szín-

te teljes dogmatikatörténetének fényében veszi vizsgálat alá Pázmány felfogását, a bibliai gyökerektől kezdve Szent Ágostonon és a khalkedóni zsinaton (451), majd Szent Tamáson keresztül a reformáció felfogásáig. A szerző végigköveti a dogma kezelését Pázmány magyar nyelvű műveiben is, főként a *Kalauzban* és a *Prédikációkban*. A lelkében jezsuitának mindvégig megmaradó Pázmány számára Krisztus létezése meghatározó élmény, krisztológiáját áthatja ennek az élménynek a közvetítési szándéka, így a lelkiséget nála a krisztológiában kell keresni.

A könyv harmadik részében (*Krisztus igaz egyháza*) Pázmány ekkleziológiájának részletes elemzését kapjuk. Az egyháztani kérdés részletes kifejtésével Pázmány magyar nyelvű írásaiban, vitairataiban is foglalkozott, az egyház mint tanítóhivatal „elismertetését” ellenfelei számára mindvégig nélkülözhetetlenek tartotta, sőt 1626-ban egy önálló művet is szentelt az egymástól elválaszthatatlanul létező két problémakörnek, a „gyökérkérdésnek”. A *Szentírásról és az anyaszentegyházról* címmel jelent meg ez a műve, amely nem véletlen, hogy két évvel Kálvin *Institutiójának* Szenci Molnár Albert által készített magyar nyelvű fordítása után látott napvilágot. Ezt a tényt Pázmány meg is említi írásában, s művében elsősorban Kálvin felfogásával száll vitába. Szabó Ferenc könyvének elemző részeit az egyháztani kérdéseknek a trentói zsinattól a II. vatikáni zsinatig való áttekintésével zárja. Utolsó fejezete, *Az ökumenikus teológia felé* pedig megmutatja Pázmány „modernségét” a kérdésben, amire az alábbiakban még utalunk.

A kötet témaválasztásánál és terjedelménél fogva is érdemes arra, hogy mérlegre tegyük a teljes eddigi Pázmány-

szakirodalmat figyelembe véve. A kutatás legjelentősebb mérföldkövei, mint Fraknói Vilmos és Sik Sándor monográfiái, Bitskey István prédikációkról szóló könyve, Öry Miklós tanulmányi évekről szóló műve után is hiány maradt a Pázmány-kutatásban, ez pedig a teológiai művek feldolgozatlansága volt. Míg a filozófus Pázmányról 1937-ben két ismertető könyv is megjelent (Félegyházy József és Gerencsér Istváné), a teológus munkásságáról egyetlen alapos és mély feldolgozás sem készült. Magam az 1980-as években áttanulmányoztam néhány kézíratos disszertációt a pesti Hittudományi Akadémián, de ezek is inkább ismertetések, mint mélyreható elemzések voltak, hiszen céljukat ezzel elérték.

A teológiai kérdések feldolgozatlansága annál is szembeszökőbb volt, hiszen Pázmány grazi előadásai több mint 2000 oldalt tesznek ki, ott van a *Kalauz* a maga 1000 lapjával, s ezen kívül még mintegy harminc magyar nyelvű vitairata, az 1605-ben kiadott *Diatriba*, s az Öry Miklós által megtalált ún. göttweigi kézirat, ami a *De iustitia et iure* és a *De verbo incarnato* témákhoz tartalmaz kiegészítéseket Pázmány egykori grazi hallgatójának lejegyzéseiben. A *Kalauz* természetesen nem tisztán teológiai mű, a vitairatokkal számos egyezést tartalmaz, s ezeknek a feldolgozása még a kutatás hátralévő feladata. Pázmány teológiai gondolkodása vizsgálatának alapja a grazi előadások során a Szent Tamás nyomán megalkotott kézirat. E szerint azonban nem tanította a teljes dogmatikát, csak ami az oktatás során neki jutott. Szent Tamás *Summájában* 613 quaestio van, ezeknek Pázmány csak kb. egyhatodát tárgyalta. Részletesebben az áteredő bűnről, a hitről, a reményről, a szeretetről, az Ige megtestesüléséről, a

szentségekről, különösen a keresztségről, bérnálásról és az oltáriszentségről. Ehhez járulnak a *Kalauzban* az Istenről, a keresztény vallás igazságáról, a Szentírásról, az egyházzól, a római pápáról, a megigazulásról, a szentek tiszteletéről és a purgatóriumról szóló cikkelyek.

Pázmány fiatalkori, latin nyelvű teológiai munkái egyáltalán nem függetlenek későbbi magyar nyelvű vitairatától, hanem azokkal szerves egységet alkotnak. Ahogy azt Szabó Ferenc is világosan megfogalmazza, a vitairatok „aranyfedezete” Pázmány korábbi – latinul megírt – teológiai munkássága. Ezek a művek (elsősorban a grazi előadások, ekkleziológiai vonatkozásban pedig az 1605-ben kiadott *Diatriba*) jelentették a felkészülést számára a későbbi magyarországi hitvitákhoz, olyan életrajzi helyzetben, amikor még maga sem tudta, hogy rendi előjárói milyen sorsot szánnak neki. Ez a tény annak megértését teszi lehetővé, honnan az a rendkívüli erudíció és tájékozottság a vitatkozó Pázmány írásaiban, amellyel ellenfeleit le tudta fegyverezni, s amely általában szakmai fölényt biztosított számára. Nos, ezért is hiánypótló a nemrég megjelent könyv, ikerkönyve a két kiadásban (1990-ben és 1998-ban) megjelent *A teológus Pázmány* című korábbi művének.

Szabó Ferenc elemzéseinek újszerűsége és elevensége abban áll, hogy a modern teológiai gondolkodás távlatából és ismeretanyagával vizsgálja Pázmány felfogását, s még a protestáns teológia összefüggéseiben is elhelyezi Pázmány nézeteit. Különösen jelentős Pázmánynak az ökumenikus állásponttal való rokonszenve, „ökumenikus lelkisége”. Első látásra meglepő lehet, paradoxonnak tűnhet ez a sajátosság a Bellarminón is

nevelkedett nagy vitázó részéről, de már 1606-ban megjelent, célzatosan *Imádságos könyvéhez* csatolt kis írásában (*Rövid tanúság, mint ismerhessék meg az együgyűk az igaz vallást*), amelynek gondolatmenetét beillesztette a *Kalauzba* is, azokat a pontokat keresi, amelyek a katolikus és a protestáns teológia számára közös alapot, a megbékélés kiindulópontját jelenthetik: 1) a hit nem emberi vélekedésen, hanem kinyilatkoztatáson alapszik; 2) a Szentírás maga mindkét fél számára kiindulópontot jelent; 3) a Szentírással egyetlen dologban sem ellenkezhet az igaz vallás; végül 4) minthogy nem elég a Szentírás pusztá idézése, szükséges annak értelmezése is. Pázmány szinte szenvedélyesen kutatta az ellentétek okait, kérdezvén, hogy „Hol vagyon gyökere minden visszavonyásnak”? Egyébként az sem véletlen, hogy a *Rövid tanúság* éppen *Imádságos könyve* függeléként jelent meg, ugyanis az *Imádságos könyv* ökumenikus jellege a legújabb kutatások fényében már nyilvánvaló.

Pázmány írói tevékenységében megfigyelhető a szakadatlan önkontroll és megújulás. Munkáinak újabb kiadásaiban és a műveknek a *Kalauzba* való belefoglalásakor folyamatosan átdolgozta korábbi írásait, figyelembe véve az időközben megjelent újabb hazai és külföldi műveket, s ügyelt a stiláris átalakításra is. Ezek az átdolgozások nem maradtak el a grazi teológiai előadások esetében sem. A budapesti Egyetemi Könyvtárban található kéziratok is mutatják ezt az átdolgozó, javító, kiegészítő munkát, amelyet Pázmány vélhetően egy kiadás, az újonnan alapított nagyszombati egyetem kézikönyveként való megjelentetés érdekében végzett. A javításokat azonban a száz évvel ezelőtti *Opera omnia* kiadói nem minden esetben vették figyelembe vagy nem

pontosan emendálták a szöveget. Szabó Ferenc mostani jelentős feldolgozása után alighanem már „csak” az a filológiai munka maradt hátra, hogy a teológiai művek újabb kiadása megvalósuljon, immár valamennyi Pázmány-bejegyzés kritikai átvizsgálásával. Alapvető megállapításainak érvényességét ez nyilván nem fogja megkérdőjelezni, sőt inkább megerősítheti a Pázmány teológiai felfogásának változásáról írottakat.

Szabó Ferenc részletesen elemzi teológiai gondolkodásának viszonyát Szent Tamáshoz és a Pázmány által említett és felhasznált fontos szerzőkhöz, beleértve saját korának teológusait is. Számos ponton nyilvánvalóvá válik Pázmány teológiai „modernsége”, pl. amit Szűz Máriáról ír, hogy mentes volt az áteredő büntől, az két és fél évszázaddal előzi meg a *conceptio immaculata* dogmájának hivatalos kihirdetését (IX. Pius, 1854). Elemzései rávilágítanak Pázmány teológiájának, krisztológiájának és egyháztanának korszerűségére, azokra a gondolatokra, melyek a II. vatikáni zsinat tanításaiban, sőt az ezt követő évtizedekben jelen vannak a katolikus teológiai gondolkodásban.

Kritika csak a könyv apparátusának kivitelezését érheti néhány helyen. A kötet végi függelék felsorolja Pázmány műveit, a levélpublikációkat is, de az itt közölt lista nem frissült a korábbi megjelenés (1983, a recenzió elején említett szövegkiadás bevezetője) óta. Pázmány levélpublikációi között nem szerepel Tusor Péter számos forrásközlése, így az ő neve

hiányzik a kötet névmutatójából is. Szintén a névmutatóban Zvonarics Imre neve egy előfordulással szerepel (237), pedig máshol is ír róla (a 255. lapon), igaz, hogy ott a neve sajtóhibásan „Zvoranich”-ként található. Gregorio de Valenciáról elküldönítve is olvashatunk (74), neve mégsem szerepel a névmutatóban. A kötet végén helyet kapott bibliográfiához annyi megjegyzés kívánkozik, hogy említi ebben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2005-ben megjelent Pázmány-bibliográfiát, de az azóta kiadott kiegészítést nem, amely 248 tételt tartalmaz (HARGITTAY Emil, MACZÁK Ibolya, *Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához*, Szeged, 2011 [Balázs Mihály köszöntése, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 30], 160–183). Az újonnan fölvetett bibliográfiai tételek többsége (207 tétel) a 2005 és 2011 közötti időben jelent meg, ami azt mutatja, hogy a szerteágazó Pázmány-szakirodalom örvendetesen gyarapszik, s megerősíti azt, amiről Szabó Ferenc ír: „Pázmány ébresztése” immár sikertörténet.

Szabó Ferenc jezsuita atya életpályájának talán legjellemzőbb sajátossága a sokszínűség. Filozófus és teológus, szinkrón és diakrón értelemben egyaránt, Pázmány-kutató, szerkesztő, igazi homo literatus, emellett költő és szépíró is. Pázmány krisztológiájáról kiadott munkája életműve talán legjelentősebb tudományos alkotása. Méltó is Pázmányhoz, aki „a legnagyobb magyar teológus” (PETRÓ József, *Pázmány Péter teológiája*, Bp., Szent István Akadémia, 1932, 20).

Hargittay Emil

Kuruc(kodó) irodalom

Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kuruckodásról

Szerkesztette Mercs István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013 (Modus Hodiernus, 6), 363 l.

2011. április 8–9-én az alábbiakban ismertetésre kerülő kötet címével meg-egyező konferenciával emlékeztek meg Vaján a Rákóczi-szabadságharc szomorú végét jelentő majtényi zászlóletétel és a szatmári béke háromszázadik évfordulójáról. A tudományos ülészekon elhangzott előadások – az előadók impozánsan nagy számához és a műfaj törvényeihez alkalmazkodva – természetesen jóval rövidebbek, vázlatosabbak voltak. Jó két esztendővel később, számos országos és helyi erő (így többek között a Vay Ádám Múzeum Baráti Köre és Vaja önkormányzata) összefogásaként most egy rendkívül gazdag és színes „kuruc kaleidoszkópot” vehetünk a kezünkbe.

Színe és gazdagsága részben annak is köszönhető, hogy a konferencia szervezői, illetve a tanácskozást kezdeményező Nyíregyházi Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület *Modus Hodiernus*-sorozata arra vállalkozott, hogy e bölcs és beszédes sorozatcím, s e rendhagyóbb szerkesztési módszer „csak” régi magyaros tematikáinknál tágabb ernyője alatt egyszerre szólítsa meg kuruc-labanc ügyekben a múlt és a jelen szövegeit, vállalva a diakrón és a szinkron szemlélet együttes képviselést, e sok közhellyel, klisével (jó és nemes kuruc, alávaló labanc! etc.) megterhelt témában. Így a kötetet forgatóknak körülbelül olyan élményben lehet részük, mint a JATE és az ELTE több generációnyi magyar szakos hallgatójának Kovács Sándor Iván előadásain és szemináriumain; egy-

kori tanárunk ugyanis pontosan ezzel a módszerrel igyekezett témáihoz csalogatni a nem 20. századi irodalmi művek, szövegek iránt sokszor közönyt mutató diákokat. Akik – sokan – tanítványai közül magunk is tanárok lettünk, s ösztönösen, avagy tudatosan, de mindig sikerrel alkalmaztuk ezt a módszert, még akkor is, ha a „Rebakucs” (az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport) konferenciaköteteinek zöme érthető módon megmaradt a szűkebb szakmai mozgástérben.

Az már *R. Várkonyi Ágnes* akadémikus szép és alapos, személyes hangú bevezetéséből kitűnik, hogy éppen e kaleidoszkópszerűségnek, ennek az egyszerre múltra és jelenre figyelésnek köszönhetően ez a könyv az olvasók lényegesen szélesebb körét tudja megszólítani, mint a hagyományosabb szerkezetű, szigorúbb időbeni kötöttségű konferenciakötetek: „Ajánlom a kötetet kutatóknak, tanároknak, könyvtárosoknak, múzeumoknak. Főleg pedig, az iskolák küszöbét átlépő felnövekvő ifjúságnak. Minden rendű olvasónak, akit hajt a vágy, hogy a maga valóságában ismerjék meg a magyar történelmet. Azt az európai és nemzeti értéket, amelynek átfogó megértése érdekében írók és tudósok generációi dolgoztak évszázadokon át...” (13).

Tallózzunk ezek után a könyv változatos, gazdag anyagában. *Bitskey István* akadémikus *Hol vagy te most, nyalka kuruc?* című kutatástörténeti szemléje

a téma vizsgálatának fontosabb stációit mutatja be, a Thaly Kálmántól Varga Imrérig, Nagy László történésig és Jankovics József eredményeiig ívelő, az évszázadok során bizony gyakran „gyomverte”, elhagyatott úton. *Bartók István* érdekes tanulmánya a „jezsuita = labanc” közhelyet téri meg, Csete István latin nyelvű prédikációját, s annak Gyalogi János-féle átírását elemezve, egyszerre bravúrosan és nagy filológiai pontossággal. *Mercs Istvánnak*, a Móríc Zsigmond Kulturális Egyesület elnökének, a tanácskozás egyik vendéglátójának írása, a *Labanc költő kuruc fogságban* Koháry István sok szempontból Balassi vitézi énekeivel rokonítható költészetét mutatja be, enyhítve ezzel a „minden labancok” iránti, belénk nevelt (vagy kövesült!) ellenszenvet. Ugyanígy tisztázó erejű és a kurucok iránti elfogultságunkat mérséklő dolgozatot alkotott *Köszeghy Péter*, amikor egy valóságos történelmi krimi hozott elének, a feleségét nyakaztató Kruccsai János és hűtlen asszonya, Tolvaj Borbála korabeli tanúvallomásokkal illusztrált históriáját. A bosszúálló férj kuruc volt a javából, Rákóczi egykori ezredese, Szabolcs megyei nemes úr. Az őt elparentáló Kelemen Didák-prédikációban a nyírbátori minoriták jeles rendfőnöke finoman elkendőzte Kruccsai önbíráskodását, s azt, hogy asszonyát hamis ígéretekkel csalta elő a biztos halálba, a radi ferences rendház oltalmából. E dolgozatnak tehát ráadásként még helytörténeti értéke is van.

A kötet könyv-a-könyvben terjedelmű, a függelékkal együtt 106 oldalas, kiváló tanulmánya, az egész gyűjtemény koronája *Jankovics Józsefet* dicséri: *Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében*, amely három família, egy nagy erdélyi, egy szabolcsi és egy

Franciaországból épp a Rákóczi-szabadságharc végén Magyarországra szakadt, matrimoniális kalamajkák révén összefonódott család története, olykor megható (Bethlen Miklós nagyapai szeretete), olykor horrorisztikus (Dujardin III. Ferenc és József változatos rémtettei) kitérőkkel. Ez a munka fontos fejezete lehetne Jankovics rég-várt Bethlen Miklós-monográfiájának! Aki pedig e keményebb, elménket próbára tévő olvasmány után könnyebb, „tejesebb” étekre vágyik, annak tiszta szívből ajánlhatjuk *Szentmártoni Szabó Géza* írását, a kurucok híres-hírhedt káromkodhatnékjáról, amelyet Apor Pétertől a puritánus Szentpéteri Istvánig oly sokan kárhoztattak.

Kisebb terjedelmű, de ugyancsak érdekes dolgozat a *Vámos Hanna – Vadai István* szerzőpáré is, a kuruc titkosírások, többek között Bercsényi leveleinek megfejtéséről. *Csörsz Rumen István* ismét kiváló, tőle megszokott alaposságú és interdiszciplináris szemléletű dolgozattal lepett meg bennünket, a zene- és irodalomtörténet teljes fegyvertárát bevető, a *Nincs becsületi a katonának* (poszt)kuruc szövegcsaládot vizsgáló opuszában. *Végh Balázs Béla*, Kolozsvárott tanult, s Szatmárnémetiben munkálkodó kollégánk rövid, de annál érdekesebb és újszerűbb tanulmányban mutatta be a szatmári svábok „elmagyarosodását”, folklórjuk kuruc témájú rétegeit, s néhány német-sváb nyelvű, erdői Rákóczi-mondát.

Hajdu Péter frappáns előadását, a *Mikszáth kurucait* egy, a tudományos világban szokatlanul őszinte önvallomással kezdi: az ifjúságunk idején sokunkat félrevívő „kórról”, s a későbbiekben többek között Mikszáth tisztánlátásával, például *A fekete városban* olvasható, finom és pontos megfigyelésekkel-leírá-

sokkal gyógyítható „tenkeskapitányítisz acutá”-ról. *Szilágyi Zsófia* Móricz meg nem írott, de hosszan-búsan tervezett Rákóczi-regényének sorsáról számolt be, amelynek már szerencsétlenül hangzó címe, a *Kétméteres ember kétmillió hold-dal* is kudarcot sejtet, szemben az *Erdély-trilógia* már címükben is erőt sugárzó, remekbe szabott köteteivel. *Karádi Zsolt* esszéjében Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső *Mikes*-verseinek hátországát, keletkezéstörténeti és lélektani háttérét derítette fel, finom és igényes módon közelítve a könyv olvasóit a mához. *Gerliczki András* elemzése egy méltatlanul elfeledett Babits-kortárs, az esszéíró, költő és regényíró, a franciás kultúrájú *Laczkó Géza* hosszú fiók-tetszhalálból feltámadt, 1976-ban, a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent *Rákóczi*jának szentelt egy fejezetet. E kétkötetes műnek nem a történelmi regényektől elvárt cselekményesség az erénye, hanem a lélektani ábrázolás, amely kétségkívül több olvasói türelmet igényel, mint egy történelmi kalandregény.

Hamar Péter írása sokunk gyerekkori kedvencéről, a szegényes magyar „kurucvilág-megfilmesítések” csúcsáról, az 1953-ban forgatott, s 1954 elején bemutatott *Rákóczi hadnagy*áról szól, a film akkoriban kötelező aktuálpolitikai vonásai mellett kiemelve a 18. század eleji textíli-

ák rekonstruálásában-helyettesítésében is megnyilvánuló korhűség-igényt, s a történetesen éppen Nyíregyházán született, gyönyörű magyarsággal beszélő Mádi Szabó Gábor remek Vak Bottyán-alakítását. Az értékes gyűjtemény záró darabja *Takács Miklós* összehasonlító verselemzése Ady hat, *Két kuruc beszélget*-versétől egészen Kovács András Ferenc remekbe szabott parafrázisáig vezet el bennünket, aki a magyar múlt számos nevesét és névtelenjét testközelbe, tapintható közelségbe hozza költészetével.

Külön öröm és nyereség, hogy a kötet végéről nem hiányzik a névmutató, s egy részben színes képmelléklet-tár sem, ahol Thaly Kálmántól a Vass Éva és Bitskey Tibor ifjú szépségét felidéző filmplakátig számos, a reménybeli olvasókat a témára hangoló illusztrációval találkozhatunk.

Tanulság: a kuruc kori irodalom és az irodalmi kurucok alaposabb megismerésén túl a könyv érdeme az is, hogy országosan ismert kutatóink további megbecsülése mellett megkérdőjelezhetlenné teszi a nem budapesti szellemi műhelyek, az ott dolgozó tudósok életművének értékét, fontosságát, eredményeik beépülését a hazai intellektuális köztudatba, sőt – ahogyan R. Várkonyi Ágnes is reméli – az egyetemi oktatás mellett a közoktatásba is.

Petrőczy Éva

Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert

Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823)

Hrsgg. István Fazekas, Karl W. Schwarz, Csaba Szabó, Wien, 2013 (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, 5), 240 l.

2012. május 8–9-én osztrák, szlovák és magyar kutatók osztották meg kutatási eredményeiket egymással s hallgatóságukkal azon a Bécsben rendezett konferencián, amely feladatául választotta, hogy a Szepesség, illetve a szepesi szászok eddig kevésbé feldolgozott 19. századi történetére irányítsa a figyelmet. A témaválasztás apropóját Johann Genersich születésének 2011-ben ünnepelt 250. évfordulója adta. Az előadások szövegei az itt bemutatott tanulmánykötetben kaptak helyet, amely 2013-ban, épp 190 évvel Genersich halála után hagyta el a sajtót, a Bécsi Magyar Történeti Intézet *Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien* (Közlemények a bécsi magyar történeti kutatások köréből) című, 2009-ben indult könyvsorozata ötödik köteteként.

A sorozat – amely egyszersmind az új kötet egyik kontextusának tekinthető – monográfiái, forráskiadványai vagy tanulmánykötetei az együttélés évszázadainak egy-egy jellegzetes helyszíne, időszaka vagy személyisége köré épülnek. A választás így esett Pálffy Pálra és Maximilian von Trauttmansdorffra (Anna FUNDÁRKOVÁ, *Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts: Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff [1647–1650]*, Wien, 2009), Széchenyi István, Batthány Lajos, Kossuth Lajos és Deák Ferenc ausztriai kötődéseire (*Széchenyi, Kossuth, Batthány, Deák: Studien zu den ungarischen Reformpolitikern des 19. Jahrhunderts und ihren Beziehungen zu Österreich*, hg.

István FAZEKAS, Stefan MALFÈR, Péter TUSOR, Wien, 2011), Mindszenty József bíboros bécsi éveire (*József Kardinal Mindszenty in Wien [1971–1975]*, hg. Csaba SZABÓ, Wien, 2011). Külön kötet járja körül Pécs középkori történetét (Tamás FEDELES, László KOSZTA, *Pécs [Fünfkirchen]: Das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter*, Wien, 2011), az etnikailag és felekezetiileg sokszínű Habsburg monarchia koraiújkori évszázadait (*Frühneuezeitforschung in der Habsburgermonarchie: Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen*, hg. István FAZEKAS, Martin SCHEUTZ, Csaba SZABÓ, Thomas WINKELBAUER unter Mitarbeit von Sarah PICHLKASTNER, Wien, 2013), valamint enged bepillantást a 16–17. századi bécsi udvar egyházi és világi elitjének körébe (*Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16–17. Jahrhundert*, hg. Anna FUNDÁRKOVÁ, István FAZEKAS et alii, Wien, 2013).

Az osztrák–magyar kapcsolatok kutatása a maga csaknem évszázados intézményi háttérével kivételesen előnyös helyzetben van az egykori Habsburg Birodalom, illetve a Magyar Királyság területén élő többi népcsoporthoz képest. Ugyan nem bírnak a fentihez hasonló szervezettséggel s rendszerességgel, a kapcsolódási pontok feltárására azonban más népek esetében is mutatkoznak eredménykeltő kísérletek. A szláv szomszédok közül e tekintetben a horvátok járnak élen: főként – de nem kizárólag – a

Zrínyi család kapcsán hívják időről időre együttgondolkodásra a különféle tudományterületek horvát és magyar szakembereit (legutóbb: *Hősgaléria: A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 2007; *Susreti dviju kultura: Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*, ured. Sándor BENE, Zoran LADIĆ, Gábor HAUSNER, Zagreb, Matica Hrvatska, 2012). Az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének támogatásával megjelenő *Opera Slavica Budapestiensia: Litterae Slavicae* sorozat a horvátok mellett más délszláv népek irodalmainak magyarhoz való kötődéseit is vizsgálja. Létszámban ugyan a legkisebbek közé tartoznak, a kapcsolattörténeti kutatások terén viszont hosszú múltra lehetnek büszkék a szlovének.

A szlovák–magyar érintkezések tekintetében fontos állomás a *Sic Itur ad Astra* 2006-os, a lap történetének immár második szlovák tematikájú száma (*Párhuzamos történelmek találkozásai: Szlovák-magyar kapcsolatok*, szerk. DEMMEL József, *Sic Itur ad Astra*, 2006/3–4). Ugyancsak e viszonylatban tanulságos a regionalizmus kérdéseit középpontba állító Mikszáth-tanulmánykötet (*Mikszáth Kálmán és kortársai: Regionalizmus a 19. század végén a közép- és kelet-európai irodalmak kontextusában*, szerk. SIPOS Szilvia, Bratislava, 2011). Nemzetiségek és identitások vizsgálata terén a közelmúlt Erdély vonatkozásában is új eredményeket hozott (BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben: August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Kolozsvár, 2011). Valamennyi felsorolt kötet együttélésekre, egymásra hatásokra, interferenciákra fókuszál, akár a Habsburg Birodalom tágabb és/vagy a Magyar Királyság szűkebb kereteiről, akár két, akár ennél több népről legyen szó.

A Szepességre fókuszáló új tanulmánygyűjtemény másik kontextusát, értelmezési keretét tehát a fenti kísérletek jelenthetik. A lista nem teljes, s a lajstromba vett munkák nézőpontjai is különböznek. Nem is lehetnek egyformák: minden egyes viszony más és más, s természetesen minden résztvevő szeméből nézve különböző képet ölt. E kelet-közép-európai etnikai-nyelvi kavalkádhöz való közelítésekben mégis közös az igyekezet, amely arra irányul, hogy jelezze: valamennyi meglátás érvényes, s ezek együttes figyelembevételére sarkalljon. E törekvésekben jelen recenzió tárgya is osztozik.

A Genersich-kötet tizenkét tanulmányt, az appendixben pedig öt kisebb közleményt tartalmaz. A dolgozatok elrendezése gondos szerkesztésről vall. A Szepesség mint régió általános ismertetése után kerül az olvasó egyre közelebb előbb Johann Genersich életművéhez, majd a szellemi-kulturális közegehez, amelyből származott.

Friedrich Gottas dolgozata nyitja a sort, amely bevezető gyanánt arra vállalkozik, hogy a térség történelmi-kulturális fejlődését bemutassa a betelepüléstől egészen napjainkig. A terület jellegzetességei közül elsősorban annak nemzetiségi, felekezeti és nyelvi sokszínűségét emeli ki, majd a 19. század elejét vizsgálva a „szepesi szász identitás” kérdései körül időz Johann Genersich példáját kivételként említve: Habsburg-hűnek ítélt beállítottságát, magatartását szepesi szász kortársai felfogásától eltérőnek tekinti. Meglátása szerint ugyanis a népcsoportot általában egyfajta német–magyar kettős identitás jellemezte, magyar szimpátiával, s ehhez az érülethez domináns szepességi régiótudat párosult.

Ivan Chalupeczký figyelme a 18–19. század fordulójára irányul: itt véli megtalálni tudniillik azoknak a tényezőknek a gyökereit, amelyek a – magyar kifejezéssel élve – reformkornak nevezett periódus változásaihoz vezettek. A magyar történelemben betöltött szerepét illetően különleges szerepet tulajdonít Szepes vármegyének: kivételességét iskoláinak, s az innen kikerült jól képzett értelmiségnek köszönhette. A dolgozat második fele e réteg emblematisz alkajairól közöl tablót.

A régió szintjéről elmozdulva, immár a Genersich családra koncentrál *Sólyom János*, *Sólyom Jenő* és *Sólyom István* tanulmánya, amely rövid családtörténeti áttekintés után Johann Genersich életéről és munkásságáról nyújt általános összefoglalót, mintegy előhangként a soron következő, a pálya egyes szakaszait vizsgáló dolgozatokhoz. Indokolt a bemutató, hiszen a széles olvasóközönség előtt sejtetően csupán kevésbé ismert szerzőről van szó: halála után műveinek nem született új kiadása, s a figyelem csak a 2000-es években fordult ismét felé.

Ernst Seibert vizsgálódásaiban arra a kérdésre keresi a választ, mivel magyarázható Johann Genersich népszerűsége a protestáns Bécsben, s mi vezetett odáig, hogy hajlott kora ellenére őt hívták meg az éppen felállított bécsi protestáns teológiai tanintézmény élére. A kérdést korábban mások is feltették, s arra főleg életrajzi, a személyes kapcsolatháló alapján álló válaszokat adtak, teljesen figyelmen kívül hagyva irodalmi munkásságát. Seibert ezt a hiányt pótlendő közelít Genersichhez. Az életműből a „Jugendliteratur”-ra, tehát az ifjúság számára szánt művekre fordít figyelmet, s azok részletező bemutatása után von le következtetéseket a szerző nevelésről vallott nézeteiről, akinek munkái

nem a széles rétegek, hanem a szűkebb elit számára készültek. A felnövekvő (bécsi) olvasók és szüleik körében igen elterjedtek, s gyakran forgatottak voltak: ez a körülmény is szerepet játszhatott a szerző meghívásában és kinevezésében.

Ugrai János a Seibert által megnyitott úton továbbhaladva Genersich pedagógiai koncepcióját elemzi alapvetően a szerző 1792-ben megjelent, *Beyträge zur Schulpädagogik* (Adalékok az iskolapedagógiához) című munkája alapján. *Karl W. Schwarz* dolgozata szintén egy Seibertnél felvetett momentumot, Genersichnek a bécsi evangélikus teológiai tanintézmény élén betöltött szerepét járja körül. Előbb külön-külön ismerteti az intézmény létrehozásának lépcsőit, majd Genersich pályarajzát. A két történet a szepesi literátor kinevezésével fonódik össze: Schwarz a Bécsben töltött szemeszterek történetseivel zárja írását. Pedagógusportrét tár az olvasók elé *Robert Schelander* is, aki szövegében Jakob Glatz munkásságával foglalkozik. Az ugyancsak szepességi származású későbbi egyházkerületi tanácsos Johann Genersich tanítványa volt a késmárki líceumban. Ma elsősorban gyermek- és ifjúsági irodalmi munkái révén ismert: száznál is több művével korának egyik legproduktívabb s legolvasottabb szerzőjének számít. (Magyarországi élményei épp a közelmúltban jelentek meg: Jakob GLATZ, *Egy magyar ember őszinte megjegyzései hazájáról néhány magyar vidéken tett utazása során*, közread. Soós István, ford. RESS László, Bp., Balassi, 2013.) Schelander összefoglalót nyújt Glatz pedagógiai koncepciójáról, amelyre komoly hatást gyakorolt példaképe, a szintén evangélikus, s filantrópként számon tartott Christian Gotthilf Salzmann nézetrendszerre.

Minden eddig említett szöveg magában hordozza az identitás(ok) kérdéseit, azok azonban nem a fősodorban vannak jelen, a háttérben húzódnak meg. A következőkben tárgyalandó három dolgozatban ezzel szemben domináns pozícióba kerülnek.

Szilágyi Márton két csaknem azonos című munka összehasonlításával vizsgálja a „Vaterland” fogalmának használatát. *Joseph von Sonnenfels Über die Liebe des Vaterlandes* (1771) és *Johann Genersich Von der Liebe des Vaterlandes* (1793) című műve között ugyan nincs az egymásra hatást kétségtelenül bizonyító filológiai kapcsolatot, az összevető elemzés mégis kimutatja: Genersich a Sonnenfels-hagyományra reflektálva, azzal szembehelyezkedve fejti ki saját Vaterland-koncepcióját.

Gertraud Marinelli-König a 19. század első felének bécsi sajtóját használja vizsgálódásai terepéül. Érdeklődése arra irányul, milyen fokon, s módon reprezentáltak a felső-magyarországi szerzők ezekben a sajtóorgánumokban. Kitér a vonatkozó közlemények nyelvi megoszlására, s felveti a nemzeti kánonba sorolás problémáját: azon logika alapján, amely a Szepesség literátorait a történeti Magyarországhoz tartozónak ismeri el, vajon nem lenne-e ugyanennyire megalapozott ugyanezen literátorokról a történeti Ausztria kapcsán (is) szót ejteni?

A régióhoz *Czenzhe Miklós* a felekezeti felől közelít. A szepesi századok kultúra terén a 19. században véghez vitt teljesítményét a színvonalas oktatást nyújtó intézményekben látja gyökerezni. Ezek egyike a lőcsei evangélikus líceum. Czenzhe tanulmányában ennek fejlődését tekinti át összefüggésben a lőcsei evangélikus egyházközség történetével. A tanulmánykötet végére két olyan dol-

gozat került, amely Jakob Glatz után újra egy Genersich-tanítványban lelt témára: Pavol Jozef Šafárik, a kassai egyetem névadója ihlette őket.

Peter Kaša az életpályát ismerteti, amelyet – az eddig bemutatott példákhoz hasonlóan – ha csupán két kifejezéssel kellene leírni, azok jó eséllyel a multietnicitás/multinacionalitás és többnyelvűség lennének. Šafárik szlovák evangélikus családból származott, de a szlovák–magyar etnikai határ mellől. Kaša szerint ebben a régióban, ebben a korban az érvényesüléshez legalább négy nyelv – a latin, a német, a magyar és a cseh – ismerete volt szükséges. Šafárik birtokában volt e tudásnak: a szlovákok számára szlovákul írt, ugyanakkor a cseh–szlovák nyelvi és irodalmi egység híve volt. Élete második felét már Prágában töltötte, s még nevét is cseh változatban használta.

Irodalmi munkásságáról *Ladislav Šimon* értekezik, hangsúlyozván Šafárik jénai tanulmányainak fontosságát: tudásának filozófiai és esztétikai rétegeihez itt szerzett stabil alapokat. Nem kevésbé jelentős életének Pozsonyban, házitanítóként töltött időszaka, amely visszatekintve kapcsolathálója bővülése tekintetében emlékezetes: ekkor kötött ismeretséget František Palackýval. Újvidéki éveit a délszláv népek kultúrájának, irodalmának és történelmének megismerésére áldozta. Életének utolsó, prágai szakaszában történeti és néprajzi vizsgálódásoknak szentelte idejét. A szláv népek irodalomtörténetének kutatása terén meghatározó örökséget hagyott maga után.

A függelékbe került kisebb dolgozatok sorát *Iveta Drzewieczká* munkája nyitja, aki Genersich 1812-ben megjelent *Alfred: Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren, zur Bildung des Herzens*

und des Geschmacks (Alfred: A szív és az ízlés képzését szolgáló olvasókönyv tizenöt–húsz esztendő fiatal számára) című írásának alapos ismertetését adja.

Mikuláš Lipták a teológus Johann Genersich felé fordítja figyelmét, s arra vállalkozik, hogy bemutassa a szerző 1817-ben, Pesten *Reden über vorzüglich wichtige Gegenstände der Religion, zur Beruhigung des Herzens unter den Stürmen der Zeit* (Beszéd a vallás tárgykörébe tartozó különösen fontos dolgokról: az idők viharait álló szív megnyugtatóására) címmel megjelent beszédgyűjteményét.

Milan Choma igazi újdonsággal szolgál a kötet olvasójának, amikor Genersich természetföldrajzi érdeklődéséről számol be annak *Wilhelmine: Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren zur Bildung des Herzens und des Geschmacks* (Wilhelmine: A szív és az ízlés képzését szolgáló olvasókönyv tíz–tizenöt esztendő leányok számára) című munkája kapcsán. A mű Magas-Tátráról szóló leírásához a szerző személyes tapasztalatokból töltekezhetett. A kötet levélformában egy kirándulás leírását tartalmazza, Choma ennek az útnak az állomásait idézi fel, s azonosítja.

Astrid Kostelníková-Zwillingová írásában a lőcsei evangélikus temető történetének bemutatására vállalkozik. A sírkert nemcsak azzal érdemel figyelmet, mert sokaknak nyughelyet ad, akik kiemelkedő szerepet játszottak a város életében, hanem mert műalkotásokkal felérő síremlékei, s botanikai ritkaságai a maga nemében egyedülállóvá teszik.

Tankó Attilának, a Genersich Antal orvosprofesszorról elnevezett alapítvány titkárának utószava, a szervezőknek, résztvevőknek, támogatóknak mondott köszönetnyilvánítása zárja a kiadványt. A szervezetet 1991-ben, a névadó születésének 150. évfordulóján hozták létre lengyel, magyar, német és szlovák civil szervezetek együttműködésének erősítésére, és a 18–19. század fordulóján élő és tevékenykedő Genersich-fivérek emlékének, valamint a Szepesség kulturális hagyományainak ápolására.

A tanulmányok meggyőző bizonyítékát adják: a konferencia szervezői és résztvevői méltó módon emlékeztek a kerek évfordulón. A régióhoz és Johann Genersichhez, valamint kortársaihoz változatos módon közelítő, problémaérzékeny látásmódot tükröző dolgozatokat nyújtanak át összegyűjtve az érdeklődőknek, mintát adva egyszersmind a regionalizmus, a lokális identitás(ok) kérdéseire más területek, s más népek felől vizsgálódóknak. Vállalásukat teljesítették: mind az osztrák, mind a szlovák, mind a magyar kutatók számára szilárd alapokat kínálnak továbbgondolkodásra ösztönözve őket. Feladat, kifejtendő téma bőven akad még akár a Szepesség mint térség, akár egyes szepesi száz személyiségek, egyéni karrierük vonatkozásában. Spiš, Zips, Szepesség – Jan Genersich, Johann Genersich, Genersich János. Nemcsak remélhető, hanem bizvást állítható: a majdani olvasók a kötet végére érve e szavak között „vagy” helyett „és” kötőszót használnak majd.

Doncsecz Etelka

Maria Rózsa: Wiener und Pester Blätter des Vormärz und ihre Rolle an der Kulturvermittlung

Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2013 (Studien zur Literaturwissenschaft, 6), 280 l.

Fontos könyvvel ajándékozta meg az érdeklődőket a sajtótörténeti kutatásairól, a magyar–német–osztrák kapcsolatok feltárásairól ismert sajtótörténész. Kutatásainak jelentőségéhez hozzájárul, hogy nem pusztán egy szakkörű magyar nyilvánosság előtt fejt ki nézeteit, hanem bibliográfiáit, tanulmányait a német és az osztrák kutatás fórumaiban is közzéteszi. Olyan adatokat, összefüggéseket tár föl, amelyek többsége hiányzik a magyar sajtótörténeti kutatásból, amelyet jó darabig a régebbi eredmények újramondása jellemezett.

Rózsa Mária egyike azon keveseknek (itt azért Lipták Dorottya munkáit is megemlítem), aki kezébe veszi az egyébként sok érdekességet tartalmazó, Magyarország soknyelvűségét és multikulturalitását képviselő napilapokat, megadott szempontok szerint kicédelazza, és tematikai csoportosításban feltárja a napilapokban található anyagot. Ennek révén egyfelől adalékokat szolgáltat az egykor elsősorban német nyelven olvasó városi-kisvárosi polgárság műveltségi igényeinek, szokásainak rajzához, másfelől rámutat e lapok közvetítő szerepére, hiszen a 19. század első felében, talán még tovább is, a magyar művelődés európai kapcsolatai leginkább a német fordítások segítségével realizálódtak.

Már Kazinczy Ferenc és Kis János is fontosnak vélték, hogy munkáik, ismertéseik a bécsi és a németországi sajtóban megjelenjenek, s ez volt az e kötetben is emlegetett Rummy Károly György egyik

leginkább maradandónak bizonyuló tevékenységi formája is.

Bár a jelen kötet címében egy kissé többet ígér, mint amit végül teljesít – mindössze három lap kötet címben foglalt vállalását mutatja be, a bécsi *Humoristét*, a pest-budai *Pesther Tageblattét*, valamint a *Der Ungarét*, hozzájárulva az 1840-es évek sajtótörténetéhez –, de amit teljesít, az sem kevés. Ilyen terjedelemben, ilyen részletességgel még senki nem tárt föl a lapok hozadékát. Igaz, általában „tartalmi” elemzésre kerül sor, az összehasonlító szempontok alkalmazása elmarad, így nem tudható, hogy ezek az esettanulmányok egy „egyetemesebb” rendbe illeszthetők-e, milyen jelentősége van annak, hogy bizonyos híreket, anyagokat a hasonló bécsi, prágai, zágrábi, ljubljanoi, brnói lapokból vettek át, illetőleg adtak át, s legfeljebb elszórt utalásokat kapunk arra vonatkozólag, hogy nem pusztán a német/osztrák–magyar kapcsolattörténetbe írhatók vissza a bemutatott újságok közleményei, hanem a szláv–magyaréba is.

Ugyanakkor az alap kutatás, az úttörés mindig kényszerű önkorlátozással jár; a kiadó megszabta terjedelem nemigen tette lehetővé a részletesebb, az adatokat jobban hierarchizáló tárgyalást. A helyzetet jellemzi, hogy például Vörösmarty Mihály és más magyar költők kritikai kiadásait jócskán ki tudta egészíteni ez a kötet. Eddig szinte kizárólag Petőfi esetében voltak (Kiss József tanulmányai nyomán) megbízható ismereteink arról,

miképpen fogadta a Monarchia-beli német nyelvű sajtó a költő műveit, kik és hogyan fordították, értékelték. Rózsa Mária feltáró dolgozata rámutat arra, hogy miféle elismerésben részesült e téren Jósika Miklós vagy Eötvös József, valamint a magyarországi és általában Monarchia-szerzők magyar tárgyú versei, novellái miképpen formálták a külföld Magyarországnak képét. Itt Lenau mellett Johann Nepomuk Vogl említhető, az ő ez irányú fáradozásairól van korábbi szakirodalom. Ugyancsak ez a kötet mutatja be, hogy e három folyóirat olvasói milyen képet kaphattak a magyar reformkor gazdasá-

gi-politikai viszonyairól – súllyal az igen pozitívan tárgyalt Széchenyi Istvánról –, s e lapok hasábjait mennyire jellemezte, hogy vitáztak a német nyelvű külföldi olykor méltánytalan Magyarországnak képével.

Ilyen módon Rózsa Mária monografikus feltárása jó alapja a további, immár a komparatistikát sem mellőző kutatásnak, biztosan igazít el a lapok történetében, a szerkesztők és szerzők kurta jellemzését vállalva. A kötet egésze nyereség a magyar sajtótörténetnek, a Monarchia kulturális viszonyaira vonatkozó kutatásnak.

Fried István

Vaderna Gábor: Élet és irodalom

Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében

Budapest, Ráció Kiadó, 2013 (Ligatura), 455 l.

1825. október 9-én gróf Gyulay Lajos bejegyzti naplójába, hogy Felsőbüki Nagy Pál, Vay Ábris, Dessewffy József és Rohonczy János felszólalásainak köszönhetően úgy érezte magát a pozsonyi országgyűlésen, mintha az angol parlamentben lett volna. Úgy véli, ők „olyan emberek, kiket litographirozni, s kiknek képeit minden magyarnak bírni kellene. [...] Dessewffinek tacitusi rövidsége [...] hasonlíthatatlan.” (GYULAY Lajos, *Napló [1820–1848]*, vál., tan., jegyz. CSETRI Elek, Kolozsvár, Kriterion, 2004, 101.) Majdnem tíz évvel később a naplói író egy egészen más élethelyzetben találkozott Dessewffy világnézetének egy másik oldalával is. Bölöni Farkas Sándor 1834 októberében, az *Útazás Észak Amerikában* meg-

jelenése után levelet kapott Dessewffy Józseftől és Széchenyi Istvántól. Gyulay erről így ír: „Azt írja Farkas Sándor [...], hogy Szécsényitől és Dessewffy Józseftől, a két antagonistától igen hízelkedő levelet kapott, nyomtatásban nemrég kiadott utazása következtében.” (GYULAY, *i. m.*, 153.) Majd: „Farkas Sándor megmutatá Szécsényi István levelét [...]. Gyönyörű levél, neki minden sora zseniális lelkének bizonyítványa. Milyen különböző attól Dessewffynek már koros időt jelölő tanításokkal teljes hasonlóképp e tárgyban írt hosszú levele.” (Uo., 154.)

Érdeemes eljátszani az ellentétekkel: aktuális tartalmakkal bővelkedő „gyönyörű” levél és régimódi bölcselkedésekkel terhelt levél; Széchenyi az 1830-as

évek magyar politikai életének központi alakja, Dessewffy már egy letűnően lévő nemzedék képviselője. Míg Gyulay Dessewffyt 1825-ben országgyűlési követként megnyerőnek, a fiatal főúri nemzedék számára követésre érdemesnek tartotta (javaslatot tett például az angol típusú sajtószabadság magyarországi bevezetésére), addig későbbi életvezetési tanácsaiért, tanításaiért már nem tudott lelkesedni.

Az a kettősség, amit Gyulay érzékel Dessewffyben, csak töredéke annak az ellentmondásokkal bővelkedő életpályának, amelyet Vaderna Gábor könyvének fűlszövege nagyon szemléletesen így jellemez: „Négy országgyűlésen követ, a sajtószabadság lelkes híve, aki tevékenyen részt vesz a Magyar Tudós Társaság vagy a Casino felállításában, *ugyanakkor* gróf Széchenyi István konzervatív ellenfele, aki értetlenül áll főúri barátja reformtervei előtt. A magyar kultúra bőkezű mecénása, író, költő, Kazinczy Ferenc meghitt barátja, a magyar nyelv rajongója, aki lelkesen vesz részt a nyelvújítás korának kritikai vitáiban, *ugyanakkor* Bajza József maradi ellenfele a Conversations-lexikoni pörben, szálla egy feltörekvő nemzedék szemében.” A szerző úgy véli, ez a tünetegyüttes „az érzékeny embertípus hanyatlásával és bukásával magyarázható”.

Amikor Vaderna Gábor számot vet a grófról írott életrajzi kismonográfiákkal, akkor kiemeli, hogy elődei élesen elválasztották egymástól Dessewffy különféle tevékenységeit, a párhuzamosan futó, egymást keresztező életrajzi mozzanatok. Ferenczy József 1897-es könyve külön fejezetet szentel a politikusi, a szépírói és a közírói pályának, Grusz Lipót pedig politikusként, a kultúra mecénásaként, a *Bártfai levelek* szerzőjeként, a Felső Magyar Országai Minerva

kiadójaként, a nyelvújítás támogatójaként, a *Conversations-lexikoni* pör egyik vitázójaként, valamint Kazinczy Ferenc barátjaként láttatja Dessewffyt. A fennmaradt források közül mindketten csak azokat emelték be az életrajzi narratívába, amelyek a gróf iránti elismerésről árulkodnak. Egy szépen ívelő pályarajz érdekében szándékosan feloldották az egymásnak ellentmondó elbeszéléseket, kiiktattak minden olyan kompromittáló elemet, amely egy kicsit is rossz színben tüntetheti fel Dessewffyt (38–40). Vaderna viszont úgy véli, az ellentmondások, a belső viták megmutatása azért nagyon fontos, mert egy kiemelt életpályán belül kirajzolják azt a társadalomtörténeti folyamatot, amely során a bomló rendiség viszonyai között megjelennek a polgári nyilvánosság intézményei.

A nyilvánosság különböző fórumai a magán- és a közéleti emberre egyaránt hatással vannak, a mindennapi élet minden területén látványos vagy kevésbé látványos reakciókat váltanak ki. S persze az sem mellékes, hogy a kutatás célszemélye éppen egy főúr, hiszen „[a]z átalakuló nyilvánosságszerkezet egyik magyarországi sajátossága, hogy [...] az nem egy polgári-értelmiségi rétegre támaszkodik, hanem – ahogy már Sándor István is megfigyelte – részben a *bene possessionati* rétege által, részben a folyamatosan alakuló főúri művelődésszerkezethez tapadva alakul a 19. század első évtizedeiben” (57–58).

De a könyv nem egyszerűen arra vállalkozik, hogy ennek fényében értelmezze Dessewffy különféle társadalmi szerepvállalásait. A szerzői szándék ennél jóval több: Vaderna Gábor irodalomtörténész-ként arra keresi a választ, hogy „az irodalom miképpen fonódik össze különböző

antropológiai diskurzusokkal, s milyen társadalmi gyakorlatok metszéspontján jön létre és használatik fel a 18. és 19. század fordulóján” (7).

Az *Egy holttest Dessewffy József birtokán* című módszertani fejezetben a szerző tisztázza, hogy mit ért élet és irodalom tudománytörténeti összekapcsolásán, hogy miként tekint a felvilágosodásra és e fogalom antropológiai vonatkozásaira. E fejezetből világosan kitűnik, hogy Vaderna nagyon jól ismeri kutatott korszakának hazai és nemzetközi szakirodalmát, ezek eredményeit azonban inkább csak beméricsi pontnak használja, nem elégszik meg annyival, hogy saját álláspontját ezekhez viszonyítva határozza meg. Az irodalom társadalmi használatának életképes és termékeny kutathatóságát úgy igyekszik bizonyítani, hogy egykorú források értelmezésével az „élet nyelvének” és a „könyvek nyelvének” szövevényes szimbiózisát tárja fel. Az öngyilkosság korabeli diskurzusát veszi szemügyre, amikor egy, az öngyilkosság megítéléséről szóló 1815-ös Dessewffy-levél utalásrendszerét felfejtve rámutat arra is, hogy a 18–19. század fordulóján a kulturális diskurzusokban élet és irodalom között milyen kapcsolódási pontok léteztek.

A könyv következő, *A nagy másik: egy életpálya kutatási lehetőségei* című fejezetéből kiderül, hogy a munka az alapos eszme-, irodalom-, kritika- és társadalomtörténeti tájékozottságnál többet követelt a szerzőtől. Egyrészt kalandos utat járt be könyvtárról könyvtárra, hogy a kritikai kiadással nem rendelkező Dessewffy-életművet feltárhassa (megtudjuk például, hogy Grusz Lipót 1917-ben Kassán kiadott *Dessewffy József gróf* című könyvéhez Berlinben jutott hozzá; majd egy esetleges érdeklődő olvasó megnyugtatóra arról

is tájékoztat, hogy időközben feltűnt egy példány a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában [38]).

A szerzőnek hatalmas és széles körű kéziratári-levéltári kutatómunkát kellett végeznie, hiszen Dessewffy kéziratos hagyatékának még a katalogizálása sem történt meg korábban. Vaderna Gábor tizenhárom közgyűjteményben (listájuk: 361) gyűjtött kéziratos és nyomtatott forrásokat. Rendkívül alapos kutatói habitusáról sokat elárul az, hogy a monográfiában a könyvészeti lista hetvenhét oldalt tesz ki. Ám a szerző nemcsak arra vállalkozik, hogy megismertesse olvasójával a gazdag és sokrétű Dessewffy-hagyatékot, valamint a Dessewffy-recepciót. Kideríti a hagyaték hagyományozódásának és közgyűjteménybe kerülésének történetét is, sőt igyekszik rekonstruálni, hogy Ferenczy József és Grusz Lipót milyen kéziratmennyiségből dolgozhatott, illetve hogy mely autográfokat ismerhették, s melyeket nem monográfiáik írásakor. Ez az utánajárás persze nem pusztán azt sejteti, hogy Vaderna a befogadás-történet számbavételét nem valamiféle kötelező rutinfeladatnak tekinti, hanem azt is, hogy úgy mond véleményt Dessewffy korábbi monográfusairól, hogy nagyon jól tudja, milyen szerzői szándék vezérelte őket, s a hozzáférhetőség ellenére mely forrásokat száműzték (feltehetőleg szándékosan) narratívájukból. Természetesen nem a tabudöntést tartja céljának, ám az mindenképpen jó, hogy nem kegyeletsértésnek fogja fel a szakirodalom felülvizsgálatát, s nem rest kiigazítani a tévedéseket sem.

Mindössze egy állításának igazságában nem vagyok biztos. Amikor Dessewffy születési dátumának szakirodalmi tévesztését magyarázva arra igyekszik

rámutatni, hogy az idő előrehaladtával hiába került elő egyre több kézirat és adalék, a filológiai romlás is tetten érhető, akkor a gróf azon levelei kapcsán, amelyekben világra jöttének dátumát leírta, tesz egy elhamarkodottnak tűnő kijelentést: „Már önmagában is kérdéses, hogy valaki rosszul emlékezhet-e vissza születésének évére, hogy az időskori szenilitás lehet-e a ludas az adattévesztésben, vagy egyszerűen tollhiba történt valamelyik esetben (ne feledjük, hogy Dessewffy diktálta e szövegeit, az 1810-es levelet történetesen a feleségének)” (40). Az emlékezőképesség romlása és a tollhiba természetesen magyarázat lehet a tévesztésre, de az állítás első része kevésbé. Vaderna Gábor ott egyértelműen a mai élettapasztalatainkból indul ki, nevezetesen abból, hogy évtizedek óta nem zajlik úgy hivatalos ügyintézés, hogy a születési dátumunkra ne lenne szükség. A 19. század első felében viszont, amikor az idő társadalmi használata még kevésbé volt szabályozott, előfordul, hogy az írásbeliség emblemikus alakjai rosszul emlékeznek saját vagy közeli rokonuk születési évére, életkorára (vö. például Berzsenyi Dániel nevezetes életrajzi levelét Kazinczyhoz).

A monográfia négyféle nyilvánosságtípust különít el: a családít, a barátit, az irodalmi és az intézményesülőt. Ezek az önálló fejezetet kapó tematikus egységek tárgyi és módszertani arculatukban rendkívül változatosak. Végig jellemző rájuk egy-egy probléma többoldalú, több szempontú értelmezése. A sokrétű forráshasználat mindegyik fejezetben tetten érhető, sőt a kontrollforrások bevonásával az érvelések még meggyőzőbbek. Megismerjük Dessewffyt családfőként és családapaként, Kazinczy Ferenc barátjaként, kritikusként, székrekedéssel küszködő

kultúrátámogatóként, regényíróként, költőként, közíróként és vitapartnerként.

Vaderna Gábor *A nagy másik: Egy életpálya kutatási lehetőségei* című fejezetét azzal nyitja, hogy Dessewffy hiába tűnik mindenki számára a magyar kultúra és politika megkerülhetetlen alakjának, hiába tudjuk róla, hogy a 19. század első évtizedeiben az irodalmi és a politikai élet több markáns eseményének egyik főszereplője volt, nézetei a halála utáni megítélésekben sohasem kaptak hangsúlyos szerepet, mindig csak a másodhegedűs szerepét osztották rá. Álláspontját többnyire csak vonatkozási pontnak tekintették, akár a Kazinczyval, akár a Széchenyivel, akár a Bajzával való ellentéteit nézzük. Vaderna perspektívát vált: Dessewffy álláspontját állítja a középpontba, amikor a grófnak Kisfaludy Sándor és Csokonai Vitéz Mihály költészete kapcsán nézeteltérése támad Kazinczyval, vagy amikor a *Hitelvitában* és a *Conversations-lexikoni* pörben betöltött szerepét tárgyalja.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Dessewffy nézeteinek centrumba helyezésével a többiek szempontrendszerre mellékessé válik. Sokkal inkább arról van szó, hogy minden vitaszereplő nézőpontjára kíváncsi, mindenkit azonos súlyú szereplőként kezel, nem érvényesíti az azóta kialakult kánon súlyozási gyakorlatát. Az irodalom- és politikatörténet azon vakfoltjait tölti meg étellel, amelyeket a kutatók időről időre felemlgettek, de részletekbe menően még sohasem beszéltek róla. Persze hiba lenne azt állítani, hogy ennél több hozadéka nincs ezeknek a fejezeteknek. Nagyon érdekes például a Kisfaludy Sándor megítéléséről szóló fejezetben az az érvelési sor, amely a dohányzásról szóló egykorú írások és versek alapján felfejti, hogy „miért éppen a pipá-

zás zavarta oly nagyon Dessewffyt Himfy költszetében” (121).

A könyv másik egészen kiváló része a *Hitel*-vitáról írott nagyívű értelmezés, amely amellet érvel meggyőzően, hogy a szakirodalom téved Dessewffy Széchenyi *Hitel*ről írott bírálatával (*A' „Hitel” című munka' Taglalatja*) kapcsolatban, ugyanis a gróf nem elvetette a *Hitelt*, hanem kiegészítésére és javítására tett javaslatot. S ha a magyar irodalomtudomány egyik legújabb eredményét is figyelembe vesszük, ti. azt, hogy Hites Sándornak köszönhetően a *Hitel*ről nemrégiben egy interdiszciplináris jellegű tanulmánykötet jelent meg (*Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Bp., reciti, 2014), akkor Vaderna Gábor könyvfejezetének jelentősége még inkább felértékelődik.

Kritikatörténeti szempontból pedig követésre méltó a *Conversations-lexikoni* pörrel foglalkozó fejezet. A 19. század vitái kapcsán nagyon kevesen vállalkoztak még arra, hogy feltárják egy vita távlatosabb kontextusát, megnézzék, hogy a résztvevők körén kívüli egyszerű folyóirat-olvasók mennyit tudtak az irodalmi élet meghatározó alakjainak belső harcairól.

De ugyanilyen alaposak és érdekesek azok a fejezetek is, amelyek Dessewffy eddig kevésbé ismert szerzői oldalát mutatják be. Az irodalmi nyilvánosság kapcsán egy fejezet a *Bártfai levelekkel*, egy pedig a gróf verseivel, versesköteteivel foglalkozik. Természetesen egyik rész sem tesz kísérletet arra, hogy Dessewffyt a magyar irodalomtörténet méltatlanul elfeledett, de tehetséges költőjévé, írójává emelje. Megismerkedünk a kéziratban maradt verseskötetek kompozíciójával, a gróf azon törekvésével, hogy a szélesebb

nyilvánosság elé akart lépni verseivel, valamint azzal, hogy az alkalmi költészet hagyományában milyen helyet foglalnak el ezek a versek. A *Bártfai levelek*ket illetően a szerző megnyugtatóan feltárja a mű keletkezés- és kiadástörténetét, egykorú kontextusát, a hasonló tárgyú írásokat, végigvezeti, hogy a regény hogyan jutott el a baráti nyilvánosság közegeből (Döbrentei Gábor és Kazinczy Ferenc a megjelenés előtt bírálatot írt a regényről) az irodalmi nyilvánosság elé. Kiderül, hogy a barátok által sokra tartott *Bártfai levelek* iránt az olvasóközönség alig érdeklődött; minden ívtartó arról számolt be Dessewffynek, hogy csak néhány példányt sikerült eladnia. Sem ő, sem baráti köre nem tudta mire vélni a sikertelenséget, bennük az a hit élt, hogy egy ilyen jól sikerült munka iránt lesz kereslet, kiadásával haszonra is szert lehet tenni (175). Vaderna úgy véli, a Dessewffy kezén átfutó források alapján arra nemigen lehet választ találni, hogy „miért is keletkezett a könyv tágan értelmezett szerzői gárdája (melybe az író, a kritikusok és a másoló is beleértendők) és az olvasóközönség reakciója között ilyen éles ellentmondás” (175).

Talán a könyvkiadással kapcsolatban néhány kérdést érdemes lett volna még körüljárni. Egyrészt azt, hogy a könyv piacra kerüléséről csak az ívtartókon keresztül értesültek-e a vásárlók, vagy a sajtóhirdetésekből is tudtak róla. Másrészt azt, hogy a terjesztést csak a baráti kör végezte-e, vagy a könyvárusokhoz is került eladásra szánt példány. Harmadrészt azt, hogy Dessewffy hogyan viszonyult az irodalom piacosodásának különböző jelenségeihez – erről annyi derül ki, hogy nem pusztán reprezentációs szándékkal írt, voltak írói ambíciói is, s hogy a Döbrenteivel való levelezésében

kimutatható, hogy megvolt benne az irodalmi piacra termelés igénye (175). A 19. század első évtizedeiben éppen a könyvkiadás volt az egyik olyan terület, ahol már látványosan tetten érhető a mecénatúra alapú irodalmi élet fokozatos háttérbeszorulása és a kapitalizálódás első jeleinek mutatkozása. Változtak a könyveladási stratégiák: kezdtek rendszeressé válni a sajtóhirdetések, s a könyvárusok egyre jobban bekapcsolódtak az értékesítésbe. Negyedrészt: egyedi esetnek tekinthető-e az, hogy ennyire különbözik egymástól a kor legavatottabb irodalomértőinek és az olvasóközönségnek a véleménye, vagy lehet erre további példákat is találni.

Azt persze nem állítom, hogy a következőkben hozott példáimmal biztosan közelebb lehet jutni a válaszhoz, de e kérdések körüljárása segíthet. Dessewffy József 1810-ben így ír Kazinczy Ferencnek: „Több új magyar munkák jönnek most ki ezen időkben, [...] de szeretném előbb hallani rólok ítéletedet. Mert semmi sints a' világon, a' mit a' Magyar Kurir vagy Kultsár Úr teli szájjal ne ditsérnének, [...] azt akarnám én tudni, hogy mit foglal magában in specifico extractu valamely új eredeti munka. Tsak azon új magyar könyveket, mellyeket Te fogsz nékem javasolni: akarom magamnak meg szerezni.” (Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Alsó-Olyson, 1810. dec. 1., *Kazinczy Ferencz levelezése*, kiad. VÁCZY János, VII, Bp., MTA, 1896, 182.) A gróf kifogásolja azt a gyakorlatot, hogy a kiadók és a könyvárusok a sajtóhirdetések összeállításakor a biztos haszon érdekében egyszerre adnak számot a náluk kapható, népszerűnek számító könyvekről, és némi haszon reményében a kevésbé kelendőkről. Vagyis az a problémája, hogy nem tesz-

nek különbséget értékes és eladható között. Dessewffy úgy érzi, hogy a sajtóból nem kap elegendő információt a könyvekről. Mint értő, a szépirodalomra fogékony olvasó hiányolta a hirdetésekben szereplő könyvek valamilyen értékelését. Azzal pedig, hogy a levelezés közegéhez fordul, azt az előfeltevést fogalmazza meg, hogy Kazinczy ezekről a könyvekről nemcsak a sajtóból, hanem más csatornákon is szerezhett előzetes információkat.

Dessewffy számára a legnagyobb különbséget a levélhírek és a sajtóhírek között az jelenti, hogy a sajtóhirdetésekből teljesen hiányzik az a szándék, hogy csak az értékesnek tudott irodalmat kívánják propagálni, kiadni, eladni. A nyomdászok-kiadók elsősorban haszonra törek-szenek, és hirdetésekben emiatt Dessewffy értéknivellációt érzékel. De beszédes az is, hogy a gróf először a Magyar Kurir, valamint a Hazai 's Külföldi Tudósítások könyvhirdetési rovatát nézte át, vagyis könyvvásárlási szándékát először a hirdetésekre akarta alapozni, s csak ezután írt Kazinczynak.

Ennek ismeretében jó lenne tudni, hogy a *Bártfai levelek* eladásakor egyedül az egyéni terjesztők befolyására, rábeszélő képességére és a helyi közösségben betöltött tekintélyére bízták-e a könyv sikerét, vagy a könyvárusokat is bevonták az eladásba. Ha nem, akkor tisztában kellett lenniük azzal, hogy lassabb és talán kevésbé hatékony lesz az eladás: a könyvárus a saját haszna érdekében sajtóhirdetés formájában időről időre megjelentette a nála kapható könyvek listáját, de az egyéni terjesztők nyilvánvalóan nem házaltak újra és újra a náluk ragadt példányokkal, hanem egyszerűen visszaküldték őket. (Sőt Dessewffy regénye kapcsán éppen kiderül, hogy a prenumerációt

végzők még ez utóbbi feladatra sem igen voltak hajlandóak.) Persze amennyiben a sajtóhirdetéseken újra és újra felbukkant tételként a *Bártfai levelek*, abból kiindulva, amit Dessewffy is tapasztalt az átböngészésük során, nem lehetünk biztosak abban sem, hogy valakinek éppen ezen a munkán akadt meg a szeme (nyilván Dessewffyvel ellentétben az átlagos olvasó nem fordult tájékozott irodalomértőhöz tanácsért).

A rendszer sajátos kettőssége és az olvasóközönség válogatási kedve Kisfaludy Sándor 1810-es évek közepén kiadott munkái során is tetten érhető. A *Himfy* és a *Regék* 1810-es évekbeli újrakiadása teljes siker volt, ellenben az 1816-ban megjelent *Hunyady* című dráma nem vonzotta az olvasókat. Ez azért különös, mert Kisfaludy a dráma megjelenésekor már sikerszerzőnek számított, mégis úgy tűnik, a vásárlók szeszélye a szépirodalmi művek esetében kiszámíthatatlan volt. Az elmondottaknál természetesen jóval összetettebbnek látom a magyar irodalom eladási és propagálási gyakorlatát a 19. század első évtizedeiben, de talán ennyiből is látszik, hogy nem feltétlenül a mű minősége volt mérvadó a folyamatban. Ha tudnánk, hogy a *Bártfai levelek* értékesítésében az egyéni terjesztőkön kívül kik voltak érdekeltek, s azt, hogy a sajtó beharangozta-e a mű megjelenését, vagyis lenne ismeretünk arról, hogy Dessewffyk minden követ megmozgattak-e a sikeres könyvpiaci szereplés érdekében, akkor még inkább megállná a helyét Vaderna Gábor állítása: miszerint éles különbség volt a baráti kör és az olvasóközönség megítélése között.

Az intézményesülő nyilvánosságra koncentráló tematikus egység egyik fejezete Dessewffy 1828-ban vezetett kéziratot naplótöredékét értelmezi. A napló-

írás kiváltó oka az volt, hogy a szabolcsi birtokai és a kassai háza között ingázó gróf hosszabb időre Pestre kényszerült. Tagja volt az 1825–27-es országgyűlésen életre hívott regnikoláris deputációnak, a Magyar Tudós Társaság alapszabályát előkészítő bizottságnak, valamint részt vett a kaszinó alapszabályainak kidolgozásában. A dietetikai feljegyzésekkel induló napló néhány nap után az erkölcsi és társalkodási életéről tett megfigyelések szövegtérévé válik, de választ kapunk arra is, hogy mit jelentenek Dessewffy számára a város terei. Vaderna Gábor úgy véli, a témafelvetés, majd -váltás azal magyarázható, hogy a gróf kikököcsölt életrendjéből, s csakis bioritmusának helyreállta után volt képes a társasági élet eseményeinek elemzésével foglalkozni. Nagyon érdekes – állapítja meg Vaderna –, hogy a naplóban a politika színtere, a deputationális ülések már nem lesznek említésre méltók (a gróf nyilván jól tudja, hogy ezekről készül hivatalos feljegyzés), figyelme a kulturális és a társasági élet új közegeire összpontosul. A megélenkült társasági élet kihívást is jelentett számára, hiszen a mindinkább erőteljes pesti centralizálódás előtt a kapcsolattartás legfőbb fóruma a levelezés volt, személyes érintkezés leginkább csak a politika színterén, az országgyűléseken zajlott.

Vaderna Gábor igen magas színvonalú, interdiszciplináris jellegű munkát írt, amely azért lehet rendkívül figyelemreméltó a korszak kutatói számára, mert a 18–19. századi irodalom eddig ismeretlen vagy ismertnek *vélt* társadalmi összefüggéseit teszi láthatóvá. Sőt a könyvet bizonyára majd történész körökben is haszonnal forgatják. Az *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf*

Dessewffy József életművében című monográfia olyan forrásokat szólaltat meg és tesz kiemelkedően fontossá, amelyek korábban feldolgozatlanok voltak, vagy néhány részletük csak adalékként kapott figyelmet. A hatalmas nyomtatott és kéziratoss forrásanyag feldolgozásával a szerző a magyar irodalomtörténet egyik

nagy adósságát törlesztette. Az ötletgazdag értelmezéseknek, a jól átgondolt szerkesztési és tagolási módnak, a rendkívül tartalmas és befogadó-barát lábjegyzeteknek köszönhetően az olvasó az eddig szinte ismeretlen források ellenére is otthonosan érezheti magát Dessewffy József világában.

Szalisznyó Lilla

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1996–2000

Általános rész. Személyi rész A–Zs

Szerkesztette Csóra Karola, Budapest, Argumentum Kiadó, 2014 (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, 10), 672 l.

Tizedik, mondhatni jubileumi kötetéhez érkezett a most az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont részét alkotó Irodalomtudományi Intézet alapvető kézikönyvsorozata, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*. Az első mondat tehát nyugodtan a meglegedésé lehet, hiszen ilyen átfogó és folyamatos vállalkozás eddig még nem akadt a magyar nyelvű bibliográfiák történetében. Egy ilyen vagy hasonló sorozat értékét mindig azok a nehezítő körülmények mutatják, növelik, amelyek a mindenkori szerkesztők vállát nyomták. Kezdetben meg kell(ett) küzdeniük az előmunkálatok hiányával, gyűjtőkörüi szűkösségével, az anyaggyűjtő és -feldolgozó társak kis számával, a részvevők életkorának függvényében a szakmahű tapasztalatok visszaforgathatatlanságával, a mindig csökkenő anyagi lehetőségekkel, a kiadói szakba jutott munkák véglegesítőinek hajszoltságával, a visszhang szinte teljes hiányával. Továbbá a kereslet, az olvasói-felhasználói

igények gyengülésével, s a mostanában az összes problémát megoldani gondoló, mégis – legalábbis hazai viszonyok között – inkább azokat szőnyeg alá söprő online közlések erőltetésével.

Ez a megjegyzés, talán mondani sem kell, nem a hálózati közléseket opponálja, igaz, e sorok írója nem hisz mindenhatóságukban, ráadásul az egy-két év után akadozóvá váló, majd megszűnő adatbázisokat ugyanolyan tisztességtelen erőpocsékolásnak tartja, mint a hamar abbahagyott, csonka nyomtatott repertóriumokat, bibliográfiákat. Más, a világ tudományos megismerésében nagyobb múlttal rendelkező, jobb anyagi helyzetű, szellemileg fegyelmezettebb nemzetek talán jobban állnak a bibliográfiák számát és minőségét illetően is, de az igazi választóvonal mégis a fizikailag kézbe vehető s a még csak tervezett, vagy soha el nem készülő munkák között húzódik; így hát a recenzió elején említett elégedettség innen tekintve teljesen megalapozott.

A tíz kötetben a fő szerkezeti és adatközlési elveket illetően sikerült az egység és a következetesség megteremtése, emellett minden tárgyalt időszakának megvan a maga bája és jellegzetessége, ami részben a szerkesztő, részben a felölelt korszak adottságaiból ered. Például a Botka Ferenc által összeállított nyolcadik kötet (1945–1970) tartalmazza a következő szerzőket is: Bethlen Oszkár, Falus Róbert, Germanus Gyula, Jász Dezső, Károlyi Mihályné, Kossa István, Marosán György, Münnich Ferenc, Ságvári Endre, Sik Endre, Szabó Árpád. Érdekes névsor: igaz, hogy mindmind igen vékony szálon kapcsolódnak a magyar irodalomtörténethez, mégis igen jellemző működésük egy-egy eleme a nevezett időszakra. Ehhez hasonló gyűjtőkori érdekességek, ha nem is evvel az irányultsággal, a tizedik kötetben is megfigyelhetők.

Noha a tárgyalt munka önmagában is megáll, mégiscsak egy sorozat (pillanatnyilag) utolsó kötete, ami bizonyos mértékben – például a gyűjtőkör vonatkozásában – tartalmilag és formailag is megszabja, befolyásolja tartalmát. Az 1996–2000-es éveket felölelő kötet közvetlen előzményének az 1991–1995 közötti fél évtizedet regisztráló bibliográfia tekinthető. Mindkettő a megjelenésükhöz közeli időszakot tartalmaz, s a záró és a megjelenési évek között egyforma idő telt el, de a második terjedelme valamivel kisebb. Szerkezetük egyforma – általános és személyi rész –, az előző kötetekben kialakított gyakorlatnak megfelelően, ahogyan a feltárt anyagnak a két fő részen belüli tagolása is.

Minden bibliográfia, különösen pedig a tárgyalt, kettős tükör, azaz a valóság kétféleképpen visszaverődő arcát mutatja. Meglátni benne (1) először is azt, hogy a

magyar irodalommal magyarul foglalkozó kutatók miként, milyen mélységben és milyen kiterjedésben dolgozzák fel egy-egy időszak élő, illetve a gyűjtőkori időhatár éveiben már múltbeli szerzők életét, műveit, a korszak jelenségeit, anyagi és szellemi összetevőit, azaz hogyan bánnak a forrásokkal; (2) másfelől azt, hogy a közvetítők miként építik be ezeket a forrásokat az irodalmi megismerés folyamatába. Mint az előző köteteknél, itt is érvényesül az aktualitás és történetiség az előfeltevésben, a jelenre figyelő, egyben a múltra visszatekintő szemlélet az adatgyűjtésben, a pontosság, a következetesség és az egyszerű (gyors) visszakereshetőség a közlésben.

Nem valószínű, hogy e bibliográfiai sorozat kötetait bárki is folyamatosan olvasná, hiszen nem erre a célra készültek. Az érthető célorientáltság, a mindig csak néhány tételre koncentrálódó keresés azonban elfed bizonyos jelenségeket. Nem tanulság nélküli ugyanis, hogy a legtágabb értelemben vett magyar (szép) irodalmi alkotók közül az egyes kötetek személyi részébe róluk szóló irodalommal kik s mekkora terjedelemben kerültek be; avval a megkööttséggel, hogy közölni (válogatni) nyilván kizárólag abból az anyagból lehet, ami a bibliográfus elé kerül. Hiába érezné például valaki úgy, hogy Herczeg Ferencnek – mint az első világháború előtti magyar társadalom megkerülhetetlen szerzőjének – helye lenne egy kortársi névsorban, ha ezt a róla és munkáiról szóló 1996 és 2000 között született elemzések, értékelések nem támasztják alá. De a rendelkezésre álló és feltárt anyagból szerkesztett személyi rész tételei – mennyiségükben –, azok íróinak szándékától függetlenül is egy, a szakma által visszaigazolt értéksorrendet

foglalnak magukban. Ez a tervezettség és előfeltételek nélküli mérce megmutatja a tudományos érdeklődés változásait, az alkotóerő alakulását, az olvasói elvárások beteljesedését vagy csalódását, az alkotók és a szakemberek szövetségeit és még számtalan más, publikációt kiváltó tényezőt. A rangsor nyilvánvalóan az egyéb kritériumok alapján felállítható listák egyike csupán, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy ennek a fél évtizednek jellemző keresztmetszetét adja.

Hogyan következnek tehát az alkotók a személyi rész hasábszáma alapján, csökkenő sorrendben, 13 hasábtól 3 hasábig (fél hasáb különbségeket is figyelembe véve)? Bár a fogyó tétszám semmit sem mond az egyes közlemények tartalmáról, mégis jelzi a szakmai érdeklődés aktuális és változó irányát, orientál és egyben feladatokat is kijelöl. A ferde vonalak az egész vagy fél értékkel csökkenő hasábszámra utalnak. (1) Németh László, Petőfi Sándor / (2) Márai Sándor / (3) József Attila, Madách Imre / (4) Kosztolányi Dezső / (5) Pilinszky János / (6) Babits Mihály / (7) Ady Endre / (8) Illyés Gyula / (9) Mikszáth Kálmán, Szabó Lőrinc, Vörösmarty Mihály / (10) Arany János, Esterházy Péter, Kölcsey Ferenc, Mészöly Miklós, Móricz Zsigmond, Tandori Dezső / (11) Nagy László, Petri György, Weöres Sándor / (12) Bella István, Füst Milán, Kassák Lajos, Nádas Péter / (13) Csokonai Vitéz Mihály, Déry Tibor, Kazinczy Ferenc, Krúdy Gyula, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes, Zrínyi Miklós / (14) Bessenyei György, Fodor András, Tamási Áron / (15) Balassi Bálint, Bertha Bulcsu, Berzsényi Dániel, Bodor Ádám, Csáth Géza, Csoóri Sándor, Darvasi László, Kodolányi János, Orbán Ottó, Ottlik Géza, Örkény István, Szabó Magda.

A két legfontosabb pontra pillantva azonnal szembetűnő, hogy a közelmúlt néhány kedvelt szerzője – Ottlik, Örkény, Szabó Magda – kissé háttérbe szorult, az viszont valószínű sokak számára meglepő, hogy Németh László Petőfivel egyforma gyakoriságban az első helyen található.

Az úgynevezett régi magyar irodalmat Zrínyi Miklós és Balassi Bálint, a két költő képviseli. E tény részben a hagyomány, s a kutatói iskolák egymást követő generációinak fontosságára, másfelől – a hiányzó szerzőkre gondolva – az (anya- és idegen-) nyelvi problémák elidegenítő hatására utal. A felvilágosodás és az 1848-as forradalom közötti évtizedeket Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsényi Dániel és Vörösmarty Mihály képviselik, a század második felét Madách Imre, Petőfi Sándor, Arany János és Mikszáth Kálmán. Az összes többi szerző, negyvenkilencből harminchét a 20. században élt és alkotott. Elgondolkoztató ez a névsor, főként a nagyszámú 19. és 20. századi szerzőre tekintve, akik között azonban nem található meg sem Jókai Mór, sem Kemény Zsigmond, sem a sokfelé kísérletező 19. század végi írók, sem Móra Ferenc, sem Áprily Lajos, sem Dsida Jenő, sem Rónay György; e néhány kiragadott név az érzések, benyomások áttételek nélküli(nek tűnő) közlésével szemben tartózkodó kritikára utal. Az ízlésváltozás nem kizárólag hazai jelenség, német nyelvterületen például Rilke befogadói bázisa szűkült, miközben életműve természetesen változatlan maradt.

Arra is rávilágítanak a személyi rész tetelei, hogy mely szerzők munkásságához kapcsolódnak hosszabb vagy rövidebb ideig elkötelezett kutatók. Látszik

például, hogy Pozsvai Györgyi éppen a 19. század végi, többször elfeledett és többször felfedezett prózaírók – Asbóth János, Petelei István – kutatója volt. Ugyanígy kötelezte el magát Lőrinczy Huba Ambrus Zoltán mellett, halála egyben az érdeklődés hiányát is hozta. Élénk kritikai visszhang kísérte Bodor Ádám prózáját, míg inkább a nyelvi kérdések iránt is érdeklődő befogadás Esterházy Pétert. Déry Tibor munkásságának hivatott rekonstruálója volt Botka Ferenc. Ebben az öt évben Ignotus neve egyértelműen összefonódott Angyalosi Gergelyével. Jól körülhatárolható szakmai érdeklődés kíséri többek között Balassi Bálintot, Bessenyei Györgyöt, Berzsenyi Dánielt, Csokonai Vitéz Mihályt, Eötvös Józsefet, Kazinczy Ferencet, Kölcsey Ferencet, Madách Imrét, Ady Endre, Arany János, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső életművét éppen ellenkezőleg, nagy létszámú kutatói és közvetítői gárda figyelme veszi körül; míg azonban Ady, Arany és Kosztolányi esetében egyenesnek mondható a kutatói, közvetítői jelenlét, Babits esetében alapvetőek – bár nem egyforma színvonalúak – Éder Zoltán, Kelevész Ágnes, Sipos Lajos és Téglás János közleményei. A Csáth Géza és műve iránti érdeklődést Dér Zoltán, Bori Imre, Szajbély Mihály neve fémjelzi. Egy-egy alkalom aktuális figyelemnövekedésére utal például a Bertha Bulcsu-émlékkönyv, s tanulmánykötetekben újraközölt írásokkal koszorúzott első megjelenések adják a Berzsenyi-recepció kiegyensúlyozottságát. Baka István befogadását pedig jelentősen erősíti egy szekszárdi szál. Kétségtől a legkarakteresebb, eltéveszthetetlen kutatói kör foglalkozott József Attila személyével és műveivel ebben az időszakban.

A beválogatott személyek között azonban akadnak olyanok, akik fejtörést okoznak. Vajon Anonymus magister vagy Bonfini dekádjai (*A magyar történelem tizedei*) e bibliográfia gyűjtőkörébe tartoznak? Bartók Bélát nehezen okolja az egyetlen Kosztolányi-riport, vagy ha igen, akkor annak inkább az ő neve alatt kellene szerepelnie. Bél Mátyás három tételére sem az irodalomtörténeti megközelítés jellemző. Bibó István nem egy ellenkező előjelű felfogás jegyében került a bibliográfiába, mint Botka Ferenc említett szerzői? Vajon Brunszvik Teréz önmagában érdekes, ám inkább a mindennapok történelméhez, nem pedig az irodalomtörténethez tartozó naplója felveendő? Cserei Mihály históriája nem inkább egy történelmi bibliográfiába való? Jászi Oszkár pedig talán egy politikatörténetébe? Körösi Csoma Sándor, bár a magyar művelődéstörténet jeles, némiképp enigmatikus alakja, legfeljebb Jókai regénye nyomán illene az irodalomtörténet kézikönyvébe. De itt nem ilyen említések sorakoznak. Losontzi István munkája inkább a földrajz- vagy történettudományt gazdagítja. A probléma legjobban talán Herman Ottó esetében érzékeltethető. A bibliográfia ugyanis felveszi képviselőházi beszédeit, amelyek – a tételhez fűzött jegyzet szerint – sajtó- és könyvtártörténeti vonatkozásokat tartalmaznak.

Igaz, hogy az általános részben – e bibliográfiai sorozat minden eddigi kötetének megfelelően – található könyv(tár)- és sajtótörténeti tételek is, ha azonban Herman Ottó, akinek munkássága nem az irodalomhoz kapcsolódott, a személyi részben önállóan szerepel, felvetődik a kérdés, vajon mások miért nem, akiknek munkássága szintén tartalmazza az említett ismérveket? Ezek a tételek természete-

sen kitekintést adnak, növelik a láthatárt, csak az a kérdés, hogy ez a tág szemlélet miért nem általános. Hosszú névsorra persze nincs szükség. Magától értetődik, hogy minden – esetleg csak laza szálakkal a gyűjtőkörbe tartozó – tétel nyereség, ámde a felsoroltak azonnal a többi hasonló hiányára utalnak. Befejezésül még egyetlen, hasonló, bár kiragadott kérdés: amennyiben az átnézett lapok között szerepel a Hadtörténelmi Közlemények, akkor vajon a témakörbe jobban vágó és irodalomtörténeti írásokat s recenziókat is közlő Hungarológia miért nem?

De mindez magának a tizedik kötetnek, a közreadott anyagnak a használ-

hatóságából semmit le nem von. E sorok írója éppen befejezte középiskolás éveit, amikor a sorozat első része megjelent. Most, amikor lassan már pályáját készül lezárni, immár a tizediket is kézbe veheti. Több mint negyven éve eszébe sem jutott, hogy az utolsóhoz neki is lehet majd valami köze, ma viszont örömmel konstatálja, hogy annyi talmi és mulékony esetlegesség után e bibliográfiák – kimagasló adatgazdagságuk mellett, s az elmúlt évtizedek hozta szelekció ellenére is – az állandóságot, a megbízhatóságot és a folyamatosságot képviselik, azt, amire oly nagy szükség van minden elkötelezett tudományos munkában.

Buda Attila

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli, és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az EditioPrinceps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2014

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát. Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft